

Національна академія наук України
Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

Інститут спеціальних історичних дисциплін
Музею Шереметьєвих

Ефрагістичний щорічник

Випуск II

Київ • 2012

УДК 930-2 Сфрагістичний щорічник
ББК Т 2
С91

*Видання здійснено коштом
Олексія Шереметьєва*

Редакційна колегія: д. і. н., член-кореспондент НАН України *П. С. Сохань* (головний редактор), к. і. н. *О. О. Маврін* (заступник головного редактора), *О. Є. Шереметьєв* (заступник головного редактора), д. і. н. *О. А. Однороженко* (відповідальний редактор), к. і. н. *В. П. Перкун* (заступник відповідального редактора), к. і. н. *Н. О. Білоус*, д. і. н. *В. А. Брехуненко*, д. і. н. *А. Б. Гречило*, д. і. н. *М. М. Капраль*, д. і. н. *Ю. А. Мицик*, к. і. н. *В. В. Поліщук*, к. і. н. *І. А. Тесленко*, к. і. н. *В. В. Томазов*, к. і. н. *А. О. Сова*, д. і. н. *В. І. Ульяновський*, *О. А. Алфьоров* (відповідальний секретар).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 6 від 6 червня 2012 р.)

ISBN 978-966-2068-32-0

© Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012
© Інститут спеціальних історичних дисциплін
Музею Шереметьєвих, 2012

ВСТУПНЕ СЛОВО

Інститут спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих представляє увазі читача другий випуск Сфрагістичного щорічника — наше дебютне видання, яке ми розглядаємо як ще одну сходинку на шляху до розвитку української сфрагістики. Ідея зробити окремий тематичний збірник народилася після успішної реалізації міжнародного проекту — відкриття у Національному музеї історії України виставки “Реліквії старого київського самоврядування”, де були представлені автентичні предмети з Музею історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих, Військового музею зі Стокгольма, Музею Війська Польського з Варшави, Баварської державної бібліотеки з Мюнхена, Російської національної бібліотеки з Петербургу, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Музею історії міста Києва.

Збірник присвячений сфрагістичним пам'яткам Києва та Київщини. Вміщені у ньому студії охоплюють широкий хронологічний період — від часів Київської Русі до початку ХХ століття. Матеріали поділено на кілька рубрик. “Князівська сфрагістика і геральдика” представлена двома статтями — Олександра Алфьорова “Молівдовули київських князів другої половини XI — кінця XII століття”, де описуються сфрагістичні пам'ятки (молівдовули) з нашої музейної колекції, та російського колеги — Юрія Тігунцева, який досліджував князівські печатки з південно-західних районів Брянської області. Рубрика “Земельна сфрагістика і геральдика” містить дві статті — польського колеги Марціна Глебьонка з дослідженням про герб Київської землі на печатках королів Речі Посполитої та Марії Пуздровської з описом сфрагістичних пам'яток Київської губернії ХІХ — початку ХХ ст., які зберігаються у нашій колекції.

“Міська сфрагістика і геральдика” представлена також двома статтями — фахівців у своїй галузі — сфрагіста Олега Однороженка і дослідниці історії самоврядування Києва Наталії Білоус, які у співавторстві підготували узагальнююче дослідження “Печатки та герби міста Києва кінця ХV–ХVІІІ ст. у світлі нових джерел”; частково доповнює їхнє дослідження стаття відомого українського геральдиста Андрія Гречила “До питання про давній герб міста Києва, час його появи, зміст і функцію”.

Церковній сфрагістиці і геральдиці Київщини присвячені дві статті — Олександра Алфьорова з описом молівдовулів київського митрополита Михаїла (1130–1145 рр.) за матеріалами нашої сфрагістичної колекції; в іншій публікації розповідається про київського митрополита Іова Борецького (1620–1631) та матрицю його печатки, зображення якої прикрашає обкладинку даного збірника.

Рубрика “Особова сфрагістика і геральдика” представлена трьома дослідженнями — Олега Однороженка про шляхетську геральдику Київської землі XV — першої половини XVII ст.; московського дослідника Сергія Полехова з публікацією невідомих документів про Київську землю та місцевих бояр XV ст. та статтею про геральдику київських міщан XVI — першої половини XVII ст.”.

Сподіваємось, що наша ініціатива підготовки та видання тематичних збірників з історії сфрагістики та геральдики окремих регіонів буде підтримана іншими фахівцями і знайде схвальні відгуки у наукових колах та всіх зацікавлених і небайдужих до даної проблематики.

Олексій Шеремет'єв

КНЯЗІВСЬКА СФРАГІСТИКА І ГЕРАЛЬДИКА

УДК 930.2:929.651(477-25) «10/11»

ОЛЕКСАНДР АЛФЬОРОВ
(Київ)

МОЛІВДОВУЛИ КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІ — КІНЦЯ ХІІ СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СФРАГІСТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ О. ШЕРЕМЕТЬЄВА)

Інститут металевих привисних печаток прийшов на Русь з Візантії. Першим з київських князів, хто їх використовував, був Святослав Ігорович (930-і — 972 рр.)¹. Після нього тривалий час свинцеві печатки не застосовувались. Існують версії, що вони були замінені вірчими знаками — спеціальними підвісками з зображенням княжих знамен². Відродження традиції привисних печаток слід пов'язувати з князями Ярославом та Мстиславом Володимировичами (983–1036 рр.). Не знайшла підтвердження висунута свого часу Т. Василевським версія про існування молівдовула у Володимира Великого (960-і — 1015 рр.)³. Викликає певні сумніви атрибуція печаток Ізяслава Володимировича (981–1001 рр.)⁴ та Святополка Ярополковича (981–1019 рр.)⁵. До цього

¹ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X — XV вв. — Т. 1. — Печати X — начала XIII в. — М. 1970. — № 1.

² Молчанов А. А. Подвески со знаками Юриковичей и происхождение древнерусской буллы // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1976. — С. 69–91.

³ Василевский Т. Христос Пантократор на печатях и монетах монархов Руси и его византийские и болгарские образцы // Византийский временник. — М. 1991. — Т. 52. — С. 232.

⁴ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X — XV вв. — Т. 1. — Печати X — начала XIII в. — М. 1970. — № 2.

⁵ Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. III. — М., 1998. — № 26.

часу печатки київських князів окремо не розглядались. Запропонована стаття має на меті представити узагальнюючу картину великокняжої сфрагістики.

Основне коло проблематики княжої сфрагістики зводиться не тільки до складностей атрибуції, а й цілісного розуміння печатки — її призначень, функцій, сприйняття. Опис печатки — це лише процес кодифікації видимого. Сама ж печатка, окрім як засіб для підтвердження, має глибше значення. Досі не відомо який документ і в якому випадку скріплював руський молівдовул. Не визначено статус печатки у правовому полі. Чи була правочинною печатка після смерті її власника — наприклад при акті дарування або надання землі? Що уявляла з себе печатка при зриві з документа?

Будучи запозиченим із Візантії, руський молівдовул пройшов швидку еволюцію. Обмежена колом користувачів у межах однієї династії та митрополії, хронологічно затиснена у три століття — печатка київського князя стає першоджерелом для розуміння вітчизняної сфрагістики вцілому.

Окрім опису печаток київського князя та виокремлення сфрагістичних типів зупинимось і на невід'ємних складових самого молівдовула — буллатірії (яким власне проставлялась печатка) і заготовці (яка перетворювалась на печатку після удару по ній робочими площинами буллатірія).

“Доспѣ бы клещи си” (буллатірій)

Буллатірій — залізний інструмент, схожий на кліщі, яким робились відтиски зображень на металевих заготовках для печаток. Робоча частина буллатірія — губи — мають специфічне завершення у вигляді молоточків. На внутрішній стороні губ вирізався необхідний сюжет. Заготовка попередньо, очевидно, мала незначний нагрів, потім через її канал просувався шнур з документа і вона закладалась між губами кліщів. Ударом по буллатірію заготовка розплющувалась, залишаючи на собі відтиск зображення і міцно утримуючи шнур у печатці.

Існує й інший варіант буллатіріїв, принцип дії яких той самий, лише змінюється їх робоча частина. До нашого часу дійшло кілька штемпелів печаток, що не вирізались на губах буллатірія, а прикладались

Штемпель печатки патріарха Никифора

до них. Так Н. Лихачевим був опублікований такий штемпель молівдовула ерусалимського патріарха Никифора⁶.

На території Русі такий штамп із зображенням Богородиці відомий зі знахідки в Новгороді⁷. Матриця датується XIV ст. Раніших за неї не відомо.

До нашого часу дійшла руська назва буллатірія. Свого часу Н. Лихачев, займаючись псковською сфрагістикою, під враженням згадок фортифікацій на міських молівдовулах відніс напис на печатці “ВЪ ЛѢТѢ СЦОЗ ДОСПѢ(ТЫ) БЫ КЛѢЩИ СИ” (“В літо 6977 (1469) dospіти биша клещи си”) до згадки про нову браму у Пскові⁸. Валентин Янін натомість слушно зауважив, що в написі йде мова саме про буллатірій⁹. Завдячуючи псковським печаткам другої половини XV ст., у нашому сфрагістичному словнику назавжди було зафіксовано автентичну назву руського буллатірія — клещі. Очевидно, що в руську добу цей інструмент мав уточнюючу назву, як то — клещі печатні, адже без нього назва в першу чергу стосується ковальського інструменту.

У розпорядженні сфрагістів знаходиться незначна кількість буллатірій. Один із них, візантійський, був опублікований Закосом і Веглері¹⁰.

За повідомленнями археологів у ЗМІ, революційною знахідкою 2011 р. став буллатірій з Новгорода. На одній з його сторін міститься

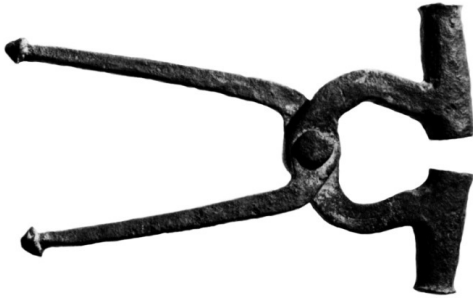
⁶ Лихачев Н. П. Сфрагистический альбом. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — СПб., 1917. — Табл. LXXX. — № 14.

⁷ Гайдуков П. Г., Янин В. Л. Матрица печати новгородского владычного наместника XIV в. с Новгородского Городища // Диалог культур и народов средневековой Европы: к 60-летию со дня рождения Е. Н. Носова. — СПб., 2010. — С. 62–65.

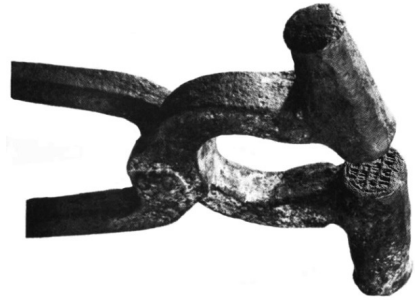
⁸ Лихачев Н. П. Печати Пскова // Советская археология. — 1960. — № 3. — С. 228.

⁹ Янин В. Л. Вислые печати Пскова // Советская археология. — 1960. — № 3. — С. 247.

¹⁰ Zakos G., Veglery A. Byzantine lead Seals. — Vol. 1. Plates. — Basel, 1972. — Pl. 1.

Візантійський буллатірій:
загальний вигляд

Візантійський буллатірій:
фрагмент робочої частини
із вирізаним на поверхні губ
написом “ΚΕΡΘ| ΤΩCΩΔ,|
ΛΕΩΝΤ,| R, ΚΑΙΡ,| Κ”

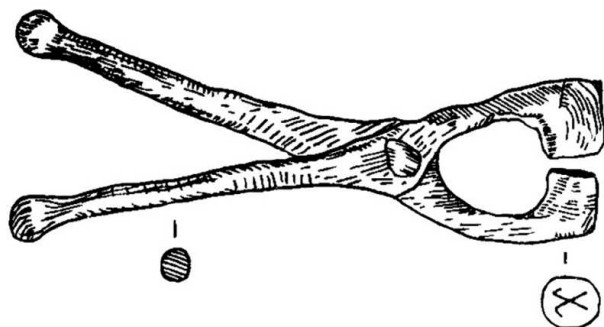
Новгородський буллатірій

напис “Печать Есифова”, а на іншій — літера “П”. Залишається очікувати оприлюднення детальнішого аналізу цього інструменту.

С. Білецький, проаналізувавши літературу, подає інформацію про знахідки двох буллатіріїв на території Русі¹¹. Перший походить з Новгородка і був описаний Фридою Гуревич¹². Згідно з висновками археолога, інструмент було знайдено у ювелірній майстерні. Поруч із ним знаходився плоскодонний тигель, що в іншому випадку можна було б трактувати для лиття саме заготовок, і разом із буллатірієм він становив би пару.

¹¹ *Белецький С.В.* Введение в русскую допетровскую сфрагистику // Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада. — Вып. 4. — СПб., 2001. — С. 13.

¹² *Гуревич Ф.Д.* Древний Новгородок (посад — окольный город). — Л., 1981. — С. 98–99. — Рис. 77:6.

Новгородський буллатірій для пломб

Новгородський буллатірій має зображення лише на одній робочій частині. Очевидно, друга сторона не збереглась. Знак у вигляді літери “X” свідчить, що буллатірій застосовувався саме для проставляння пломб.

Другий відзначений С. Білецьким буллатірій походить з м. Воїнь. Серед знахідок цієї давньоруської фортеці, розкопки якої носили рятівний характер перед залиттям її території черговим дніпровським водосховищем, дійсно фігурує інструмент, названий авторами “пломбіром”¹³. На нашу думку, підстав до таких тверджень не існує. Знайдений на території стародавнього Воїня інструмент насправді представляє кулелійку XVII–XVIII ст., аналогії якої відомі з козацької доби.

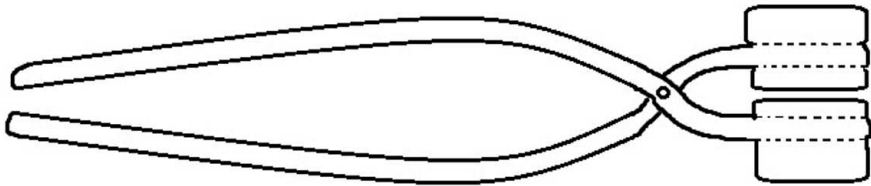

Знайдена у Воїні кулелійка

Нещодавно на сторінках веб-ресурсу “Домонгол” з’явилась частина буллатірія¹⁴, що являла з себе одну з штемпельних сторінок. Судячи з її стану, вона була відламана від самого інструменту. До наукового обігу

¹³ Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966. — С. 95.

¹⁴ http://domongol.su/gallery/image_page.php?image_id=5048

Реконструкція одного з методів виготовлення руського буллатирія XII–XIII ст.

матриця не була впроваджена. Після ознайомлення з детальними зображеннями предмету було встановлено, що на щипці шляхом гарячої ковки “наварювались” з двох сторін залізні диски. Судячи з зображення святого воїна, на робочій поверхні буллатирій датувався XIII ст.

До нашого часу дійшло зображення пломбатора з митної пломби XII–XIII ст.¹⁵.

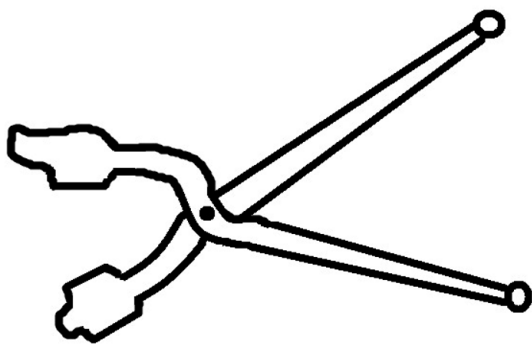
Митна пломба із зображення пломба́тора

Звернімо увагу на цікаву деталь у зображенні пломба́тора — між робочими поверхнями губ розміщена пломба. До всього, риски обабіч нагадують нитку, на яку кріпилась сама пломба. Надто не гіперболізуючи в уяві останній фрагмент, зазначимо, що вцілому композиція зрозуміла — зафіксовано момент опломбовування, що, своєю чергою, є важливим свідченням про сам механізм опломбовування. На привеликий жаль, зворотня сторона пломби має гіршу ступінь збереження і судити про малюнок на ній однозначно не можна. На основі прорису з лицьової сторони була зроблена реконструкція пломба́тору.

¹⁵ Колекція автора, пломба № 1147. Місце знахідки: Україна, Волинська обл., Луцький р-н, околиці Луцька.

Прорис пломбатора з пломби

Реконструкція пломбатора

Деталювання пломбатора на зображенні дає можливість ототожнити процес виготовлення робочої частини з реконструйованим вище буллатірієм. Характерно, що одна з частин інструменту пряма, що уподібнює його з новогрудським екземпляром.

Окрім буллатіріїв у Візантії застосовували спеціальні гвинтові преси. Але, судячи з усього, при виготовленні руських молівдовулів вони не застосовувались, хоча ці механізми набули в подальшому популярності в Європі¹⁶.

У літописах під 1241 р. при дворі Данила Галицького згадується Кирило-печатник¹⁷. З цієї згадки стає очевидним, що сам термін “печатник” був архаїзованим. Кирило виступає у цій згадці, як воєначальник. Це засвідчує існування старого уряду печатника з його безпосередніми функціями опечатування княжих документів чи збереження княжої печатки і перетворення у XIII ст. печатника на державного канцлера.

Прес для печаток XIII ст.
з Кентерберійського
кафедрального собору
(Англія)

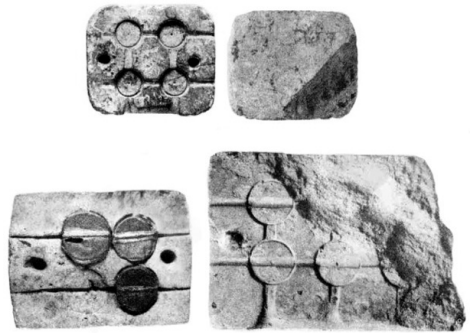
¹⁶ Harvey P. D. A., McGuinness A. A guide to british medieval seals. — Toronto, 1996. — P. 12.

¹⁷ Літопис Руський. / Переклад з давньоруської Л.Є. Махновця. — К., 1989. — С. 399.

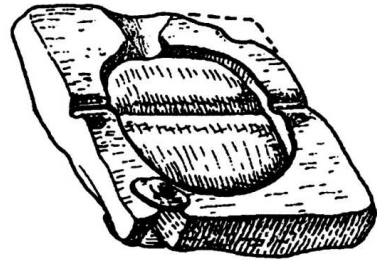
Заготовки

Заготовки для привисних печаток зазначеного періоду у переважній більшості робились із свинця. В особливих випадках використовувалось срібло та золото. Свинець на Русь імпортували з кількох країн — Польщі, Угорщини, Німеччини та Англії¹⁸. Заготовки поділяються на три різновиди — відливні, пластинчаті та умовно названі “брускові”. Перші відливались у спеціальних ливарних формах, в яких відливалась заготовка з каналом для шнура (Мал. 3. Форма)¹⁹.

Єдина створка формочки для відливання заготовки з території Русі була знайдена на Рюриковому городищі і датована XIV–XV ст. — часом Новгородської республіки²⁰. Однак, це не може свідчити про те, що заготовки XI — XIII ст. були привозні. Так само нам невідомі формочки для лиття заготовок пломб, хоча останні є масовим явищем у вітчизняній сфрагистиці. Прикметно, що до наукового обігу введено навіть залишки литників, що утворились після відливання пломб²¹.

Візантійські ливарні формочки для заготовок

Ливарна формочка для заготовок з Рюрикового городища

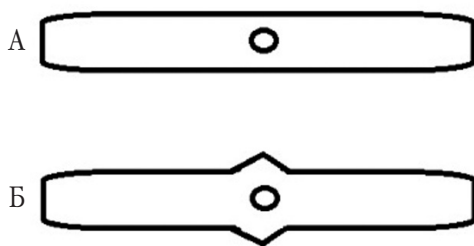
¹⁸ *Хорошкевич А. Л.* Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV–XV веках. — М., 1963. — С. 314–315; *Янин В. Л.* Находка польского свинца в Новгороде // Советская археология. — М., 1966. — № 2. — С. 324–328.

¹⁹ *Йорданов И.* Печатите от стратегиата в Преслав (971–1088). — София, 1993. — Табл. 3.

²⁰ *Носов Е. Н., Горюнова В. М., Плохов А. В.* Городище под Новгородом и поселения северного Приильменя (Новые материалы и исследования). — Санкт-Петербург, 2005. — С. 65, Табл. 32:16.

²¹ *Болсуновский К.* Дорогичинские пломбы, найденные на берегах З. Буга. — К., 1894. — Ч. I. — Табл. 1; *Алфёров А.* Рубежи, рёбра, сорочьи лапки, крюки... Торговые пломбы Киевской Руси // Антиквар. — К., 2010. — Вып. 11 (48). — С. 37.

Відливні заготовки для молівдовулів мають два технічні різновиди. Перший з них представляє з себе диск з наскрізним каналом для шнура через гурт (Каталог статті, № 1). Другий різновид, переважуючий кількісно, подібний, але має на робочій поверхні над каналом додатковий подовжений виступ (Каталог статті, № 2, 3). Створений він для щільнішого зажиму шнура при стисканні буллатірієм поверхні заготовки, внаслідок чого додаткова смуга металу опускається в отвір каналу.

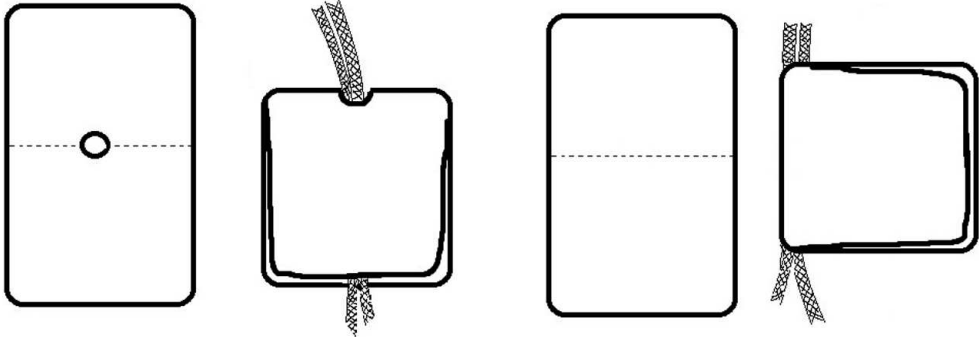

Схеми відливних заготовок

Параметри заготовок у деяких випадках слугують і хронологічним ідентифікатором. Так, наприклад для XI ст. було характерно використання масивних заготовок, які за розмірами перебільшували 25 мм у діаметрі. Проте, не завжди розмір може слугувати маркером для визначення часу побутування. Наприклад, печатки Ярополка-Петра Ізяславича-Дмитровича з грецьким написом у середньому мають 22–23 мм. Найбільшими заготовками, які виразно відрізняються від інших, користувався Святослав-Микола Ярославич-Георгійович. Низка його молівдовулів перевищує 40 мм (абсолютний максимум відомий нам — 43 мм). При тому і вага є найвищою серед інших князівських печаток, і перевищує 40 г (максимальна вага заготовки вираховується приблизно. У колекції Музею Шереметьєвих зберігається половина сфрагіса Святослава вагою 39,3 г із товщиною заготовки у 8 мм, а діаметром 39 мм²²). Стан заготовки наближує до розуміння певних процесів у княжій канцелярії. Так, одними з найчисельніших печаток для Русі були сфрагіси Рюрика-Василя Ростиславича-Михайловича. Не торкаючись слабого іконографічного виконання штемпелів, слід звернути увагу на те, що часто печатки цього князя проставлені на розрізаних навпіл половинках відливних заготовках (Каталог статті, № 4). Це явища вцілому буде описане нижче, проте, в контексті заготовок наголосимо, що такі ознаки свідчать про збільшення діловодства і зменшення ролі свинцевої печатки.

Другий різновид заготовок умовно названий нами “пластинчатий”. Якщо відливні заготовки прийшли на Русь разом із традицією

²² Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-1201.

Пластинчата заготовка
з отвором для шнура

Пластинчата заготовка
без отвору для шнура

візантійського молівдовула, то пластинчаті заготовки з'являються лише в першій половині XII ст.²³. Вони уявляли з себе тонку свинцеву пластину, переважно, прямокутної форми, в центрі якої робився невеликий отвір для шнура. Після продівання шнура через отвір заготовка згиналась навпіл і затискалась буллатірієм (Мал. 3 2). Інколи можна зустріти молівдовули цього різновиду заготовок, де отвір відсутній. У таких випадках пластина згиналась навпіл і шнур пропускався за лінією згину (Мал. 3 3).

Третій вид заготовок, які умовно названі “брушковими”, виготовлялись з товстої свинцевої пластини, в якій робився наскрізний отвір для шнура.

Відливні заготовки в подальших дослідженнях при накопиченні та обробці матеріалів можуть стати орієнтиром у визначенні черговості походження того чи іншого різновиду штемпеля в єдиному сфрагістичному типі, де палеографічні та іконографічні відмінності не дають змогу зробити такі порівняння. Нами була розроблена формула, де:

Z — заготовка;

S — штемпель.

За умов, якщо один варіант штемпеля проставляється буллатірієм на заготовці однакової ваги, то:

$S_1 = Z_1$ — що і є початковою формулою. Якщо один варіант штемпеля (S1) проставляється на різновагових заготовках, то: $S_1 = Z_1, Z_2, Z_3 \dots$

²³ Алфьоров О. Географічні назви за новими даними руської сфрагістики // Історико-географічні дослідження в Україні. — С. 7–8.

У випадку, коли на заготовках однієї ваги (Z_i) проставляються різні варіації штемпелів, то:

$$Z_1 = S_1, S_2, S_3 \dots$$

Коли в наявності для досліджень існуватиме значна група різноштемпельних молівдовулів одного князя, що відноситимуться до одного сфрагістичного типу, можна скласти таку таблицю:

**Таблиця вираховування співвідношень
штемпеля з заготовкою**

№ S / №Z	Z_1	Z_2	Z_3	Z_4	Z_5
S_1	+	+			
S_2		+	+	+	
S_3				+	
S_4				+	+

Таким чином, існує можливість співставлення ваги заготовки з штемпелями, визначити період ужитку того чи іншого варіанту печатки. Наведений у таблиці приклад, за допомогою формул можна розписати таким чином:

$S_1 = Z_1, Z_2$ — де штемпель використовувався на двох видах заготовок, при тому, що Z_1 визначена умовно першою в типі;

$S_2 = Z_2, Z_3, Z_4$ — де штемпель використовувався на трьох заготовках, при чому контактним, а отже і хронологічним показником, виступає Z_2 і Z_3 ;

$S_3 = Z_4$ — де заготовка використовувалась при S_2, S_3, S_4 , а отже хронологічно належала до ніши штемпелів № 2,3 і 4;

$S_4 = Z_4, Z_5$ — де штемпель використовувався на двох видах заготовок, при тому, що Z_5 визначена умовно останньою в типі, через те, що $Z_4 = S_2, S_3, S_4$.

Застосування цієї схеми має стати в нагоді і при визначенні змін сфрагістичних типів, і навпаки — може засвідчити їх паралельне існування.

На даний момент це суто теоретичні підрахунки, проте, сподіваємось, що вони справдяться по мірі накопичення матеріалу. Мусимо застерегти, що ці розрахунки матимуть надійність за умови, яка має гіпотетичний характер: заготовки відливались на Русі в кожній конкретній

князівській канцелярії і змінювали свої параметри не від зовнішнього чинника (завезення/ купівлі готових заготовок), а від оновлення зіпсованої ливарної форми.

На останок слід зробити ще один важливий акцент, що має стати в нагоді у подальших студіях із цим неприглядним для “високої сфрагістики” матеріалом. Зростання кількості відомих заготовок збільшує і ореол їхніх місцезнаходжень. Принаймні виглядає досить дивним фіксування заготовок для печаток не в княжому центрі. Адже заготовка має зберігатися саме в тому місці, де нею мають скористатись. Це явище важливе саме для історії Русі, де кардинально переважав княжий та владичий молівдовул. Для Візантії це явище не має такого знакового характеру, оскільки там печаткою користувались ширші прошарки населення, а отже, відповідно і знахідки заготовок не в центрах їх виготовлення виглядають нормальним явищем. Пояснити цей парадокс видається покищо не можливим. За логікою буллатірій мав би знаходитись при княжому дворі. І навіть від’їзд князя з двором, очевидно, передбачав наявність такого предмету, як заготовки. Це питання ще потребує окремих студій, що виглядає цілком можливим з огляду на велику дослідницьку базу.

На превеликий жаль, найбільший масив руських середньовічних печаток, що оброблявся і далі обробляється В. Яніним та П. Гайдуковим, не містить позиції “вага” в описах. Це зменшує, як ми бачимо, інформативне навантаження у вивченні сфрагістики, а разом із тим знижує цінність накопиченої десятиріччями бази.

Сфрагістичні типи

Сфрагістика Русі для більшості істориків, і навіть сфрагістів, видається справою дуже заплутаною, овіяну хаосом. Випадки, коли один князь міг мати достатньо велику кількість штемпелів, а окрім того й користуватись різними сфрагістичними типами, непоодинокі. “Збивало з пантелику” існування в одного князя кардинально різних за оформленням печаток. Щоправда, було встановлено хронологічну приналежність одного з сфрагістичних типів, а саме з написом “Дніслово”. В. Янін відніс печатки цього типу за хронологічною приналежністю до київського правління Михайла-Святополка Ізяславича-Дмитровича (1055–1113), хоча і з певними обмовками. Крім того, дослідник у своїх публікаціях передбачав

існування і наступного сфрагістичного типу з кириличним написом²⁴. Ужиток цих печаток В. Янін пов'язував із часом правління Володимира Всеволодовича Мономаха в Києві (навіть з паралельним існуванням типу Дніслово²⁵). Але ця теза не вийшла за межі публікації і у підсумковій роботі “Актовые печати...” висловлена не була. На превеликий жаль, видатний сфрагіст, кількісно обмежений матеріалом, не зміг підтвердити свої прогнози, що князівська булла залежала від великокняжого сфрагістичного типу.

На основі власних досліджень можемо виділити основні періоди вживання сфрагістичних типів та характеризувати їх.

Таблиця сфрагістичних типів XI–XII ст.

Ім'я князя	Роки правління	Лицьова сторона	Зворотна сторона
Ярослав-Георгій Володимирович	1016–1054	святий патрон	грецька формула “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ”
Ізяслав-Дмитро Ярославич	1054–1068 1069–1073 1077–1078	святий патрон	зображення Богородиці
Святослав-Микола Ярославич	1073–1076	святий патрон	зображення князя
Всеволод-Андрій Ярославич	1078–1093	1) святий патрон; 2) святий патрон	1) грецька формула “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ”; 2) проквітлий хрест.
Святополк-Михаїл Ізяславич	1093–1113	святий патрон	кирилична формула “Дніслово”
Володимир-Василь Всеволодович	1113–1125	святий патрон	кирилична формула “Господи помози...”
Всеволод-Кирило Ольгович	1139–1146	святий патрон	княжий знак

²⁴ Янін В. Л. Печати с надписью “Днеслово” // Советская археология. — М., 1962. — Вип. 2. — С. 165–166.

²⁵ Янін В. Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. I. — М., 1970. — С. 156.

Наведена таблиця ілюструє сфрагістичні типи, якими послуговувались руські князі в час правління того чи іншого київського володаря. Поза увагою залишається інший різновид із святими з обох сторін. Цей сфрагістичний тип не мав свого “законодавця” і виник в XI ст., очевидно спочатку, як специфічний, такий, що подавав на одній зі сторін зображення патронального святого старшого князя. Але це твердження ще потребує ґрунтовнішого дослідження. Зазначимо, що з нього поставшироковідомий пізніший тип молівдовулів, обидві сторони якого мали зображення патронального святого князя та його батька (в цьому контексті виглядає логічним те, що цей тип і виникав для означення внутрішньосімейної ієрархії, коли син отримував стіл за життя батька).

Перший сфрагістичний тип можна пов’язати з часами правління св. Ярослава-Георгія “Мудрого”: на лицьовій стороні представлено зображення святого патрона, а на зворотній — грецька формула: “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ...” (“Господи, помози рабу своєму...”). Сам князь використовував незмінно цей тип булли. Незначні варіації були пов’язані лише з використанням у короткий період титулу *архонт*, подачею без скорочень самої формули та зі своїм портретним зображенням. Перше явище пов’язуємо з певною паралельністю у вживанні візантійської титулатури разом із братом Мстиславом, що на своїх молівдовулах себе називав “μέγας ἄρχων”. Але сфрагістика X — п.п. XI ст. потребує свого окремого дослідження. За час правління Ярослава його діти так само використовують батьківський тип. На це вказують атрибутовані печатки Ізяслава-Дмитра, Святослава-Миколи, В’ячеслава-Меркурія та Всеволода-Андрія. Перший з них повторив батьківський тип лише з додатковим елементом — на зворотній стороні грецька формула була розміщена довкола, а в центрі зображено княжий знак²⁶. Розміщення знамена свідчило про виділення окремої власності молодому князю. Печатки Іллі, Володимира та Ігора Ярославичів, на жаль, не відомі і залишаються в площині майбутніх досліджень (хоча в історіографії за сфрагісом Мстислава-Костянтина Володимировича закріпилась атрибуція Ігору Ярославичу).

Після смерті Ярослава Володимировича його синами сфрагістичний тип було або змінено повністю, або ж частково:

²⁶ Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. I. — М., 1970. — С. 35–38

Ізяслав-Дмитро Ярославич-Георгійович

- 1) Л. С. Погрудне зображення св. Дмитра.
З. С. Багатопелюсткова розетка²⁷.
- 2) Л. С. Ростове зображення князя.
З. С. Рівносторонній хрест-розетка²⁸.
- 3) Л. С. Погрудне зображення св. Дмитра.
З. С. Погрудне зображення Богородиці²⁹.

Святослав-Микола Ярославич-Георгійович

- 1) Л. С. Погрудне зображення св. Миколи.
З. С. Ростове зображення князя³⁰. Існує рідкісний варіант князя-вершника що побиває змія³¹.
- 2) Л. С. Погрудне зображення св. Миколи.
З. С. Погрудне, або ж тронне зображення Христа³².

Всеволод-Андрій Ярославич-Георгійович

- 1) Л. С. Погрудне зображення апостола Андрія.
З. С. Грецька формула “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ...” з додаванням княжого імені Всеволод³³.
- 2) Л. С. Погрудне зображення апостола Андрія.
З. С. Погрудне зображення Богородиці (Каталог статті, № 5)³⁴.

²⁷ *Лихачев Н.* Сфрагистический альбом. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — СПб., 1917. — Табл. XXVI:8; XXX:2.

²⁸ *Янин В. Л.* Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. I. — М., 1970. — С. 249.

²⁹ Там само. — С. 276.

³⁰ *Лихачев Н.* Сфрагистический альбом. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — СПб., 1917. — Табл. XXX:3.

³¹ *Артюхин О. В.* Формування типології князівської булли на прикладі печаток Ярослава Мудрого та його нащадків другої половини XI ст. (за матеріалами сфрагистичної колекції Музею Шереметьєвих) // Сфрагистичний Щорічник. — Вип. 1. — К., 2011. — С. 371.

³² Там само.

³³ *Лихачев Н. П.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — Вип. 1 // Труды Музея палеографии. = Т. 2. — Л. 1928. — С. 152–154.

³⁴ *Янин В. Л., Гайдюков Г. П.* Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2001 г. // Новгород и Новгородская земля. История и археология. — Вип. 16. — Великий Новгород, 2002. — С. 154–173. — № 311Аа-1, 311Аа-2, 311Аа-3.

В'ячеслав-Меркурій Ярославич-Георгійович

1) Л. С. Погрудне зображення св. Меркурія.

З. С. Грецька формула “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ...” з додаванням княжого імені В'ячеслав³⁵.

2) Л. С. Погрудне зображення св. Меркурія.

З. С. Грецька формула “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ...” з додаванням княжого титулу. (Каталог статті, № 6).

Отже, наочно помітна зміна типів у час правління Ізяслава. Спільність сфрагістичних типів братів-співправителів могла бути лише за умов єдиної централізованої влади. Як відомо, брати не тільки розділили Русь і сфери впливу, а й домоглися піднесення єпископів на землях своїх князівств до титулярних митрополитів. Тож, історію триумвірату Ярославичів — Ізяслава, Свтослава і Всеволода — яскраво підтверджує і сфрагістика. Жоден з братів не використовував сфрагістичний тип київського князя Ізяслава.

Прикметно, що Ізяслав та Святослав повністю змінюють батьківську формулу зі зворотної сторони. На печатках з'явилося княже ім'я. Пов'язую цей факт з актом наділення повноти влади, входженням на стіл як правителя-князя, а не князя від Києва³⁶.

Свого часу В. Янін молідовує Ізяслава із хрестом атрибутував Ярополку Святославичу³⁷, хоча в “Актовых печатях...” вказав на ім'я Ізяслава, а нещодавно І. Жуков переатрибутував її св. Борису Володимировичу³⁸. Сьогодні відомі дві печатки, що підтверджують правильність пізньої версії В. Яніна про її приналежність саме Ізяславу-Дмитру. Перша — з зображенням княжого знаку Ізяслава і лапчастим хрестом на звороті,

³⁵ Янін В. Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. I. — М., 1970. — С. 16.

³⁶ Про ім'я, як династичну складову див. праці Ф. Успенського, зокрема: *Uspenskij F. The Advent of Christianity and Dynastic Name-giving in Scandinavia and Rus' // Ruthenica. Supplementum 4. — Early christianity on the Varangians to the Greeks/* edited by Ildar Garipzanov and Oleksiy Tolochko. — Kiev, 2011. — P. 108–119; *Його ж.* Имя и власть: выбор имени как инструмент династической борьбы в средневековой Скандинавии. — М., 2011. — 160 с.

³⁷ Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966. — С. 96.

³⁸ Жуков И. Вислая печать Бориса Владимировича (1010–1015 гг.) // Нумізмати́ка і фалеристика. — 2010. — № 3. — С. 10–11.

друга — зі св. Федором та хрестом-розеткою, що повторює Ізяславів і була атрибутована О. Артюхіним Мстиславу-Федору Ізяславичу³⁹.

Ізяслав Ярославич запровадив сфрагістичний тип із зображенням Богородиці. Слід нагадати, що руська церква по своїй суті була Богородичною і зображення Божої Матері стало її символом. Знаменно, що саме після того, як Ізяслав починає використовувати печатки із Богородицею, руські владики підтримують таке нововведення, що призводить до формування єдиної традиції для молівдовулів ієрархів та їх намісників, ігуменів та монастирів. Очевидно, що Ізяслав прагнув виокремити особливий тип княжої печатки для стосунків із Церквою. Те, що в час його київського правління він одночасно використовує тип із розеткою та Богородицею, не підлягає жодним сумнівам. Ці сфрагіси доповнюють один-одного. Так на печатках із зображенням Богородиці знаходиться розетка, що зникає зі зворотної сторони, посилено акцентується на щиті св. Димитрія. “Богородичний” молівдовул використовував і син Ізяслава Ярополк-Петро⁴⁰.

Усунувши від влади Ізяслава, Святослав-Микола Ярославич поширює свій сфрагістичний тип із зображенням князя. Але так само, у переважній більшості це стосувалось його власної сім’ї. Інший його тип із зображенням Ісуса Христа відроджується лише в кінці XII–XIII ст. Важко сказати, чи ці молівдовули замінили “Богородичні” Ізяслава, можливо, вони повторювали візантійську традицію імператорських печаток.

Із зайняттям Всеволодом-Андрієм Ярославичем київського столу руські князі починають уживати його сфрагістичний тип. Печатки всіх удільних князів протягом правління Всеволода мають на лицьовій стороні зображення святого патрона, а на зворотній — грецьку формулу “Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλω...”⁴¹.

З часів Ярослава Мудрого це був перший випадок впорядкування сфрагістичного типу. Говорити про якусь централізовану реформу у цьому контексті буде некоректно. Це явище можна пояснити наслідуванням васалами печатки сюзерена, яке у цей час аналогічно спостерігалось

³⁹ Артюхін О. Печатка Мстислава Ізяславича. (Стаття подана до друку)

⁴⁰ Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. I. — М., 1970. — № 316.

⁴¹ Про печатки Всеволода Ярославича ширшу інформацію див.: Алфьоров О. Сфрагістика князя Всеволода-Андрія Ярославича-Георгійовича // Спеціальні історичні дисципліни. — Вип. 19. (У друці.)

в Європі⁴². Пояснення цього явища можна аргументувати такими факторами:

1. Смерть попереднього князя вимагала зміни вигляду печатки, як заміна старого коду комунікації, що на нашу думку, було одним із важливіших факторів.

2. Печатка удільного князя через подібність до оформлення з великокнязівською входить до спільної юридичної системи закріплення документів. По суті стандартизація виникає через бажання удільних володарів наслідувати сфрагістичний тип київського князя задля рівних умов знаходження в правовому полі.

Після смерті Всеволода-Андрія у 1093 р. на київський стіл сідає онук Ярослава Святополк-Михайл Ізяславич-Дмитрович. В. Янін аргументовано довів те, що цей князь уніфікував сфрагістику, запровадивши загальноруський тип із загадковою формулою “Дніслово” на звороті молівдовулів⁴³. Сам автор концепції вбачав у цьому впровадженні реформу, покликану впорядкувати руський сфрагістичний тип і, закономірно, як явище тимчасового і штучного характеру. Довготривала дискусія про значення самої формули “Дніслово” і досі не завершена. Пояснення напису допоможе кращому розумінню руської сфрагістики загалом. Академік Лихачев зазначав, що корінь полягає в самому “слові”, що зближує його з печаткою “От Ратибора”⁴⁴. Принагідно наголосимо на особливості, яка не була помічена сфрагістами. Формула “Дніслово” подається на молівдовулах цього сфрагістичного типу без інвокаційного хреста на початку (існує кілька винятків, але всі вони похідні). Зауважимо, що попередній тип з грецькою формулою містив на початку хрест. Так само хрест-інвокація присутній на печатках наступного типу з кириличним написом. Винятками є молівдовули, що почали побутувати одразу після сфрагістичного типу “Дніслово” у ще не оформленому Мономаховому типі — з написанням лише княжого імені: Кирило (Всеволод Ольгович),

⁴² Див. наприклад: *Harvey P. D. A., McGuinness A. A guide to british medieval seals.* — Toronto, 1996. — Р. 27–34, 43–47.

⁴³ *Янін В. Л.* Печати с надписью “ДЪНІСЛОВО” // Советская археология. — 1962. — № 2. — С. 157–177; *Янін В. Л.* Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. I. — М., 1970. — С. 75–86.

⁴⁴ *Лихачев Н. П.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — Вып. 2 // Труды Музея палеографии. — Т. 2. — Л. 1930. — С. 29.

Іван (Ярослав Святополкович), Дмитро. Інвокація, тобто заклик Божого імені (тринітарна для православних християн формула — “Во ім’я Отця і Сина і Святого Духа”) — дуже важлива складова валідації акта⁴⁵. Хрест на руському молівдовулі перед текстом — невід’ємна складова. Інколи цей символ розпочинає і закінчує формулу⁴⁶. Відсутність інвокаційного хреста перед формулою “Дніслово” зменшує юридичну силу молівдовула, начебто дійсно надаючи йому сповіщуючого статусу — “дивись у написане”.

Без розуміння значення формули “Дніслово”, якісь, навіть класичні висновки про призначення цих печаток будуть залишатись у площині дискусії. Проте, слід акцентувати увагу на кількох аспектах, що пов’язані з цією групою молівдовулів, які в плані атрибуції здаються непевними. Широкої популярності набрала гіпотеза, висловлена В. Яніним про те, що печатки з формулою “Дніслово” і зображенням серафима належать київській митрополії. Автор навіть навів хронологічні рамки, коли в Києві митрополита посада була вакантною і мали з’явитись ці печатки — між Іваном III (1089–1091 рр.) та Миколаєм (1096–1104 рр.). Враховуючи те, що цей сфрагістичний тип виник у часи правління Святополка Ізяславича, хронологічні рамки вживання цих молівдовулів мають скоротитись до 1093–1096 рр. У колекції О. Шереметьєва зберігаються 11 штемпельних варіантів цієї печатки, що абсолютно унеможливує її побутування в хронологічному діапазоні трьох років. Пояснити таку кількість варіацій не може навіть якась уявна церковна реформа, що потребувала б сотень актів. На нашу думку, слід звернути увагу на стару дискусію між В. Яніним та Б. Рибаківим стосовно молівдовулів цього типу. Останній вбачав в їх існуванні “секретні печатки”. Янін стверджував, що на Русі не могло існувати такої групи, бо вона неодмінно мала б прийти з Візантії, “сфрагистика которой не знает такого явления”⁴⁷. Загострення

⁴⁵ Кауштанов С. М. Интитуляция русских княжеских актов X–XV вв. (Опыт первичной классификации) // Вспомогательные исторические дисциплины. — М., 1976. — Т. VIII. — С. 71–72; Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики (частно-правовой акт). — Л., 1988. — С. 53–54.

⁴⁶ Алфьоров О. Сфрагистика князя Всеволода-Андрія Ярославича-Георгійовича // Спеціальні історичні дисципліни. (Стаття подана до друку.)

⁴⁷ Рибаків Б. О. Печатки чернігівських князів // Археологія. — К., 1950. — Т. III. — С. 116; Янін В. Л. Печати с надписью “ДЪНІСЛОВО” // Советская археология. — 1962. — № 2. — С. 162.

між Яніним та Рибаківим у сфері сфрагістики відчувається у працях першого, що вочевидь не дозволило йому з іншого кута зору розглядати підгрупу печаток із зображенням серафима. Здається, ще ніколи не порушувалось питання — чи існували на Русі анонімні печатки на кшталт візантійських, або ж приватні князівські? Якщо врахувати те, що печатка київського князя дійсно розглядалась як печатка державна, а не удільних князів конкретних князівств, то не виключено, що могло статись розмежування в середині групи “Дніслово” на офіційну і на приватну. Нещодавно ми звернули увагу на тотожність навколокиївської групи молівдовулів із формулою “Дніслово” і специфічною палеографічною особливістю майстра — заміну написання твердого знака літерою “Б” і непритаманне написання літери “Б”⁴⁸. Ця група була пов’язана з сім’єю Святополка. Увагу привертає молівдовул із погрудним зображенням св. Івана та написом “Дніслово” на звороті, що належала Ярославу-Івану Святополковичу. Штемпель цієї печатки вирізаний був одним і тим самим майстром, що й печатка з серафимом. Окрім цього, порівнюючи палеографію, параметри та іконографію, з’являються підстави твердити, що час між виникненням обох штемпелів через подібність мінімальний. Ярослав Святополкович отримав в уділ Волинське князівство у 1100 р. У зв’язку з цим необхідно звернути увагу на хронологію і констатувати, що або Ярослав мав користуватись печаткою ще в 90-х рр., або вся група печаток “Дніслово” не перестає побутовувати з приходом владики на київську кафедру у 1096 р. Друга теза більш правомірна. Видається, Ярослав Святополкович не міг одразу використати на печатці погрудне зображення Івана Хрестителя, адже його вживав В’ячеслав-Іван Ярополкович-Петрович (Каталог статті, № 7), що породило б правовий конфлікт — існування двох однакових молівдовулів, але різних князів. Мабуть, саме через це Ярослав уживав ростове зображення Продромоса⁴⁹ до 1104 р. — дати смерті В’ячеслава-Івана. Це додатковий аргумент на користь ширших, ніж визначені В. Яніним хронологічні рамки груп печаток із серафимом.

⁴⁸ *Алфьоров О.* Хрестильне ім’я волинського князя Мстислава Святополковича (1097–1099 рр.) за даними руської сфрагістики // Генеалогічні записки. — Вип. IX (нової серії III). — Львів, 2011. — С. 1–4.

⁴⁹ *Янин В. Л.* Актовые печати Древней Руси X — XV вв. — Т. 1. — Печати X — начала XIII в. — М. 1970. — С. 184, № 84. Тут застережимо, що в описі печатки міститься помилка, тому слід читати “Ярослав Святополкович”, а не “Ярослав Ізяславич”.

Повертаючись до подібності написів на двох печатках, зазначимо, що вона є не єдиною, хоча і найбільш виразною. Так написання формули “Дніслово” на печатці Святополка-Михаїла Ізяславича-Дмитровича (Каталог статті, № 8) дуже подібне до одного з штемпелів печатки із серафимом (Каталог статті, № 9). Складається враження, що печатка князя слугувала прототипом для напису на ній. Молівдовул Олега-Михаїла Святославича-Миколайовича (Каталог статті, № 10) має ретроградні літери “Б” та “В”, що присутні на іншому штемпелі печатки з серафимом (Каталог статті, № 11).

В описаній групі молівдовулів із серафимом існують досить рідкісні екземпляри з зображенням на іншій стороні Богородиці. Не викликає сумнівів те, що ці печатки мали належати представникам Церкви. Нею міг користуватися митрополит Миколай, оскільки час посідання ним київської кафедри припав виключно на період правління Святополка Ізяславича, або ж Никифор I (1104–1121 рр.).

Повернімось до семантики зображення серафима, що за висловом В. Яніна “не имеющий собственного имени, не мог быть персональным патроном владельца печати”⁵⁰. Вище вже описано, що відсутність інвокації змушує підійти до всієї групи печаток “Дніслово”, як не типового явища. Палеографічні особливості змушують шукати замовників “серафимних” печаток серед князів. Меншою мірою можна говорити про те, що ці співпадіння пов’язані з замовленням в одній майстерні.

Тож, з наведених аргументів виникає принаймні кілька висновків щодо сфрагістичного типу “Дніслово”:

1. Печатка з зображенням серафима виходить за хронологічні рамки 1093–1096 рр. і побутує разом із іншими однотиповими;
2. Київська митрополія не вживала печатку із зображенням серафима;
3. Молівдовули із формулою “Дніслово” та серафимом належали до виділеної підгрупи приватних княжих печаток.

Наступним після “Дніслова” сфрагістичний тип запровадив Володимир-Василь Всеволодович-Андрійович Мономах. На печатках київського князя з’явився кириличний напис, що уявляв із себе перекладену раніше вживану грецьку формулу “Господи, помози рабу своему...” (Каталог статті, № 12). Ще свого часу В. Янін писав про те, що “в 1110-х годах тип

⁵⁰ Янин В. Л. Печати с надписью “Днеслово” // Советская археология. — М., 1962. — Вип. 2. — С. 167.

княжеской буллы унифицирован и отличен от существовавших в XI в.: при Владимире Мономахе утверждается печать с русской благожелательной надписью”⁵¹. Очевидно тоді ж виникає і різновид напису “Спаси Господи раба своего...”, що не набув поширення. Серед атрибутованих печаток були такі, що належали Мстиславу-Федору-Гарольду — сину Мономаха, а інша — Ярославу-Панкратію — сину Святослава-Миколи Ярославича-Георгійовича. Те, що використання іншої формули могло виникнути саме в часи Мономаха, а не київського правління його сина Мстислава, свідчить, зокрема, іконографія печаток. Науковцям були відомі сфрагіси із зображенням св. Федора та сцени “Зішестя в Пекло”, що знайшли своє місце у сфрагістичній системі поважних авторів у типології “Печати с изображением Христа или его символов”⁵². Проте, недоречність у назві іконографічного сюжету призвела до того, що низка цих молівдовулів залишилась не атрибутованою, а сама зображена композиція під цією назвою перекочувала до інших праць⁵³. Насправді зображення демонструє сюжет “Воскресіння Христового”. В центрі композиції Ісус Христос з двораменним хрестом у лівій руці, правою рукою Христос тримає Адама. Обабіч Ісуса Христа напис: “ΑΝΑΤΑΣΙΣ” (Воскресіння) (Каталог статті, № 13). Переатрибуція сюжету згідно з тим, яку назву він мав у XII ст., дозволяє прочитати його семантику в контексті давньоруської сфрагістики. Воскресіння Христове і забирання Адама, Єви та пророків з Пекла символізує не тільки саме Воскресіння, але й спасіння роду людського. Тож, у цей іконографічний сюжет вкладалась формула-прохання формули “Спаси Господи раба свого...”.

Як і попередні типи, новий не був розрахований на розростання родини та існування князів-тезок. Це явище почало породжувати сфрагістичний конфлікт — коли в межах одного типу починали існувати кілька молівдовулів з однаковими святими, обмеженими формулою зворотньої сторони, яка лише підтверджувала приналежність з лицьової. Навіть таке урізноманітнення для ідентифікації того, кому з князів-тезок належить

⁵¹ Там же. — С. 165.

⁵² Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2004 г. // <http://russianchange.narod.ru/>

⁵³ Чукова Т. А. Иконография Христа, Божией Матери и святых на древнерусских металлических актовых печатях X — XV вв. (фрагмент книги) // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии: Памяти Т. Чуковой. — СПб., 2006. — С. 41, 67.

печатка через погрудне, поясне чи ростове зображення святого перестало задовольняти власників печаток. Це протиріччя яскраво ілюструє два молівдовули Олега-Михайла Святославича-Миколайовича. Перший подає на зворотній стороні напис:

МНХЛ
СВАТОС
СЛАВН

[*Мнханлъ Сватославнчъ — Михайл Святославич*]⁵⁴.

Але, конкретно цей випадок міг бути і наслідком прагнень князя Олега акцентувати хоча б на цьому рівні першість Святославичів у престолонаслідуванні.

Другий має напис:

ГНПО
МОЗНО
ЛЪГОВН

[*Господн помозн Олѣговн — Господи, помози Олегові*]

Цей молівдовул наочно підтверджує висунуту тезу (Каталог статті, № 14).

Досить непевний у сфрагістичному плані був час кийвського правління Мономаховичів — Мстислава-Федора-Гарольда (1125–1132 рр.) (Каталог статті, № 15), Ярополка-Івана (1132–1139 рр.) (Каталог статті, № 16, 17) та В'ячеслава (1139, 1151–1154 рр.). Печатки двох перших князів наслідують батьківський тип із кириличним написом. Молівдовули В'ячеслава і досі не вдається атрибуувати, оскільки невідоме його календарне ім'я.

Перед аналізом наступного сфрагістичного типу, звернімо увагу на інший тип молівдовулів, що не має чіткої хронологічної межі. Йдеться про печатки з зображенням на лицьовій стороні святого, а на зворотній — проквітлого хреста. Як можна судити з відомих на сьогоднішній день екземплярів, цим типом печатки кийвські князі не користувались, хоча його появу можна пов'язати з Всеволодом-Андрієм Ярославичем-Георгійовичем. Він використовував це зображення на своїх торгових пломбах⁵⁵. Щодо семантики самого зображення проквітлого хреста,

⁵⁴ Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2006 г. — № 40г // <http://www.siegel.ru/2006/sv06.html>.

⁵⁵ Алфьоров О. Пломби дорогичинського типу: методологічні рекомендації

побуває версія про те, що в ньому закладена формула “Господи, помози рабу своєму...”⁵⁶, дотична до лику на лицьовій стороні святого патрона власника молівдовула, що в кінцевому варіанті завершує благальну формулу іменем. Проте, чи може хрест — символ Царства Небесного і Спасіння бути графічно відображеним у молитвенній формулі-проханні допомоги на землі? Якнайкращою до розкриття зображення хреста є інша формула “Спаси Господи раба свого...”.

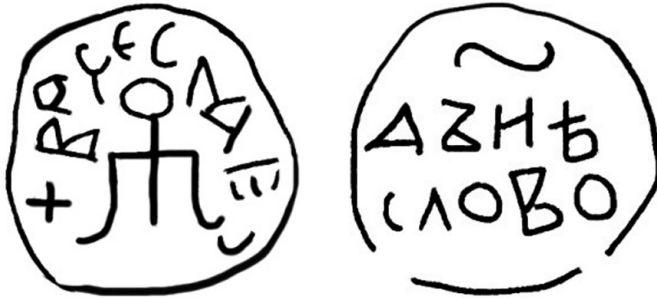
Серед списку відомих молівдовулів, що мають на зворотній стороні зображення проквітлого хреста, міститься зображення таких святих: Бориса та Гліба (очевидно для народжених після 1072 р. — умовної дати канонізації святих братів), Костянтина та Олени, Георгія, Бориса, Михаїла, Федора (погрудний і ростовий), Миколая, Василя, Прокопія, Івана, Панкратія, Симеона, а також ще цілого ряду, в тому числі зображення Ісуса Христа та Богородиці. Імена Рюриковичів представляють досить значний часовий діапазон, серед яких є такі, що свідчать про побутування цього типу і в середині XII ст. Натомість немає серед зображень святих, наприклад, патрона київського князя Всеволода-Кирила, діяльність якого, як удільного володаря, розпочинається в першій чверті XII ст. Цей сфрагістичний тип, що не має чітких хронологічних меж, потребує подальшого ретельного дослідження.

Кириличний сфрагістичний тип остаточно припинив своє існування з часу посідання Всеволодом-Кирилом Ольговичем-Михайловичем київського столу у 1139–1146 рр. Новий руський зверхник за все життя використовував лише два типи печаток — із кириличним написом та княжим знаком. Використання на зворотній стороні кириличної формули засвідчує, що князь почав уживати молівдовули у часи київського правління Мономаха і використовував його протягом правлінь Мономаховичів. Другий тип печатки — з княжим знаком — запровадив сам Всеволод, коли став київським князем.

Княжі знаки на печатках спорадично з’являлись і до всеволодового нововведення. Своє знамено на них розміщували київські князі

до опису та каталогізації // Сфрагістичний щорічник. — Вип. 1. — К. — С. 217.

⁵⁶ *Томсинский С.В.* Печать с изображением св. Федора из Углича и некоторые соображения о семантике композиции древнерусских печатей с изображениями святых и креста // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии: Памяти Т. Чуковой. — СПб., 2006. — С. 106.

Печатка В'ячеслава-Івана Ярополковича-Петровича
типу “Дніслово” з княжим знаком

Святослав Ігоревич⁵⁷, Ізяслав-Димитрій Ярославич-Георгійович⁵⁸, а крім них також удільні — батько Всеволода Олег-Михайл Святославич-Миколайович⁵⁹ та В'ячеслав-Іван Ярополкович-Петрович.

Очевидно, що Всеволод-Кирило свій тип печатки запровадив, взоруючись на батьківську традицію. Крім молівдовула власний знак Олег-Михайл розмістив на своїх монетах, карбованих у Тмутаракані⁶⁰.

Печатки з княжими знаками стали останньою уніфікованою системою у руській сфрагістиці. Основна її функція — побороти кризу ідентифікації, що стала відчутнішою з початком XI ст. До всеволодового сфрагістичного типу молівдовул на обох сторонах ніс тотожну інформацію: на лицьовій стороні зображення святого патрона власника, а на зворотній християнське ім'я князя вміщене у прохальному зверненні до Господа. Тип печаток із формулою “Дніслово” та проквітлим хрестом наочно демонструють те, що вся необхідна інформація містилась лише на одній стороні. Запровадження на зворотній стороні княжого знамена було прогресивною ідеєю: ім'я князя (через зображення святого патрона)

⁵⁷ *Лихачев Н.* Сфрагистический альбом. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — СПб., 1917. — Табл. LIII: 14.

⁵⁸ *Янин В. Л.* Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — Т. 1. — Печати X — начала XIII в. — М., 1970. — С. 166.

⁵⁹ *Жуков И.* Княжеский знак на уникальной вислой печати Новгород-Северского князя Олега (Михаила) Святославича (1097–1115 гг.) // “Нумизматика і фалеристика”. — № 1. — 2012. — С. 38–39.

⁶⁰ *Бабаев К. В.* Монеты Тмутараканского княжества. — М.: “Древлехранилище”, 2009. — С. 74–79. Хоча сам Автор і не зробив такого припущення внаслідок невідомої на той час печатки Олега Святославича.

у поєднанні з його особистим знаком робило атрибуцію безпомилковою. З цього моменту іконографічні особливості розміщення святого погрудно, поясно чи у зріст, що до цього було головним ідентифікуючим фактором, втратили свою вагу. Знамено, яким князь позначав свою рухому і нерухому власність⁶¹, і яке, припускаємо, зображував на своїх прапорах опинилось і на печатці⁶².

Княжі знамена мали єдину функцію — бути розпізнаними. Їхні численні залишки на денцях посуду, цеглі, вірчих знаках, предметах побуту, фресках та графіті створює свій, окремий протогеральдичний світ, у пошуках розгадки якого науковцями та аматорами зламаний не один список⁶³. Сфрагістика подає один із ключів до атрибуції двозубів та тризубів. У першу чергу — це хронологічні рамки масового початку побутування цього типу молівдовулів: кінець 1130-х рр. — з початку правління Всеволода-Кирила (Каталог статті, № 18, 19). Що ж до верхньої хронологічної межі, то вона дещо розтягнулась у часі. Причинами цього було кілька факторів. Один із них — це завершення запровадження сфрагістичних типів. Паралельно княжим знаменам на їх місце дедалі більше починають розміщувати патронального святого батька, що у “прочитанні” подає ім’я та по-батькові власника. Цей процес не був декларований київським столом, а отже мав дещо дифузійний характер. Всеволодів сфрагістичний тип не був замінений і надалі використовувався, по-

⁶¹ *Рибаків Б.А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XIII вв. // Советская археология. — М., 1940. — № IV. — С. 227–257; *Розенфельд Р.Л.* К вопросу о гончарных клеймах // Советская археология. — М., 1963. — № 2. — С. 121–130; *Исаенко В.Ф.* находка со знаком Рюриковичей // Советская археология. — М., 1967. — № 2. — С. 250–252; *Белецкий В.Д.* Клейма и знаки на кирпичах XII в. из церкви Дмитрия Солунского в Пскове // Советская археология. — М., 1971. — № 2. — С. 272–278; *Раттопорт П.А.* Трубчевск // Советская археология. — М., 1973. — № 4. — С. 203–217; і т.п.

⁶² *Алфёров А.* “Язык стяг — дружину водит” // Волонтер. — № 2. — К., 2012. — С. 56–58.

⁶³ Шляхи пошуку розшифрування утворили справжній історіографічний лабіринт, боротися з яким історики, на превеликий жаль, уже не під силу: *Братко-Кутинський О.* Феномен України. // Вечірній Київ. — 1996. — 304 с.; *Нечитайло В.* Знаки Рюриковичей, принадлежащие великим князьям Киевским // Вісник української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. — № 67. — К., 2007. — С. 21–24; *Шаповалов Г.* Знак Рюриковичів не тризуб, а якір-хрест // Національна символіка. — К., 1991. — С. 32–36. і т.п.

ступово, віддаючи свої позиції печаткам із зображенням святих із двох сторін.

Княжі знаки Рюриковичів неодноразово порівнювали з тамгами східних народів, що справді мають інколи дуже подібні з ними обриси. М. Лихачов звернув увагу на існування закономірностей у тюркських народів при спадкуванні батьківських знаків синами. Це явище вчений намагався перенести і на знаки руських володарів⁶⁴. Дана схема в подальшому набула своєї популярності і певним чином стала класичною. Так, син мав успадкувати знак батька з незначною відміною у додаванні, або ж відніманні якогось з елементів, що гарантувало впізнання первинного (батьківського) знамена і тлумачення нового (синівського). Цю схему сприйняли більшість дослідників, тим більше, що вона в деякі моменти виправдовує себе і має внутрішню логіку. Проте, сфрагістика подає інформацію, яка наочно демонструє, що за використанням княжого знаку криється ціла низка тогочасних конкретних випадків та обставин, які не дозволяють шукати логічний алгоритм у їх атрибуції.

На сьогоднішній день можна з великою долею вірогідності подати відомості про дві гілки Рюриковичів із атрибуціями їх княжих знаків. Ольговичі залишили достатню кількість печаток із знаменами, що дозволяє найкраще дослідити їхню родину⁶⁵.

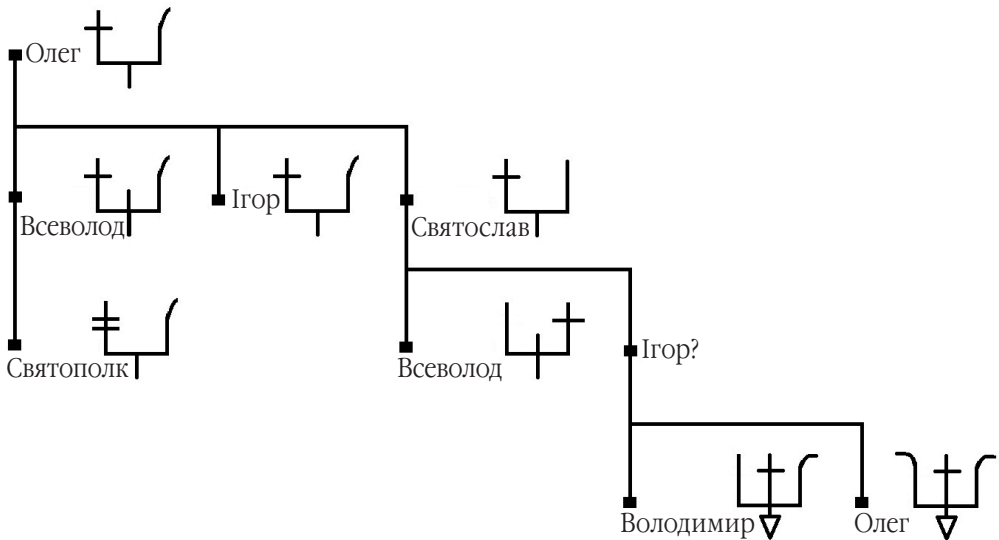
Аналізуючи знамена Ольговичів, окреслимо основні спостереження:

Всеволод-Кирило змінює батьківський знак на тризуб. Очевидно, це сталося за життя Олега Святославича, оскільки за інших обставин знак був би успадкований. Відомо, що Всеволод у 1112 р. брав участь у поході на половців, а отже міг мати свій уділ до перших відомостей про зайняття ним у 1115 р. сіверського столу⁶⁶. Враховуючи те, що княже знамено пов'язано саме з власністю, у нашому випадку слід говорити про його виділення Олегом у тримання Всеволоду.

⁶⁴ Лихачев Н. П. Материалы для истории русской и византийской сфрагистики. — Труды музея палеографии — Ч. II. — М., 1930. — С. 91–169.

⁶⁵ Схема є авторською і базується на матеріалах Сфрагістичної колекції О. Шереметьєва та працях: Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — Т. 1. — Печати X — начала XIII в. — М., 1970. — 280 с; Богусевич В. А. Раскопки в Чернигове // КСИА. — 1955. — № 4. — С. 9–11; Жуков И. Княжеский знак на уникальной вислой печати Новгород-Северского князя Олега (Михаила) Святославича (1097–1115 гг.) // «Нумизматика і фалеристика». — № 1. — 2012. — С. 38–39.

⁶⁶ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 397.

Княжі знаки Ольговичів

Ігор Ольгович успадковує батьківське княже знамено (Каталог статті, № 20, 21). Слід розцінювати цей факт як розмежування між братами власності після смерті Олега Святославича у 1115 р. Всеволод виділив свою частку (можливо за заповітом), а власність під батьківським знаменом лишив молодшим братам. Зауважимо, що видозміна Всеволода дозволяє легко переклеювати нерухому та рухому частину спадку за батьком. Ігор уперше фіксується з княжим уділом у Путивлі під 1127 р. Цей приклад демонструє те, що в межах родини знак міг передаватись від батька до сина без змін.

Знамено Святослава Ольговича, який вперше отримав стіл у 1136 р., змінено шляхом спрощення знака брата Ігора (а отже і батьківського) (Каталог статті, № 22). Це пояснюється виділенням власності з братової частки. На превеликий жаль, невідомі знамена Гліба та Івана Ольговичів.

Святослав Всеволодович на князівському столі вперше фіксується у 1140 р. у Новгороді. Його знак привертає до себе посилену увагу через подібність не на батьківський, а на дядьківський. До знамена Ігоря Ольговича додане друге рамено на лівому зубці. Складається враження, що племінник отримав власність від старшого дядьки, про що свідчить “перепятнання” саме його знаку. Можливо, пояснення криється у тому, що Ігор був бездітним і Всеволод свого часу заключив із ним “ряд”, пообіцявши передати по собі Київ. У такому випадку стосунки між племінником

та дядькою могли активізувати ланцюг певних домовленостей, у тому числі і виділення небожу якоїсь частки майна не з батьківщини, а уділу дядька. Паралеллю може слугувати дещо подібна ситуація, що мала місце приблизно в той самий час у Мономаховичів навколо бездітного В'ячеслава Володимировича⁶⁷.

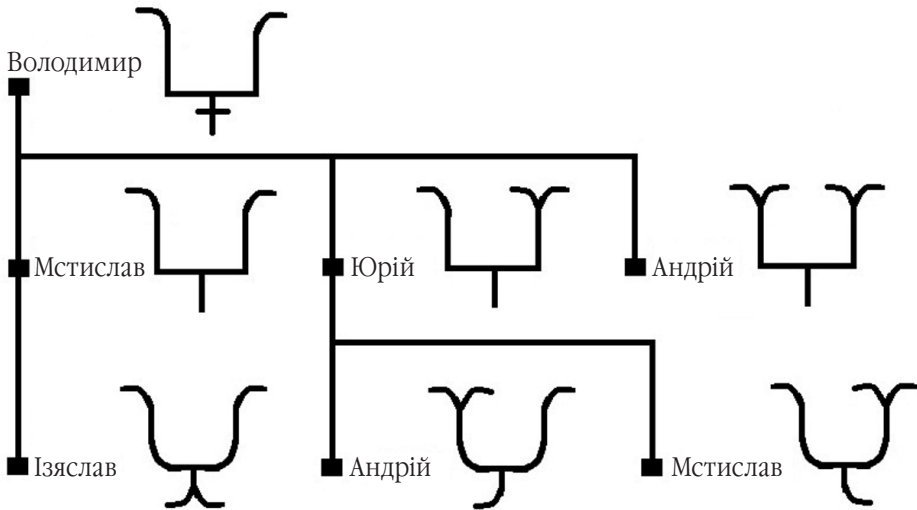
Княжий знак Всеволода “Буй Тура” представляє ретроградний знак батька з додаванням середнього зубу (Каталог статті, № 23). На превеликий жаль, знамено уславленого в давньоруській літературі князя Ігоря Святославича, червлені прапори та стяги якого назавжди склали образ руського війська, поки що невідоме. Знаки його старшого сина Володимира-Петра та молодшого Олега-Павла (знамена інших синів не атрибутовані) не показують механізму їх утворення. Знак Олега виглядає складнішим за Володимирів, утім, це не свідчить про те, що перший додає новий сегмент до братового чи до батькового знаку. Можна припустити таке: якщо Всеволод Святославич “Буй Тур” мав тризуб, то він, як молодший міг орієнтуватись на знак старшого брата. Факт утворення в Ігоря тризубу, який би послугував прототипом для синів, вірогідний у тому випадку, якщо Ігор ускладнив батьківський знак додаванням ліворуч ще одного зубця. Таким чином, двозуб Святослава з перехрещенною лівою перекладаиною було перетворено на тризуб із перехрещеним центральним зубцем. Але здогадки в цій сфері — не найкращий матеріал, тож залишається лише чекати на посилення джерельної бази новими знахідками.

Інша гілка Рюриковичів так само дала значний сфрагістичний матеріал для уявлень про характер уживання княжого знаку в родині. Йдеться про основних конкурентів Ольговичів у боротьбі за гегемонію на Русі — Мономаховичів.

Аналізуючи знаки нащадків “шляхетнішого архонта Русі” Володимира-Василя Мономаха, спостерігаємо у їх генезі іншу систему. Відомі лише двозуби з молівдовулів двох його синів (Мстислав, Ізяслав, Святослав, Роман та Ярополк померли до появи всеволодового сфрагістичного типу), а знаки Мономаха та його старшого сина Мстислава подаємо з інших джерел⁶⁸ для наочності системи вцілому. Хрест в основі двозуба

⁶⁷ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропоники. — М.: Индрик, 2006. — С. 77–78.

⁶⁸ Коваленко В. П., Раппопорт П. А. Новый памятник византийского зодчества на черниговском детинце // Южная Русь и Византия. — К., 1991. — С. 147–148; Артамо-

Княжі знаки Мономаховичів

Володимира Всеволодовича не зберігся, натомість — це і була основна відміна між старшим Мономаховичем і батьком. Знак Юрія (Каталог статті, № 24) походить від знаку Мстислава, як і двозуб Андрія Доброго. Складається враження, що брати відмінювали братів знак. Але у випадку з цією сім'єю немає можливості твердити, що два наймолодші брати моделювали самостійно свої знаки. Наприклад, Андрій Володимирович стає волинським князем у 1119 р., замінивши на столі померлого брата Романа. Цілком вірогідно, що він міг взяти його знак. Так само і Юрій, міг користуватись знаком старшого брата Ізяслава, який помер задовго до першого уділу Юрія. Знамено Ізяслава-Пантелеймона Мстиславича має відміну від батьківського в основі, що має вигляд ластівчиного хвосту. Подібно і діти Юрія Довгорукого наслідують батьківський знак, змінюючи основу, повертаючи її в різні боки. Тож, дослідник княжих знамен має стати перед ділемою у питанні їх атрибуції і, очевидно, керуватись розширеним спектром джерел. Якщо здогадки на прикладі Ольговичів правильні і знаки безпосередньо залежали від економічної складової, то не виключено, що князь міг мати декілька знаків за життя, або ж користуватись ним спільно з кількома братами/родичами. Свого часу В. Янін та П. Гайдуков

нов М. И. Саркел — Беляя Вежа // МИА. — № 62. — М.-Л., 1958. — Рис. 55; Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия. — М., 1968. — С. 22.

віднесли печатки з княжими знаками до урядницьких⁶⁹. Основа цього твердження — зображення однакових знаків на буллах із різними святими на лицьовій стороні⁷⁰. До останніх були віднесені молівдовули з зображенням св. Міни та св. Миколая⁷¹. Знахідки останнього часу демонструють печатки з зображенням трьох святих з однаковим знаменом. Патрональні святи, зображені на молівдовулах, не дають можливості встановити приналежність до конкретної сім'ї: Димитрій, Петро, Григорій/Кирило (?) (Каталог статті, № 25, 26, 27). У цьому контексті, мабуть, слід говорити про існування спільного землеволодіння, або принципу непорушності столу між кількома нащадками — майорату. Наприклад, підтвердженням цього можуть слугувати згадки про болохівських князів, з яких жодного не названо на ім'я, але які представляли з себе чисельних молодших Ольговичів, відправлених на “передову службу”⁷².

Підтвердженням геральдизації княжих знаків, коли вони закріплюються за територіями, а разом із тим за гілками Рюриковичів, слугують пізніші джерела. Яскравим прикладом є герб князів Огинських та Пузин, що увійшов до польських гербовників під назвою “Брама”. Сам герб представляє з себе перегорнутий двозуб із перехрещеною та роздвоєною основою у вигляді ластівчиного хвосту. У гербових щитах на печатках Рюриковичів XIV — XVI ст. так само спостерігаємо знамена, що виразно засвідчують своє походження від княжих знаків, серед них: Острозькі, Кропотки-Єловицькі, Козеки, Капусти, Полубенські та інші⁷³.

Як зазначалося вище, сфрагістичний тип із княжим знаком не було змінено на інший. Поступово, черезполосицею, тип молівдовулів із святими на обох сторонах, який виник ще в кінці XI ст., протягом другої половини XII ст. став єдиним. Серед володарів київського столу можна згадати

⁶⁹ Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. III. — М., 1998. — С. 54.

⁷⁰ Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. I. — М., 1970. — С. 145–146.

⁷¹ Там само. — № 297, 298.

⁷² Алфьоров О. Болохівські князі — провінційна гілка чернігівських Ольговичів // Кобудь, Константинів, Староконстантинів: історія, археологія, культура, архітектура. — Староконстантинів, 2006. — С. 190–202.

⁷³ Див. малюнки печаток: Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. — Харків, 2009. — С. 263, 290–291, 305, 311–313. Про князів Полубенських див.: Однороженко О. Герб князів Полубенських // Сіверянський літопис. — 2009. — № 2–3. — С. 22–27.

атрибутовані печатки Ізяслава-Пантелеймона Мстиславича-Федоровича (Каталог статті, № 28), Ростислава-Михайла Мстиславича Федоровича (Каталог статті, № 29), Рюрика-Василія Ростиславича-Михайловича (Каталог статті, № 4, 30), Всеволода-Данила Святославича-Михайловича (Каталог статті, № 31).

Не до нового сфрагистичного типу, а скоріше до якоїсь рефлексії — пошуку більш простішої системи у XIII ст. виникають булли з зображенням святого та написом княжого або хрестильного імені на звороті⁷⁴. Подібні за оформленням печатки виникали і раніше — після скасування типу “Дніслово”⁷⁵. В колекції О. Шереметьєва зберігається молівдовул із зображенням монограми “Михайл” на зворотній стороні, який міг належати київському князю Ростиславу-Михайлу Рюриковичу-Васильовичу (Каталог статті, № 32). До речі, монограму “Федір” на прапорі подає і Радзивілівський літопис⁷⁶. Таким чином, обидва досить специфічні свідчення підтверджують одне одного.

Мініатюра Радзивілівського літопису
із зображенням на прапорі монограми “Θεοδωρος”

⁷⁴ Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. I. — М., 1970. — № 349; Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. III. — М., 1998. — № 349а.

⁷⁵ Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — С. 40, № 96а.

⁷⁶ Радзивилловская летопись. Текст. Исследование. Описание миниатюр — СПб.-М., 1994. — Т. II. — Арк. 223 зв.

Варто зазначити, що запровадження нового сфрагістичного типу не завжди приводило до знищення матриць з попереднього. Вони так само продовжували вживатись. Прикладом цьому може слугувати контрмаркування Всеволодом-Кирилом братової печатки нового типу попереднім⁷⁷. У цьому ж знаходять своє пояснення і численні знахідки на території сучасної України булл Мстислава Володимировича з типом “Дніслово”, який він використовував виключно в Новгороді. Крім цього, вдруге наголошуємо на тому, що деякі представники правлячого дому могли паралельно запроваджувати свій особистий тип.

Для унаочнення вище викладеної схеми зміни сфрагістичних типів наведемо кілька прикладів:

Олег-Михаїл Святославич-Ольгович мав шість типів печаток:

1. Св. Михаїл / ростове зображення князя⁷⁸;
2. Св. Михаїл / грецький напис⁷⁹;
3. Св. Михаїл / “Дніслово”⁸⁰;
4. Св. Михаїл / кириличний напис⁸¹;
5. Св. Михаїл / княжий знак⁸²;
6. Св. Михаїл / Богородиця⁸³.

Роки правління: князь волинський (1074–1077), тмутараканський (1083–1115), чернігівський (1094–1096), сіверський (1097–1115)⁸⁴.

Відповідно до великокняжих правлінь, він тримав свої столи при: Ізяславі, Святославі та Всеволоді Ярославичах, Святополкові Ізяславичі та Володимирі Всеволодовичі. Відповідно до запропонованої схеми в часи цих правлінь почергово побутовували такі сфрагістичні типи:

⁷⁷ Див. у цьому Щорічнику: *Тигунцев Ю.* Княжеские печати XII в. с именами “КЮРИЛЪ” и “КУРИЛО” из Юго-Западных районов Брянской области.

⁷⁸ *Жуков И.* Вислые печати князя Олега (Михаила) Святославича // Нумизматика і фалеристика. — № 2. — 2011. — С. 22–23.

⁷⁹ *Янин В. Л.* Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Табл 3:29.

⁸⁰ *Покрасс Ю.* Новая древнерусская вислая печать конца XI — начала XII вв. // Спеціальні історичні дисципліни: питання методики і практики. Збірка наукових праць. — Число 14. — К., 2007. — С. 421–422.

⁸¹ *Жуков И.* Вислые печати князя Олега (Михаила) Святославича // Нумизматика і фалеристика. — № 2. — 2011. — С. 22–23.

⁸² Там само.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Це та наступні датування подано за працею: *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — 784 с.

1. Святий патрон / зображення князя;
2. Святий патрон / грецька формула “Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ”;
3. Кирилична формула “Дніслово”;
4. Кирилична формула “Господи помози...”.

Як зазначалось вище, Олег мав власний сфрагистичний тип із княжим знаком (який потім запровадить його син — великий князь київський Всеволод) та використовував тип із Богородицею, що був адоптований до княжої сфрагистики ще Ізяславом Ярославичем, ймовірно, для справочинства з духовенством.

Володимир-Василь Всеволодович-Андрійович Мономах мав шість типів печатки:

1. Св. Василь / зображення князя⁸⁵;
2. Св. Василь / грецький напис⁸⁶;
3. Св. Василь / “Дніслово”⁸⁷;
4. Св. Василь / кириличний напис⁸⁸;
5. Св. Василь / проквітлий хрест⁸⁹;
6. Св. Михаїл / Богородиця⁹⁰.

Роки правління: князь смоленський (1076–1093, 1093–1103, 1107–1112), чернігівський (1078–1094), переяславський (1093–1113), в. кн. київський (20.04.1113–19.06.1125). Відповідно до великокняжих правлінь він тримав свої столи при: Ізяславі, Святославі та Всеволоді Ярославичах, Святополкові Ізяславичі. У 1113 р. сам обійняв владу над Руссю, запровадивши свій сфрагистичний тип. Відповідно до запропонованої схеми в часи цих правлінь почергово побутували такі сфрагистичні типи:

1. Святий патрон / зображення князя;
2. Святий патрон / грецька формула “Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ”;

⁸⁵ *Ейдель Е.* Буллы князей Ярополка-Петра и Владимира-Василия: атрибуция и датировка. (Подано до друку)

⁸⁶ *Янин В. Л.* Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Табл. 3:28; 4:35.

⁸⁷ *Янин В. Л., Гайдужов П. Г.* Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. III. — М., 1998. — № 78а.

⁸⁸ *Лихачев Н. П.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — Вып. 1 // Труды Музея палеографии. — Т. 2. — Л. 1928. — С. 108.

⁸⁹ *Янин В. Л., Гайдужов П. Г.* Древнерусские печати, зарегистрированные в 2002 г. // <http://russianchange.narod.ru/>

⁹⁰ *Жуков И.* Вислые печати князя Владимира (Василия) Всеволодовича Мономаха // Нумизматика і фалеристика. — № 1. — 2011. — С. 16–17.

3. Святий патрон / Кирилична формула “Дніслово”;
4. Святий патрон/ кирилична формула “Господи помози...”.

Схема підтверджує тезу про те, що Мономах використовував усі означені типи, у тому числі і загальноновживаний богородичний. Печатка з проквітлим хрестом була самотійним типом без хронологічних меж.

Мстислав-Федір-Гарольд Володимирович-Васильович мав п'ять типів печатки:

1. Св. Федір / грецький напис;
2. Св. Федір / “Дніслово”;
3. Св. Федір / кириличний напис;
4. Св. Федір / “Воскресіння”;
5. Св. Федір / проквітлий хрест.

Роки правління: князь новгородський (1088–1117), білгородський (1117–1125), великий князь київський (20.05.1125–15.04.1132).

Утримування двох столів минули в часи правління Києвом: Всеволодом Ярославичем, Святополком Ізяславичем та батьком Володимиром Всеволодовичем. У 1125 році Мстислав сам став київським князем без запровадження якогось особливого типу. Відповідно, печатки Мстислава побутували в період таких сфрагістичних типів:

1. Святий патрон / грецька формула “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ”;
2. Святий патрон / кирилична формула “Дніслово”;
3. Святий патрон / кирилична формула “Господи помози...”.

Два інші типи — зображення “Воскресіння” був особистий тип, запозичений у батька, та проквітлий хрест, як зазначалось поза хронологічної групи.

Всеволод-Кирило Ольгович-Михайлович мав два типи печатки:

1. Св. Кирило / кириличний напис;
2. Св. Кирило / княжий знак.

Роки правління: князь сіверський (1115–1127), чернігівський (1127–1139), великий князь київський (05.03.1139–01.08.1146).

Відповідно мав всього два типи печаток — Мономахів тип та власний (з княжим занком):

1. Святий патрон / кирилична формула “Господи помози...”;
2. Святий патрон / княжий знак.

Подані схеми наочно демонструють те, що українські династи дотримувались сфрагистичних типів у XI та першій половині XII ст. Кожен з князів уживав тип печатки київського князя. Ці приклади можна застосовувати і для інших Рюриковичів означеного періоду.

Протогеральдика

Аналізуючи знакову систему Рюриковичів, варто побіжно зупинитись ще на одній складовій, яка досі залишилась непоміченою вітчизняними дослідниками. Поруч із знаменами руських династій, протягом багатьох поколінь у різних гілках на сфрагистичному матеріалі з'являвся ще один знак — розетка. Побіжно вона розглядалась В. Яніним⁹¹, Е. Гордиенком⁹², С. Білецьким⁹³. Цей символ більше відомий за печаткою київського князя Ізяслава-Дмитра Ярославича-Георгійовича. Семантика цього знаку залишається і до цього часу в площині здогадок. Не намагаючись дати своє пояснення цьому символі, спробую реконструювати лише за руським сфрагистичним матеріалом його “генеалогію”.

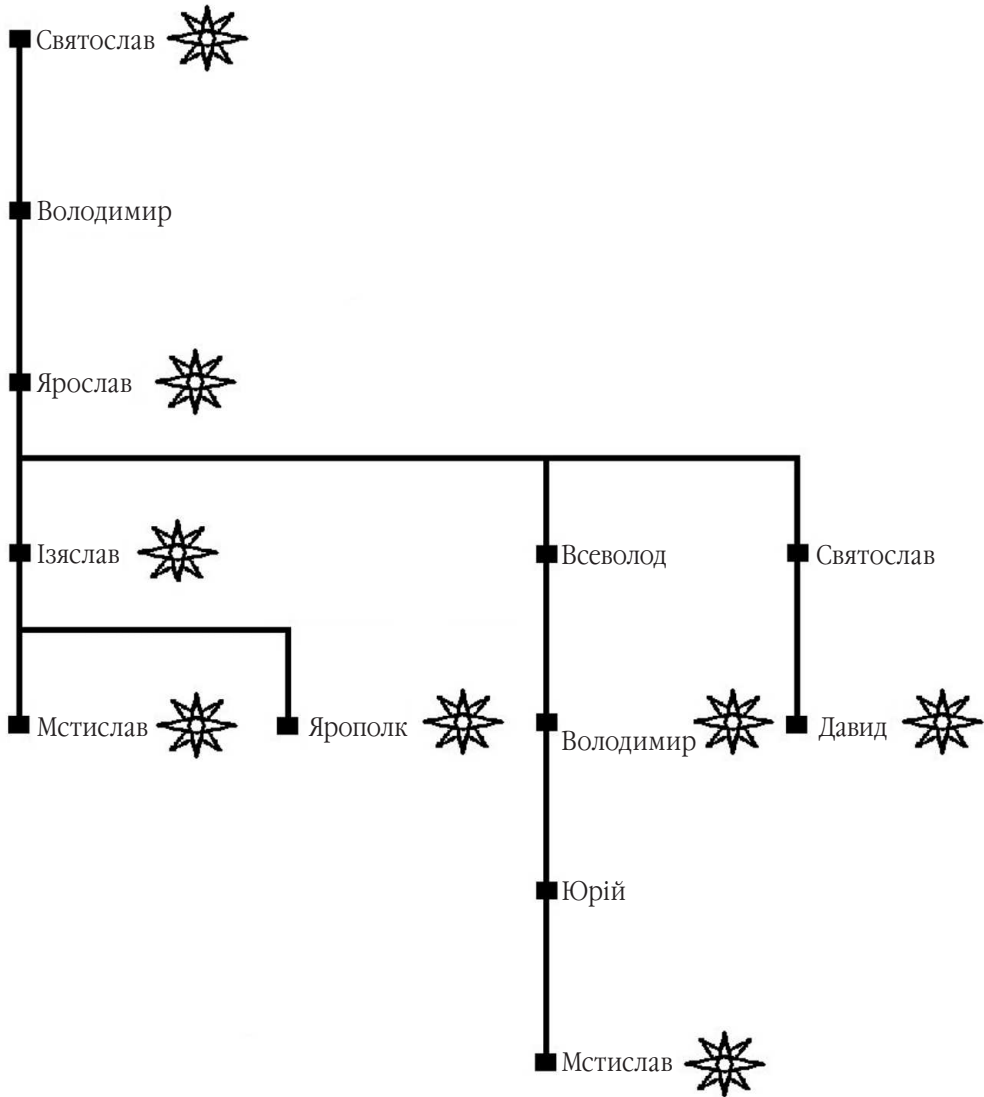
Першим, хто використовував орнаментовану розетку, був київський князь Святослав Ігоревич. На відомій саркельській знахідці — двосторонній кістяній пластині, що її С. Білецький визначив як печатку⁹⁴, зворотна сторона має дванадцятипелюсткову розетку. Сам факт, що розетка використовувалась Святославом, свідчить про те, що вона не належала до християнських символів, так само як і до язичницьких через те, що перебувала в ужитку і надалі. Крім того, лицьова сторона пластини несе на собі зображення двозуба Святослава Хороброго. Цей факт дозволяє говорити про певну тотожність обох символів. Наступним, хто користувався розеткою, був київський князь Ярослав Мудрий. Орнаментальна розетка містилась на щиті його патрона — Святого Георгія (на молівдовулі та монеті). На цій розетці акцентував свою увагу В. Янін,

⁹¹ Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. I. — С. 35–36.

⁹² Гордиенко Э. А. Розетка на печатях князя Изяслава Ярославича // История и культура древнерусского города. — М., 1989. — С. 238.

⁹³ Белецкий С. В. Введение в русскую допетровскую сфрагистику // Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада. — Вып. 4. — Санкт-Петербург, 2001. — С. 58–60.

⁹⁴ Там само. — С. 19.

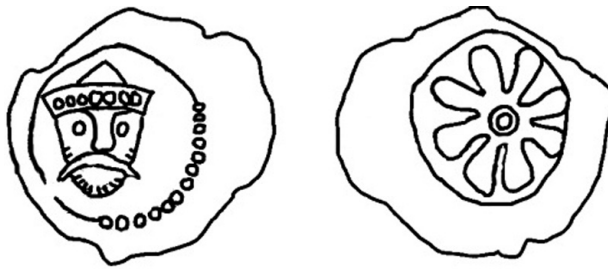

Генеалогічна схема із зазначенням князів,
що використовували розетки

хоча відзначимо, що розетка на щиті — слабкий аргумент, адже для агіографії святих воїнів це було звичне оздоблення. Проте, в контексті печаток Ізяслава Ярославича це виглядає дещо інакше. Ізяслав-Димитрій мав одночасно два типи булли — св. Дмитро / Богородиця та св. Дмитро / розетка. У випадку, коли на зворотній стороні зображувалась розетка, вона нівелювалась на щиті святого, і навпаки, коли на зворотній стороні

зображувалась Богородиця — розетка виразно підкреслювалася на щиті св. Дмитрія⁹⁵.

Хрест-розетку розмістив на своїй печатці син Ізяслава-Дмитрія Мстислав-Федір⁹⁶. Інший син київського князя св. Ярополк-Петро на одному з штемпелів своїх печаток так само розміщує стилізовану під зірку розетку⁹⁷. Цей же символ на своїй ранній буллі розмістив і Володимир Мономах⁹⁸. Дещо відмінну розетку на пломбах мав інший їх двоюрідний брат — Давид Святославич-Миколайович⁹⁹.

Прорисовка пломби Давида Святославича-Миколайовича

Варто зазначити, що подібні зображення на своїх фолісах мав тодішній імператор Никифор III Вотаніат, що звісно розхитує цю побудову на рівні другої половини XI ст. Надалі розетка зустрічається лише на митних пломбах з різними комбінаціями зображень на зворотній стороні. Один з “малих сфрагісів” містить зображення розетки і на зворотній стороні княжого знаку¹⁰⁰, що повторюється на молівдовулі Мстислава-Федора Юрійовича онука Мономаха (Каталог статті, № 33).

⁹⁵ *Артюхін О. В.* Формування типології князівської булли на прикладі печаток Ярослава Мудрого та його нащадків другої половини XI ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих) // Сфрагістичний Щорічник. — Вип. 1. — К., 2011. — С. 373–374.

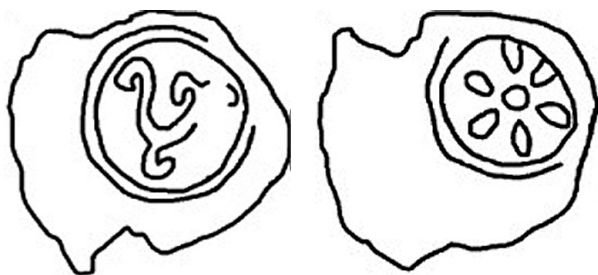
⁹⁶ Див. у цьому збірнику: *Артюхін О. В.* Печатка Мстислава Ізяславича.

⁹⁷ *Янин В. Л., Гайдуков П. Г.* Древнерусские печати, зарегистрированные в 2006 г. // <http://www.siegel.ru/2006/sv06.html>

⁹⁸ *Ейдель Е.* Буллы князей Ярополка-Петра и Владимира-Василия: атрибуция и датировка. (Стаття подана до друку)

⁹⁹ Сфрагістична колекція О. Шереметьєва — VP-1021.

¹⁰⁰ Сфрагістична колекція О. Шереметьєва — VP-479.

Прорисовка пломби із княжим знаком та розеткою

Окрім того, спрощена розетка у вигляді великої крапки в оточенні менших трапляється на численних пломбах із Західної України, датовані які слід XII — другою половиною XIII ст.

Ще один молівдовул із зображенням орнаментальної композиції і літери “К” комусь із руських володарів приписував Н. Лихачов¹⁰¹.

Печатка з орнаментальною композицією за Н. Лихачовим

Титул кийвського володаря

Сфрагістичні пам'ятки фіксують титул кийвського князя лише у кількох випадках. Ярослав-Георгій Володимирович на печатці, що датується першими роками його кийвського правління, використав титул “князь руський”¹⁰², який публікатори досить умовно читають таким чином:

¹⁰¹ Лихачев Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — Вып. 2 // Труды Музея палеографии. — Т. 2. — Л. 1930. — С. 44; Лихачев Н. Сфрагистический альбом. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — СПб., 1917. — Табл. 52:14.

¹⁰² Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. III. — М., 1998. — С. 13–19, № 2а.

Ο/ΥΑΡ/ΣΛΑ | Κ/ΝΑ/ΡΟΥΣ/Σ

[Υαροσλα(въ) κ(τ)Να(зъ) роус(ъ)с(κн) — *Ярослав князь Руський*].

На іншому відомому штемпелі князем вжито візантійський титул “архонт”¹⁰³:

ΚΕΡΟ|ΩΣΩΛΟ|ΓΕΟΡΓΑ|ΡΧ

[Κ(ύρι)ε βο(ή)θει τ(ῶ) σ(ῶ) (δού)λω Γεοργ(ιω) ἄρχ(οντι) — *Господи, помози рабу своєму Георгію архонту*].

Застосування візантійського титулу “архонт” вочевидь перегукується із вживанням Ярославовим братом Мстиславом на печатках титулу “мегас архонт”. Датувати печатку Ярослава, думаю, необхідно до 1043 р., — дати невдалого походу на Візантію. Слід зазначити, що титули “архонт” і “архонт Русі” після смерті Ярослава Мудрого були рівнозначними для руських князів уцілому.

Київський князь Всеволод-Андрій Ярославич-Георгійович подає дещо іншу титулатуру:

ΚΕ|ΡΟΗΘΕΙ|ΤΩΣΩΔΟΥΛΩ|ΑΝΔΡΕΑΑΡ|ΧΟΝΤΙΠΑ|ΣΗΣΡΩΣΙ|ΑΣ

[Κ(ύρι)ε βο(ή)θει τ(ῶ) σ(ῶ) δούλω Ἄνδρέα ἄρχοντι πάσης Ρωσίας — *Господи помози рабу своєму Андрію, князю всієї Русі*]

Згідно з написом, не викликає сумнівів те, що йдеться вже не про “принца крові”, одного з руських князів, а про володаря держави. Її публікатор А. Соловійов датував молівдовул 1078 р. — датою загибелі старшого брата Ізяслава¹⁰⁴. В. Янін аргументував час виникнення цього молівдовулу 1088–1093 рр. Дослідник, порушуючи питання інтитуляції, зазначав: “До сих пор понятие “вся Руси” в сфере княжеского делопроизводства было встречено впервые на печатях князя Семена Гордого, и его происхождение связывалось с возвышением и объединительными тенденциями Москвы XIV в.”¹⁰⁵. О. Назаренко датує виникнення цієї формули 1092 р. Російський дослідник пов’язує появу цієї формули з посольствами між Руссю та патріархією у справах церкви: “...изящный грекоязычный буллотирый с каллиграфически совершенной и полной греческой

¹⁰³ Лихачев Н. Сфрагистический альбом. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — СПб., 1917. — Табл 26:7; Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. I. — С. 251, № 24.

¹⁰⁴ Soloviev A. Un sceau gréco-russe du XIe siècle // Byzantion. — Т. XL. — Bruxelles, 1970. — P. 435–436.

¹⁰⁵ Янин В. К вопросу хронологии печатей Всеволода Ярославича // Сообщения государственного ордена Ленина Эрмитажа. — Л., 1975. — Вып. XL. — С. 66.

легендой на тему переговорів явився подарком політичної вежливості киевському князю со стороны неуступчивой патриархии”¹⁰⁶.

Володимир Мономах на одному з типів штемпеля, що датується великокняжим часом, вжив таку титулатуру:

ГНПОМ./ ЗНРАБОУС/ ВОЇЄ.ОУРА/ СІЛЬ.КНА/ ЗОУРОУСЬС/ КОГО

[Г(оспод)н пом(о)зн рабоу своємоу Васнль(ю?) кНазоу роусьско(моу) — *Господи, помози рабу своєму Василеві, князеві руському*]

На превеликий жаль, поки що нам невідомий кращий екземпляр печатки з титулатурою сина Мономаха великого князя Ярополка-Івана, що подає наступний напис:

ПЕЧА/ ТЫШ/ КНАЗА/ СЕАР (?)/ ...

[Печать Ію(а)На кНаза (в)сеа (роусн) — *Печать Івана князя всея Русі*]

Подана реконструкція прочитання повного титулу мала б хиткі позиції, якби не застосований раніше Всеволодом грекомовний аналог і пізніша печатка Ростислава Мстиславича. Останній, перебуваючи на кийвському столі, до свого стандартного в іконографічному плані молівдовула додав довколишній напис. Через значно більшу робочу частину буллатерія ніж заготовки, його прочитання не було можливим. Залучивши значну кількість екземплярів, напис вдалось частково реконструювати:

ГН/ ПОМОЗН/ РАБОУ/ СВ.../ ...НХАНЛ.Н | РОСТНСЛАВО.ЛН/ ...ОУ/ ВСЕА/ РВСН

[Г(оспод)н, помози рабоу св(оємоу М)нханл(ов)н Ростнславо(в)лн (кНаз)оу всеа Роусн — *Господи, помози рабу своєму Михайлові Ростиславичу князю всієї Русі*].

Прикметно, що саме про Михаїла Ростиславича, як “великого князя всея Русі” йшла мова у посланні патріарха Луки Хрисоверга до кн. Андрія Юрійовича Боголюбського¹⁰⁷.

Отже, титул кийвського князя на XII ст. уже мав усталену формулу — “князь всієї Русі”. Коли виник сам титул сказати важко, але очевидно що його появу слід шукати в другій половині XI ст. У цей час ряд удільних володарів на своїх молівдовулах уживали титул “архонт Русі”. Об’єднувальна формула могла бути пов’язаною і з ситуацією довкола Церкви — виникнення крім кийвського ще двох титулярних митрополитів, що призвело до створення новоруської та переяславської частин

¹⁰⁶ Назаренко А. В. Древняя Русь и славяне. — М., 2009. — С. 263.

¹⁰⁷ Памятники древнерусского канонического права. — СПб., 1908. — Ч. I. — С. 66.

Русі. Виходячи з цього, слід мати на увазі те, що титул київського князя мав підкреслювати виняткове право на всю Русь розділену і столами, і митрополіями. Але, судячи з політичної ситуації, скоріше за все титул “князь всієї Русі” у XII ст. був титулом київського володаря лише *post factum* і взурувався на митрополичий.

Загалом, без аналізу писемного матеріалу робити висновки про титул київського князя, навіть і з залученням нових джерел, дещо зарано. Інтитуляція київського князя на сфрагистичному матеріалі має в подальшому допомогти у дослідженні та реконструкції і самого давньоруського акту¹⁰⁸.

ХІІІ століття

Винисене у підзаголовок прикінцевої статті “ХІІІ століття” можна вважати переламним періодом для всієї системи руської сфрагістики. Описати, або ж надати цьому часу термін не видається можливим. У ХІІІ ст. загальноруський сфрагистичний процес умовно ділиться на кілька окремих течій. Специфічна новгородська та псковська сфрагістика продовжують традиції свинцевого молівдовулу, у той час, як на теренах середньовічної України така булла зникає.

Свинцеві печатки для сфрагістики Русі — це один з періодів, який, завдячуючи добрій збереженості матеріалу, вивчений найкраще. Неподинокі знахідки прикладних печаток для воску свідчать про їх широке вживання. Зауважимо, що дане питання недостатньо досліджене і потребує окремого розгляду. Прикметно, що серед власників печаток для воску виступали і князі, знаки яких спостерігаються на них¹⁰⁹. Однозначно стверджувати, коли з'явилась традиція прикладної печатки на Русі неможливо. Така традиція існувала у Візантії¹¹⁰ і, очевидно, лише підсилила місцеву. Одне з перших свідчень про прикладну печатку русів знаходимо

¹⁰⁸ *Свердлов М.Б.* Древнерусский акт X–XIV вв. // ВИД. — Л., 1976. — № VIII. — С. 50–69; *Капитанов С.М.* Интитуляция русских княжеских актов X–XIV вв. (Опыт первичной классификации) // ВИД. — Л., 1976. — № VIII. — С. 69–83.

¹⁰⁹ *Макаров Н.А., Чернецов А.В.* Сфрагистические материалы из Белоозера // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 239; Рис. 3:9.

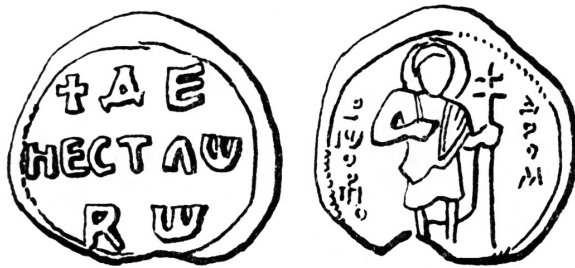
¹¹⁰ *Соболева Н.А.* О методике изучения сфрагистического материала XV–XVIII вв. (историографические заметки).

у праці Ібн Міскавайха “Книга випробувань народів та здійснення завдань”, де автор описує захоплення русами у 944–945 рр. м. Бардаа. Згідно з цим джерелом, руси брали викуп з городян і “коли ж розумів (русич — О. А.), що не залишилось для нього ні грошей, ні срібних монет, ані речей, ані одягу, то полишав його, даючи йому глину з відбитком, як гарантію від інших (тих, хто захоче взяти викуп — О. А.)”¹¹¹.

У сфрагістичній колекції О. Шереметьєва зберігається непересічна пам’ятка руської сфрагістики — глиняний відбиток печатки (Каталог статті, № 34). Шматок глини було накладено на рівну поверхню і притиснуто матрицею з ретроградним написом:

ДЕ
 НЕСТАО
 RW

Навколо є крапковий обідок, а сам напис розпочато хрестом. У нашому випадку пощастило, що цей напис піддається атрибуції конкретному власнику — князеві Ярославу-Івану Святополковичу-Михайловичу¹¹². Молівдовул цього князя має кілька характерних лише для нього ознак у написанні формули “Дніслово”: 1. Напис подано через літеру “Т”; 2. Літера “В” виконана у візантійській манері, як “R”; 3. Формула завершується омегою.

Печатка Ярослава-Івана Святополковича-Михайловича
 із формулою “Дніслово”

Опосередкованим свідченням уживання князями привисної воскової печатки може бути оформлення молівдовула Мстиславом-Федором,

¹¹¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников. — Т. III. Восточные источники. — М., 2009. — С. 103.

¹¹² Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — Т. 1. — Печати X — начала XIII в. — № 84.

сином Юрія Довгорукого. На зворотній стороні його булли, де зображено княжий двозуб, по тлу розкидано зірки та хрестики. Подібне оформлення характерне саме для воскової печатки. Зокрема, всіяне зірками тло має воскова двостороння привисна печатка короля Русі Лева I (1264–1301 рр.). У цьому випадку слід наголосити на тому, що актовий матеріал подає згадки саме про воскову печатку на державних актах, починаючи від Лева Даниловича¹¹³. Хоча досить умовно атрибутовані печатки його діда — Романа Мстиславича, якому при хресному імені “Роман” приписано небесного патрона св. Бориса¹¹⁴. Молівдовули Данила Романовича взагалі невідомі (хоча при його дворі була посада печатника!). Тож, очевидно, що західні володарі Русі досить рано відмовились від металевої печатки і прийняли європейську традицію воскової. Що ж до київських князів, то на нашу думку, вони так само у XIII ст. замінили свинцеву печатку на воскову. Згадувані вище печатки Рюрика Ростиславича, що проставлялись на обрізаних навпіл заготовках, свідчать про зміни у княжій канцелярії. Чи міг існувати княжий акт з печаткою, яка проставлена не повністю (і в цьому випадку не за рахунок неточного удару буллатірія, а через спеціальне пошкодження заготовки)? Очевидно, що заздалегідь знижена валідація самої печатки є ознакою зміни у діловодстві. Втрата свинцевою печаткою свого статусу могла свідчити про підвішування її на документи вже від імені князя (як ми це бачимо у Пскові¹¹⁵). У такому випадку київський князь мав би мати кардинально іншу печатку. Взоруючись на західні землі Русі і міцні торгівельні зв'язки Києва у XIII ст. з країнами Європи, припускаємо, що печатка київського князя стала восковою.

* * *

Отже, сфрагістика київського князя для Русі другої половини XI — першої половини XII ст. відігравала головну роль в оформленні княжої булли. Сфрагістичні типи змінювались із посіданням київського столу

¹¹³ *Дашкевич Я.* Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4–5 листопада 1993 року): Збірник тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1993. — С. 32–33.

¹¹⁴ *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики. — М.: Индрик, 2006. — С. 598.

¹¹⁵ *Янин В. Л.* Вислые печати Пскова // Советская археология. — М. 1960. — № 3. — С. 243.

новим князем. Ця система існувала за часів Ярослава Мудрого та продовжилась за Всеволода Ярославича, Святополка Ізяславича, Володимира Мономаха, Всеволода Ольговича.

Досить цікавою і в подальшому перспективною темою може стати дослідження розетки, яка фіксується на великокняжій сфрагістиці і водночас є загальнонародним символом.

Завдячуючи молівдовулам, можна твердити, що титул “князь всієї Русі” — це титул саме кийського князя, що виник в XI ст. Молівдовули кийських володарів, як головних сюзеренів Русі, відіграли важливу роль у формуванні та становленні всієї руської сфрагістики.

КАТАЛОГ СТАТТІ

1. Опис: кругла свинцева відливна заготовка з каналом для шнура без подовженої смуги.

Р. — 25 × 23 мм. *Т.* — 4,5 мм. *В.* — 14,7 г.

М.з. — с. Буча, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 738.

2. Опис: кругла свинцева відливна заготовка з каналом для шнура з подовженою смугою.

P. — 29 мм. *T.* — 4,5 мм. *B.* — 25 г.

М.з. — с. Музичі, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 1325.

3. Опис: кругла свинцева відливна заготовка із подовженою смугою.

P. — 23 × 24 мм. *T.* — 4 мм. *B.* — 13,5 г.

М.з. — с. Музичі, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 1326.

Коментар: канал для шнура відсутній.

4. Опис: половина круглої свинцевої печатки. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Схематизоване зображення св. Василя у ріст; навколо голови лінійний німб. Ліворуч від фігури залишки ретроградного напису:

Л

Э

[Васнль — Василій]

З. С. Схематизоване зображення архистратига Михаїла у ріст зі скипетром у правиці. Праворуч початок напису

М

[Мнханлъ — Михаїл]

P. — 13,5 × 18,5/... мм. *T.* — 3,5 мм. *B.* — 4,9 г.

М.з. — с. Івниця, Андрушівський р-н, Житомирська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 108.

Атрибуція: належала кийвському князю Рюрику-Василю Ростиславичу-Михайловичу.

5. Опис: свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного з видо-
вженим хрестом у правій руці та лівою (!), що благословляє; навколо го-
лови крапковий німб. З лівого боку залишки напису:

Α

Ν

[Ανδρεν — Андрій]

З. С. Погрудне зображення Богородиці Знаміння; зображення Христа
в крапковому медальйоні; навколо голови Богородиці крапковий німб.
Праворуч над рукою залишки літери під титлою:

ΘV

[(Μήτηρ) Θ(εο)ύ — Мати Божя]

Р. — 30 × 33/... мм. Т. — 5 мм. В. — 14,9 г.

М.з. — с. Мирча, Бородянський р-н, Київська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-377.

Атрибуція: належала кийвському князю Всеволоду-Андрію Яросла-
вичу-Георгійовичу.

6. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано
вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Погрудне зображення св. Меркурія; в лівій руці великий круглий
щит, в правиці довгий спис; навколо голови лінійчатий німб, на який на-
ходить спис. Обабіч стовпчастий напис:

Ο Κ

Μ V

Є РІ

Р

[*ἄ(γίος) Μερκούριω — святий Меркурій*]

Навколо лінійний обідок.

З. С. Напис у п'ять рядків:

ΚΕ.Θ

ΜΕΡΚΥΡΙ

ΟΑΡΧΟΝ

ΤΗΡΟΥ

СНАС

[*Κ(ύρι)ε (βοή)θει τῷ σῷ δούλῳ) Μερκούριω ἄρχοντι Ρωσίας — Господи, помози Меркурію князю руському*]

Перед написом рівносторонній хрест, над написом подано скорочення у вигляді короткої горизонтальної лінії. Навколо обідок з крапок.

Р. — 25 × 28/20 мм. Т. — 3 мм. В. — 16 г.

М.з. — “на погості біля Дніпра”, Дубровенський р-н, Вітебська обл, Республіка Білорусь.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 300

Атрибуція: належала князю Вячеславу-Меркурію Ярославичу-Георгійовичу.

Коментар: Цю печатку очевидно необхідно датувати серединою 50-х рр. XI ст. — між роками смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) і до смерті самого Вячеслава Ярославича (1057 р.). На це вказує титулатура “князь руський”, яка широко використовувалася нащадками Ярослава Володимировича.

7. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Погрудне зображення св. Івана Хрестителя; навколо голови крапковий німб; у правиці видовжений хрест, що заходить на зображення

німба, лівиця перед грудьми у благословляючому жесті. Обабіч стовпчастий напис, де над літерами “ІΩ” — титла, а літери “ΠΡ” в лігатурі:

Α ΠΡ

ΙΩ Δ

Ο ΜΥ

ΣΟ

[ἅγιος) Ιω(άννης ο) Πρ(ό)δ(ρο)μος — св. Іван Предтеча]

Навколо крапковий обідок.

З. С. Погрудне зображення св. Петра; навколо голови крапковий обідок; у лівій руці видовжений хрест, що заходить на зображення німба, правиця перед грудьми у благословляючому жесті. Обабіч стовпчастий напис, де літера “Є” ретроградна:

Π Ⓛ

Є

ΤΡ

Ο

[ἅγιος) Πέτρος — св. Петро]

Навколо крапковий обідок.

Р. — 29 × 30/27 (лс) × 26 (зс) мм. Т. — 7 мм. В. — 34,1 г.

М.з. — Волинська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 392.

Атрибуція: належала князю Вячеславу-Івану Ярополковичу-Петровичу.

8. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Погрудне зображення архистратига Михаїла з жезлом у правиці та сферою в лівій руці; навколо голови крапковий німб. Навколо крапковий обідок.

З. С. Напис у три рядки:

**ДЬ
НѢСЛО
ВО**

[Дніслово]

Навколо крапковий обідок.

Р. — 30 × 32/23 мм. *Т.* — 5 мм. *В.* — 25,6 г.

М.з. — невідоме.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 944.

Атрибуція: належала київському князю Святополку-Михайлу Ізяславичу-Дмитровичу.

9. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Зображення шестикрилого серафима; навколо голови лінійний німб. Навколо крапковий обідок. У лівій горішній чверті подвійний обідок.

З. С. Напис у три рядки:

**ДЬ
НѢСЛО
ВО**

[Дніслово]

Навколо крапковий обідок.

Р. — 30 × 31/22 (лс) × 23 (зс) мм. *Т.* — 5 мм. *В.* — 24,7 г.

М.з. — околиці м. Володимира-Волинського, Волинська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 727.

Атрибуція: анонімна князівська печатка. Можливо належала кийвському князеві Святополку-Михаїлу Ізяславичу-Дмитровичу.

10. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано по діагоналі, повністю оголений на лицьовій стороні. Заготовка відливна.

Л. С. Ростове зображення архистратига Михаїла. Залишки обідка з крапок.

З. С. Напис у три рядки, де літери другого та третього рядка ретроградні:

ДѢ
НѢСЛО
ВО

[Дніслово]

Залишки обідка з крапок.

Р. — 23 × 22,5/... мм. *Т.* — 4 мм. *В.* — 10,4 г.

М.з. — с. Чемерин, Ківерцівський р-н, Волинська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-733.

Атрибуція: належала князю Олегу-Михаїлу Святославичу-Миколайовичу.

11. Опис: половина круглої свинцевої печатки. Канал для шнура розташовано по діагоналі. Заготовка відливна.

Л. С. Зображення шестикрилого серафима; навколо голови крапковий німб; у правому горішньому квадранті між крил крапка. Навколо крапковий обідок.

З. С. Ретроградний напис у три рядки:

Д
НѢ
Р

[Дніслово]

Р. — 24,5 × 15/... мм. *Т.* — 3 мм. *В.* — 5 г.

М.з. — с. Ходорків, Попільнянський р-н, Житомирська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 162.

Атрибуція: анонімна княжа печатка, можливо, належала князю Олегу-Михаїлу Святославичу-Миколайовичу.

12. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Погрудне зображення св. Василя Кесарійського в святительських ризах; права рука у благословляючому жесті; у лівій руці — Кодекс; навколо голови німб. Обабіч стовпчастий напис, де літера “А” обернена:

В Н
А ІЛ
С А

[Васнлна — Василя]

Навколо обідок.

З. С. В обідку напис у п'ять рядків:

ГПО
МОЗИР
АБУСВО
ЄМУВАС
НЛЮ

[Господи помози рабу своєму Васню — Господи, помози рабу своєму Василю]

Р. — 25 × 27/19 мм. Т. — 5 мм. В. — 23,8 г.

М.з. — невідоме.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № 889.

Атрибуція: належала кийвському князю Володимирі-Василю Всеволодович-Андрійовичу Мономаху

13. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна. Обробка по гурту гострим предметом.

Л. С. Ростове зображення св. Федора; навколо голови лінійний німб; права рука зігнута в лікті і тримає спис, ліва оперта на орнаментований щит з умбоном; за спиною меч. Обабіч фігури стовпчастий напис:

О ΘЄ
Α Ο
Ι ΔΩ
ΡΟ
С

[ἀ(γ)ι(ος) Θεόδωρος — святий Федір]

Залишки лінійного обідка.

З. С. Зображено ікону “Воскресіння Христового”. В центрі композиції Ісус Христос з двораменним хрестом у лівій руці, правою рукою Христос тримає Адама. Обабіч Ісуса Христа напис:

Н С
ΑΝΑ ΤΑ
СΙС

[Η ανάσταση — Воскресіння]

Навколо лінійний обідок.

Р. — 24 × 24/22 мм. Т. — 3 мм. В. — 8,1 г.

М.з. — с. Левків, Житомирський р-н, Житомирська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP — 923.

Атрибуція: належала київському князю Мстиславу-Федору-Гарольду Володимировичу-Васильовичу.

14. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна. Печатка перебіта з іншої.

Л. С. Ростове зображення архистратига Михаїла, що спирається ногами на півсферу; у правіці жезл, ліва рука тримає сферу. Навколо крапковий обідок. За обідком літери від попередньої печатки:

З
С
М
А

З. С. Кириличний напис у три рядки, з титлою над двома першими літерами:

ГНПО
МОЗИО
ЛЪГОВН

[Господи помози Олѣговн — Господи, помози Олегові]

Р. — 29 × 31,5/25 (лс), 23 (зс) мм. *Т.* — 3 мм. *В.* — 14 г.

М.з. — на березі р. Сейм, с. Ленінське, Кролевецький р-н, Сумська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 1351.

Атрибуція: належала князю Олегу-Михаїлу Святославичу-Миколайовичу.

Коментар: Первинна печатка, яку контрмаркувала описана, так само належала Олегу-Михаїлу. Залишок літер на лицьовій стороні дає право стверджувати, що це його печатка так само кириличного сфрагістичного типу з написом: “Господи, помози рабу своєму Михаїлу Святославичу”,

відома з публікацій¹. Причина подібного перебивання печатки лишається незрозумілою.

15. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано по діагоналі. Заготовка відливна.

Л. С. Ростове зображення св. Федора; навколо голови німб; права рука зігнута в лікті і тримає спис, ліва оперта на орнаментований овальної форми щит. Праворуч фігури залишки обабічного стовпчастого напису, де літери ретроградні:

А

Г

О

С

[*ἅγιος* — *святий*]

З. С. Напис в п'ять рядків, де літера “Є” в останньому рядку зображена в інший бік без середньої перекладини:

ГНПО

МОЗНРАБ

ОУСВОЕМОУ

ѠЕОДОРУ

АМЕНЪ

[*Господи помози рабу своєму Ѡеодору Аменъ — Господи, помози рабу своєму Федору. Аминь*]

Навколо залишки крапкового обідка.

Р. — 21 × 21/... мм. Т. — 3 мм. В. — 8,2 г.

М.з. — невідоме.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-890.

¹ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2002 г. // <http://russianchange.narod.ru/>— 116а-3.

Атрибуція: належала київському князю Мстиславу-Федору-Гарольду Володимировичу-Васильовичу.

Коментар: Серед опублікованих печаток Мстислава-Федора Володимировича цей тип відомий². Єдине, публікатор не звернув увагу на виділену нами в описі зворотної сторони літеру “Є”, через що в прорисовці закралась помилка.

16. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально, має вихід на зовні зі зворотної сторони здолу. Заготовка відливна.

Л. С. Погрудне зображення св. Івана Хрестителя, навколо голови крапковий німб; у лівій руці через ліве плече тримає хрест, один із промінів якого заходить за німб. Праворуч скорочення:

[*ἅγιος* — *святий*]

З. С. Напис у п'ять рядків:

ГНП

МОЗИР

АБУСВО

ЄМУНВ

АНУ

[*Господи помози рабу своєму Нвану— Господи, помози рабу своєму Івану*]

Р. — 17 × 17/... мм. *Т.* — 3 мм. *В.* — 4,2 г.

М.з. — невідоме.

М.зб. Сфрагистична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-1316.

Атрибуція: належала київському князю Ярополку-Івану Володимировичу-Васильовичу.

² *Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси X — XV вв. — Т. 1. — Печати X — начала XIII в. — М. 1970. — № 118.

17. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально, на лицьовій стороні має вихід на поверхню. Заготовка відливна.

Л. С. Погрудне зображення св. Івана Предтечі з довгим хрестом у пра-виці; навколо голови лінійний німб; ліворуч стовпчастий напис з початку якого залишки монограми “ПРО”:

ΔΡ

М

[(Прό)δρ(ο)μ(ος) — Продромос]

З. С. Напис в чотири рядки:

ГИПО

НРАБОУ

ОЄМОУНѠ

ОВНТ

ПО

[Господи помози рабу своєму НѠанови «То» Арополкоу — Господи, помози рабу своєму Іванові названому Ярополком]

Р. — 22 × 21/... мм. *Т.* — 4 мм. *В.* — 12 г.

М.з. — м. Бровари, Броварський р-н, Київська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 1031.

Атрибуція: належала кийському князю Ярополку-Івану Володимировичу-Васильовичу.

18. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально з незначним зміщенням по діагоналі. Заготовка відливна.

Л. С. Погрудне зображення св. Кирила в святительських ризах; навколо голови крапковий німб; е лівій руці завиток. Обабіч стовпчастий напис:

К І

Н Л

[КѠрнлѠ — Кирило]

Навколо крапковий обідок.

3. С. Княжий знак — тризуб прямолінійної форми³; середній зуб нижче бокових, над яким крапка та чотири крапки в хрест; лівий зуб перехрещено згори; на правому зубці закруглений на зовні відп'ятниш (відгалуження), з боку крапка. Навколо крапковий обідок.

Р. — 19 × 20/... мм. *Т.* — 4 мм. *В.* — 6 г.

М.з. — с. Чемерин, Ківерцівський р-н, Волинська обл.

М.зб. Сфрагистична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 624.

Атрибуція: належала київському князю Всеволоду-Кирилу Ольговичу-Михайловичу.

19. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Погрудне зображення св. Кирила в святительських ризах, права рука в благославляючому жесті, в лівій Кодекс; навколо голови крапковий німб. Обідок не простежується.

3. С. Тризуб прямолінійної форми з вертикальною основою; середній зуб нижче бокових; на лівому зубці закруглений на зовні відп'ятниш; правий зуб перехрещено згори. Навколо крапковий обідок.

Р. — 25 × 26/19 (зс) мм. *Т.* — 2 мм. *В.* — 5,3 г.

³ Опис княжих знаків згідно авторської системи. Див. *Алфьоров О.* Пломби до-рогичинського типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації // Сфрагистичний щорічник. — Вип. 1. — К., 2011. — С. 205–207.

М.з. — Чернігівська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 764.

Атрибуція: належала київському князю Всеволоду-Кирилу Ольговичу-Михайловичу.

20. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Ростове зображення святого Георгія, ліва рука тримає спис, що не вмістився на заготовці, права сперта на щит. Ліворуч залишки стовпчастого напису:

Г

Є

[Γεώργιος — Георгій]

З. С. Княжий знак — двозуб прямолінійної форми з прямою основою, у якого правий зуб у вигляді хреста, а на лівому зубі заокруглений на зонні відп'ятниш.

Д. — 16 × 15/... мм. Т. — 3 мм. В. — 4,6 г.

М.з. — хутір Петрівський, Смілянський р-н, Черкаська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 1020.

Атрибуція: належала київському князеві св. Ігору-Георгію Ольговичу-Михайловичу.

21. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Ростове зображення св. Георгія, в лівій руці спис, права рука оперта на щит овальної форми, прикрашений кантом з перлин та умбоном у супроводі кружалець; навколо голови крапковий німб. Обабіч стовпчастий напис:

А Г

Г Є

І О
О Р
С

[*Ἅγιος Γεώργιος — Святий Георгій*]

Сліди крапкового обідка.

3. С. У крапковому обідку княжий знак — двозуб прямолінійної форми з прямою основою у якого на лівому зубі заокруглений на зовні відпятиш, правий зуб у вигляді хреста; з обох боків знак і основу супроводжують крапки; між зубцями дві крапки у стовп.

Р. — 21 × 23/... мм. Т. — 2 мм. В. — 7 г.

М.з. — Таращанський р-н, Київська обл.

М.зб. Сфрагистична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 334.

Атрибуція: належала київському князеві св. Ігору-Георгію Ольговичу-Михайловичу.

22. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Напис у чоти рядки, де перші літери під титлою:

СТО
ШІНА
ПЄЧА
ТЬ

[*Святошина печать — Святошина печать*]

Навколо крапковий обідок.

З. С. У крапковому обідку княжий знак — двозуб прямолінійної форми з прямою основою, у якого лівий зуб перехрещено; над знаком крапка.

Р. — 21,5 × 22/12 мм. Т. — 6 мм. В. — 18,5 г.

М.з. — околиці Чернігова, Чернігівська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 721.

Атрибуція: належала кн. Святославу-Миколаю Ольговичу-Михайловичу⁴.

23. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Ростове зображення архангела Гавриїла з жезлом у правиці та сферою у лівій руці; навколо голови крапковий німб. Обабіч літери:

Г В

[Гавринилъ — Гавриїл]

Навколо сліди крапкового обідка.

З. С. У крапковому обідку княжий знак — тризуб прямолінійної форми з прямою основою у якого правий зуб перехрещено. Обабіч знака крапки, над знаком хрест з чотирьох крапок; у лівій частині знаку графіті у вигляді хреста.

Р. — 17 × 17/14,5 (ЛС) мм. Т. — 3 мм. В. — 5,1 г.

М.з. — с. Любче, Рожищенський р-н, Волинська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 412.

Атрибуція: належала кн. Всеволоду-Гавриїлу Святославичу-Миколайовичу “Буй Туру”.

⁴ Опубл.: Алфёров А. Печати князя Мстислава “Удатного” // Волонтер. — № 2, 2012. — С. 58; Андросчук Ф. Святошина печать // Puthetica. — № 9. — С. 191 (неправильно атрибутована)

24. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально з незначним зміщенням по діагоналі. Заготовка відливна.

Л. С. Ростове зображення св. Георгія, який тримає в лівій руці (!) спис, а правою спирається на щит. Обабіч стовпчастий напис:

Ⓐ Г
Г І
Є О
О
Р

[Ἅγιος Γεώργιος — святий Георгій]

Навколо крапковий обідок.

З. С. У крапковому обідку княжий знак — двозуб прямолінійної форми з прямою основою у якого на лівому зубі відпятниш у вигляді ластівчиного хвоста, на правому зубці відпятниш заокруглений на зовні.

Р. — 21,5 × 22/... мм. *Т.* — 3 мм. *В.* — 8,8 г.

М.з. — с. Соловіївка, Брусилівський р-н, Житомирська обл.

М.зб. Сфрагистична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 715.

Атрибуція: належала київському князю Юрію Володимировичу Васильовичу “Довгорукому”⁵.

25. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально з незначним зміщенням по діагоналі. Заготовка відливна.

Л. С. Ростове зображення св. Димитрія; ліва рука тримає спис, права сперта на щит; навколо голови лінійний німб. Праворуч фігури стовпчастий напис:

Д
Н

⁵ Оpubлікована: *Алфёров А.* Печати князя Мстислава “Удатного” // Волонтер. — № 2, 2012. — С. 58.

[Димитрій — Димитрій]

Навколо залишки лінійного обідка.

З. С. У крапковому обідку княжий знак — двозуб дугоподібної форми з перехрещеною основою, обидва зубці якого мають заокруглені назовні відпятниши і з'єднані вертикальною прямою, що виходить за межі стінок; на правому зубці з середини заокруглений до центру відпятниш.

Д. — 18 × 19/... мм. Т. — 4,5 мм. В. — 9,4 г.

М.з. — околиці м. Борисполя, Київська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 736.

Атрибуція: належала князю з хрестильним іменем Дмитрій.

26. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Погрудне зображення апостола Петра. Обабіч стовпчастий напис:

Т П

Р Є

[Петръ — Петро]

Навколо залишки обідка.

З. С. У обідку княжий знак — двозуб дугоподібної форми з перехрещеною основою, обидва зубці якого мають заокруглені назовні відпятниши і з'єднані вертикальною прямою, що виходить за межі стінок; на правому зубці з середини заокруглений до центру відпятниш.

Р. — 18,5 × 18/ мм. Т. — 4,5 мм. В. — 10 г.

М.з. — Брусилівський р-н, Житомирська обл.

М.зб. Сфрагистична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-592.

Атрибуція: князь з хрестильним іменем Петро.

27. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна. У горішній частині круглий отвір. Сторони обернені одна до одної на 180 градусів.

Л. С. Погрудне зображення святого. Обабіч залишки літер.

З. С. Двозуб дугоподібної форми з перехрещеною основою, обидва зубці якого мають заокруглені назовні відпятниши і з'єднані вертикальною прямою, що виходить за межі стінок; на правому зубці з середини заокруглений до центру відпятниш.

Д. — 19,5 × 21,5/... мм. *Т.* — 2 мм. *В.* — 6,1 г.

М.з. — Чернігівська обл.

М.зб. Сфрагистична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 1116.

Атрибуція: князівська печатка.

Коментар: Поганий стан лицьової сторони не дозволяє ідентифікувати зображення святого. Можливо це Григорій, Кирило, або ж, найвірогідніше, Василь.

28. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Ростове зображення св. Пантелеймона; у правій руці, що біля грудей, ложечка, ліва зі скринькою відведена вбік на рівень грудей; навколо голови лінійний німб, горішня частина якого усічена навколишнім обідком. Обабіч стовпчастий напис:

Π Λ
Α Ε
Ν Η
Τ Μ
Ε Ο
Ν

[Παντελεήμων — Пантелеймон]

Навколо лінійний обідок.

З. С. Ростове зображення св. Федора; у правій руці спис, ліва сперта на овальної форми щит, за плечима плащ; навколо голови лінійний німб, горішня частина якого усічена навколишнім обідком. Праворуч стовпчастий напис:

Θ Ρ
Ε Ο
Ο
Δ
Ο

[Θεόδωρο(ς) — Федір]

Навколо лінійний обідок.

Р. — 24 × 23/19 мм. Т. — 4 мм. В. — 11,7 г.

М.з. — невідоме.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 236.

Атрибуція: належала кийвському князю Ізяславу-Пантелеймону Мстиславичу-Федоровичу.

29. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Ростове зображення архистратига Михаїла з довгим жезлом у правиці та сферою у лівій руці; навколо голови лінійний німб. Довкола сліди напису:

ГНПОМО

[Господн помози — Господи, помози]

3. С. Ростове зображення св. Федора з списом у правиці, ліва рука спирається на щит; навколо голови лінійний німб. Обабіч фігури напис у два стовпчики:

⊕ Д

⊕ Р

Є

[ἄ(γίος) Θε(ό)δ(ω)ρ(ος) — святий Федір]

Довкола печатки залишки напису:

ОУВСЄАРУС

[Всеа Роусн — всея Русі]

Р. — 17 × 21,5/... мм. Т. — 3,5 мм. В. — 6 г.

М.з. — с. Стовпів, Чуднівський р-н, Житомирська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-184.

Атрибуція: належала київському князеві св. Ростиславу-Михайлу Мстиславичу-Федоровичу.

Коментар:

1. Довколишній напис повністю не вмістився. Враховуючи інші екземпляри цього штемпеля зупиняюсь на такій реконструкції цього напису:

**ГН/ ПОМОЗН/ РАБОУ/ СВ.../ ...НХАНЛ.Н | РОСТНСЛАВО.ЛН/
...ОУ/ ВСЄА/ Р8СН**

[Г(оспод)н, помози рабу св(оємоу М)нханл(ов)н Ростнславо(в)лн (кНаз)оу всеа Роусн — Господи, помози рабу своєму Михайлові-Ростиславу князю всієї Русі]. Про це ширше в підрозділі цієї статті “Титул київського володаря”.

2. Разом із цією печаткою була знайдена інша, яка належала онуку Ростислава — Мстиславу-Федору Мстиславичу-Федоровичу Удатному (із св. Федором вершником, аналог якої описаний⁶)

⁶ Алфёров А. Печати князя Мстислава “Удатного” // Волонтер. — № 2, 2012. —

30. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л. С. Погрудне зображення св. Василя Кессарійського; права рука святого на рівні грудей у жесті, що благославляє, в лівій руці Кодекс; німб навколо голови з крапок. Праворуч залишки стовпчастого напису:

В

АС

Н

[Васнль — Василь]

З. С. Погрудне зображення архистратига Михаїла; в лівій руці на рівні грудей сфера з хрестом у центрі; навколо голови лінійний німб. Ліворуч залишки літер:

НХ

[Мнханль — Михаїл]

Р. — 18 × 19/... мм. *Т.* — 4 мм. *В.* — 8,6 г.

М.з. — околиці м. Луцьк, Луцький р-н, Волинська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 734.

Атрибуція: належала кийвському князю Рюрику-Василію Ростиславичу-Михайловичу.

Коментар: Печатки із зображенням св. Василя та св. Михаїла мають принаймні дві атрибуції або Рюрику-Василію Ростиславичу-Михайловичу, або його синові Ростиславу-Михаїлу Рюриковичу-Васильовичу — батькові та синові, імена святих патронів яких складають однакову пару. Це ускладнює конкретну атрибуцію печатки. На нашу думку, лицьова сторона печатки позначається повним прописним іменем. У даному випадку (як і № 4 цього зведення) це “Василь”. Ім’я архистратига Михаїла подається у скороченні. Думаю, що власник печатки не став би подавати своє хрестильне ім’я, на відміну від батьківського, в усіченому варіанті.

31. Опис: прямокутної форми свинцева печатка. Канал для шнура відсутній. Заготовка пластинчата.

Л. С. Зображення св. Данила Стовпника. Руки святого підняті до гори, сам він зображений погрудно. Обабіч стовпчастий напис:

А Д
Г А
О Н
С

[*Ἅγιος Δανιήλ* — *святий Данило*]

Навколо залишки лінійного обідка.

З. С. Ростове зображення архистратига Михаїла з жезлом у правій руці та сферою у лівій. Над крилами залишки літер

Навколо залишки лінійного обідка.

Р. — 22 × 25/21 мм. *Т.* — 2,5 мм. *В.* — 8,8 г.

М.з. — околиці с. Підгірці, Бродівський р-н, Львівська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 686.

Атрибуція: належала київському князю Всеволоду-Данилу Святославичу-Михайловичу⁷.

32. Опис: прямокутної форми свинцева печатка. Канал для шнура відсутній. Заготовка пластинчата.

Л. С. Схематичне зображення архангела з жезлом у лівій руці та сферою у правій; німб лінійний.

З. С. У лінійному обідку монограма **МХАЛ**

[*М(н)ха(н)л(Ѡ)* — *Михайл*]

Р. — 26 × 27/19 (3С) мм. *Т.* — 3 мм. *В.* — 7,5 г.

М.з. — с. Забриде, Коростишівський р-н, Житомирська обл.

⁷ Атрибуція подана за: *Саввов Р.* Давньоруська печатка з Меджибожа // Нумізмати́ка і фалеристика — № 1. — 2010. — С. 26–27.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 411.

Атрибуція: ймовірна приналежність кийському князеві Ростиславу-Михаїлу Рюриковичу-Васильовичу.

33. Опис: прямокутної форми свинцева печатка. Канал для шнура відсутній. Заготовка пластинчата.

Л. С. Поясне зображення св. Федора. Ліворуч залишки стовпчастого напису

О

ДО

Р

[(Θε)όδωρ(ος) — Федір]

Навколо лінійний (?) обідок.

З. С. В обідку княжий знак — двозуб, дугоподібної форми з повернутою праворуч основою, у якого на лівому зубі заокруглений на зовні відпятниш, а на правому зубці відпятниш у вигляді ластівчиного хвоста.

Р. — 28 × 22/15 (ЛС), 14 (ЗС) мм. Т. — 5 мм. В. — 21,6 г.

М.з. — околиці м. Попільня, Попільнянський р-н, Житомирська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 414.

Атрибуція: належала кн. Мстиславу-Федору Юрійовичу.

34. Опис: кругла, одностороння глиняна печатка.

Л. С. Ретроградний напис у три рядки

ДЄ

ΝΕΣΤΑΟ

RW

[Дніслово]

Перед формулою хрест.

Навколо крапковий обідок.

Р. — 21x22,5/20 мм. *Т.* — 4 мм. *В.* — 1,8 г.

М.з. — с. Дем'янці, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл.

М.зб. Сфрагистична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 419.

Атрибуція: належала кн. Ярославу-Івану Святополковичу-Михайловичу.

Умовні скорочення при описі печаток:

Л. С. — Лицьова сторона

З. С. — зворотна сторона

Р. — розміри

Т. — товщина

В. — вага

г. — грам

мм. — міліметри

М.з. — місце знахідки

М.зб. — місце збереження

с. — село

м. — місто

р-н — район

обл. — область

Через косу риску при описі розмірів печатки подається загальний та штемпельний діаметр.

УДК 930.2:929.651(470.333) «11»

Юрий Тигунцев
(Клинцы, Брянская обл., Россия)

КНЯЖЕСКИЕ ПЕЧАТИ XII в. с именами «КЮРИЛЬ» и «КУРИЛО» из Юго-Западных районов Брянской области

В настоящее время много интересных сфрагистических находок домонгольского периода истории Киевской Руси происходят из Брянской области. Среди них есть такие, которые заслуживают отдельного внимания и обсуждения. Это печати, имеющие подробную информацию о месте находки, позволяющую дополнить наши знания об их владельце сведениями об исторических событиях, в которых участвовала данная местность. К опубликованным Анатолием Аксёновым печатям, являющимися очень ценным источником информации о жизни края в те далёкие времена в статье «Актовые печати XII в. из Брянской области и путь из северской земли в “вятичи”¹, предлагаю вашему вниманию находки последних лет.

За 2010–2011 годы в трёх районах области при случайных обстоятельствах были найдены три печати с именем **КЮРИЛЬ** и две печати с именем **КУРИЛО**.

Весной 2010 г. в окрестностях п. Печеники Стародубского района была обнаружена печать (ил. 1) с отрубленным сегментом. Максимальный диаметр 17 мм., вес 4,11 г. Лицевая сторона печати имеет надпись в две строки “КЮР / ИЛЬ”. Обратная сторона несёт на себе поясное изображение святого, правая рука в благословляющем жесте, в левой руке свиток. Печать с механическим свежим повреждением на лице святого. Расположение сторон ↑↑. Эта печать оттиснута одной парой матриц с печатью, которая отнесена В. Яниным и П. Гайдуковым к раз-

¹ Аксёнов А. Актовые печати XII в. из Брянской области и путь из северской земли в “вятичи” // Альманах “Домонгол”. — № 2. — 2011. — С. 180–183.

делу “Печати индивидуального типа с русской строчной надписью” за № 3516².

В начале лета 2010 года около п. Вяльки Унечского района была обнаружена вторая печать изготовленная той же парой матриц, что и вышеописанная (ил. 2). Максимальный диаметр 18 мм., вес 5,04 г. Расположение сторон ↑↑.

5 сентября 2010 года в окрестностях п. Невзорово Стародубского района была найдена третья печать полностью совпадающая по оттиснутым изображениям с двумя предыдущим (ил. 3). Её максимальный

² Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2006 г. // <http://www.siegel.ru/2006/2006.html>.

диаметр 18 мм, вес 6,27 г. Расположение сторон ↑↑. Все три сфрагиса не атрибутированы.

В 2011 году в окрестностях п. Дедов Стародубского района была обнаружена иконографически близкая описанным печать (ил. 4). Максимальный диаметр 21 мм, вес 6,94 г. Расположение сторон ↑↑. На лицевой стороне благопожелательная надпись на старословянском языке в пять строк “ГНПО /МОЗНРА /БОУСВОЕ /МОУКУ /РНЛОУ” (*Господи, помози рабу своему Кириллу*). Из-за дефекта, образованного провалившимся каналом для крепёжного материала, при оттиске печати на лицевой стороне образовалась трещина. На оборотной стороне печати имеется погрудное изображение святого Кирилла, по сторонам фигуры колончатая надпись Δ/КУ |РІ /ЛО /С (*святой Кирилл*). Некоторые буквы надписей в результате изношенности матриц и многих лет пребывания в земле имеют только контуры, но сфрагис полностью атрибутируется как актовая печать Всеволода-Кирилла Ольговича-Михайловича. В Своде В. Янина и П. Гайдукова значится под №114а³.

Осенью 2011 года нам была показана свинцовая печать, найденная в бассейне реки Коста около п. Верхняя Злобинка Почепского района. Диаметр печати 22x25 мм, вес 9,55 г. Расположение сторон ↑↑. Было установлено, что сфрагис контрмаркирован и несет на себе оттиск двух пар штемпелей (ил. 5). На лицевой стороне последней оттиснутой печати чётко читается благопожелательная надпись в пять строк “Г.ПО /МОЗНР. /БОУСВОЕ /МОУК. /РИЛОУ”. На оборотной стороне печати имеется погрудное изображение святого Кирилла, над левым плечом святого

³ Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. III. — М., 1998. — С. 126.

остатки колончатой надписи **PI /O**. Верхний оттиск печати полностью атрибутируется как актовая печать Всеволода-Кирилла Ольговича-Михайловича и является одноматричной указанной предыдущей печати. На лицевой стороне справа от св. Кирилла, просматриваются остатки княжеского знака, а на стороне со строчной надписью — изображение головы святого с нимбом и колончатой русской надписью **“ГЕОР...”**. Первичная печать, которая послужила основой для печати кн. Всеволода-Кирилла Ольговича-Михайловича, определяется без труда. Это печать с изображением св. Георгия на лицевой стороне и княжеского знака на оборотной. В.Л. Яниным она была отнесена к группе “Печати XII — начала XIII в. с изображением княжеских знаков”⁴ с аналогом под № 283⁵. Авторами “Актовых печатей...” моливдовул не атрибутирован. Исследователь И. Жуков относит её к печатям князя Игоря-Георгия Ольговича-Михайловича, младшему брату Всеволода⁶. Немаловажно заметить, что переоттиснутая печать весит 9,55 г. Аналогичные одноматричные печати кн. Всеволода-Кирилла Ольговича-Михайловича весят по известным автору трём экземплярам около 7 г. Возможное превышение веса на первичной печати св. Георгий/княжеский знак послужило тому, что после вторичного оттиска на ней остатки первичных изображений остались ярко выраженными.

⁴ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. III. — М., 1998. — С. 55.

⁵ Янин В.Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв. — Т. I. — М., 1970. — С. 217.

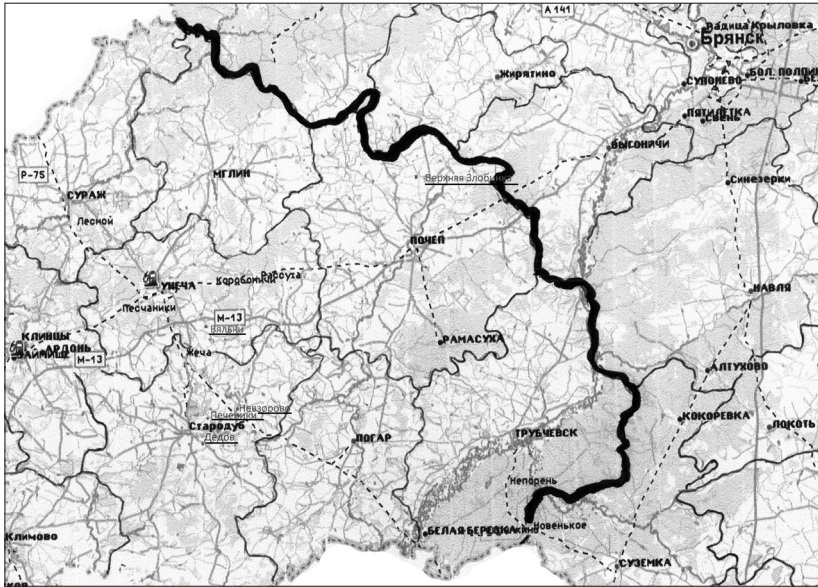
⁶ Жуков И. Княжеский знак на уникальной вислой печати Новгород-Северского князя Олега (Михайла) Святославича (1097–1115 гг.) // “Нумізматика і фалеристика”. — № 1. — 2012. — С. 38–39.

Мы наблюдаем переоттиск печати одного князя печатью другого князя для подтверждения статуса документа. Князь Всеволод-Кирилл Ольгович-Михайлович не уничтожил предшествующую печать на документе, а контрмаркировал своей, меньшей по диаметру. Выскажем мнение, что печать св. Георгий/княжеский знак (№ 283) и печать св. Кирилл/надпись (№ 114а) бытовали одновременно или с небольшим промежутком времени. Следуя принятой в сфрагистике последовательности использования аналогичных печатей святой/княжеский знак и святой /благопожелательная надпись, данный тип печатей Всеволода-Кирилла Ольговича-Михайловича относят к 1115–1139 гг., когда он был удельным князем. Тогда как ставши Великим князем, он пользуется печатью с изображением княжеского знака. Существование этой незаурядной печати показывает правильность последовательности изменений сфрагистических типов княжеских печатей, обозначенной В.Л. Яниным в работе “Печати с надписью “Дьнѣслово”⁷. Верны выводы исследователя И. Жукова, высказанные в работе “Княжеский знак на уникальной вислой печати Новгород-Северского князя Олега (Михаила) Святославича”⁸ об одновременном бытовании двух сфрагистических типов святой/княжеский знак и святой /благопожелательная надпись, а также в отнесении печатей с изображением святого в сочетании с княжеским знаком к княжеским печатям.

Рассмотрим весь комплекс показанных пяти печатей, который объединяет не только мужское имя Кирилл в разном написании, но и компактность их нахождения, о чём свидетельствует топография мест находок (рис. 1). На карте Брянской области хорошо видно, что находки сконцентрированы в бассейнах рек Вабля и Судость: в окрестностях п. Печеники Стародубского района протекает р. Вабля; около п. Вяльки Унечского района протекает р. Дубна, которая через р. Рассуху связана с р. Вабля; возле п. Невзорово протекает р. Пронька, которая связана с р. Вабля; п. Дедов расположен неподалёку р. Красная, связанной с р. Вабля через р. Кичета; п. Верхняя Злобинка находится недалеко от р. Коста, которая непосредственно связана с р. Судость.

⁷ Янин В.Л. Печати с надписью “Дьнѣслово // “Советская археология”. — № 2. — 1962. — С. 165–166.

⁸ Жуков И. Княжеский знак на уникальной вислой печати Новгород-Северского князя Олега (Михаила) Святославича (1097–1115 гг.) // “Нумізматика і фалеристика”. — № 1. — 2012. — С. 38–39.

По летописным источникам X–XII веков известен целый ряд мест, которые являлись становищами на пути движения “большого полюдя” киевских князей. Круговой княжеский объезд начинался в Киеве, доходил до самого отдалённого и поворотного пункта — старейшего порта на пути “из варяг в греки” Смоленска. После чего перемещался в речную систему Десны (вероятно, у г. Ельня). Часть маршрута проходила по Судости до верховой Вабли и по Снови. Важная особенность “большого полюдя” — расположение на удобных речных путях. Полюдые совершалось зимой, использовался лёд рек. К началу XII века полюдые уже пришло в упадок. Но так называемые “дружинные лагеря”, где концентрировалась военная сила перед походом, ещё сохранялись. Не исключено, что компактный район находок показанных трёх одноматричных печатей “святой/ двухстрочная надпись КЮРІЛЬ” свидетельствует о нахождении недалеко административного центра и о связи их с кн. Всеволодом-Кириллом Ольговичем-Михайловичем.

Комплекс из пяти моливдовулов гармонично расширяет топографию находок актов печатей Всеволода-Кирилла Ольговича-Михайловича, найденных ранее только в городской черте современного г. Севска и г. Карачева, и является дополнительным аргументом, подтверждающим существование хорошо освоенных маршрутов передвижения княжеской дружины Всеволода-Кирилла Ольговича-Михайловича как части большого пути из северских земель в земли вятичей.

ЗЕМЕЛЬНА СФРАГІСТИКА І ГЕРАЛЬДИКА

УДК 930.2:929.651(477-25)+(438) «653»

MARCIN HLEBIONEK
(Toruń, Polska)

HERB ZIEMI KIJOWSKIEJ NA PIECZĘCIACH WŁADCÓW RZECZPOSPOLITEJ

“Herby Pospolitości są Herby całej iakiey Rzeczpospolitey, Prowincyi, Woiewództwa, Ziem, Powiatow, Miast, Kapituł mieysc iakich, Cechow, Zakonow etc.” — pisał w połowie XVIII wieku Dymitr Kola, uczony pijar i autor traktatu o heraldyce¹. Owe “herby pospolitości” to nic innego jak znaki różnego rodzaju wspólnot. W tym herby ziem, rozumianych niewątpliwie przez Kolę nie tyle jako terytorium, ale właśnie jako społeczeństwo terytorium to zamieszkujące. W Polsce system herbów ziemskich ukształtował się w XIV w., w czasach panowania króla Kazimierza Wielkiego². Zdaniem Stefana Krzysztofa Kuczyńskiego od samego początku znaki te funkcjonowały na dwóch płaszczyznach: samodzielnie oznaczając dane terytorium w jego administracyjnych granicach z funkcjonującymi na nim strukturami administracyjnymi i społecznymi oraz w zespołach będąc wówczas fragmentem symbolu państwa złożonego z wielu terytoriów, stanowiąc zatem część większej, nadrzędnej całości, oznaczającej państwowość w całej jej rozciągłości³.

Na polskich pieczęciach monarszych herby ziemskie pojawiają się również już w XIV stuleciu. Jako taki może być traktowany herb kujawski widoczny na pieczęciach majestatowych Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego, choć bardziej prawdopodobnym jest, że był on nośnikiem informacji genealogicznych, wskazując na gałąź dynastii piastowskiej, z której wywodzili się

¹ Kola D. Traktat krótki o heraldyce. — Warszawa 1747. — S. C3.

² Szerzej o genezie polskich herbów ziemskich zob.: Kuczyński S. K. Polskie herby ziemskie. Geneza. Treści. Funkcje. — Warszawa 1993. — S. 11–24.

³ Ibidem. — S. 5.

obaj królowie. Niewątpliwie z zespołami trzech herbów ziemskich mamy do czynienia na pieczęciach królowej Jadwigi Andegaweńskiej⁴. Jednak najpełniej zostały one wykorzystane w systemie sfragistycznym Władysława Jagiełły i jego następców. Tam wieniec siedmiu takich herbów (Pogoń, herby ziem sandomierskiej, dobrzyńskiej, Rusi, Kujaw, Wielkopolski [ziemi kaliskiej]) otacza wyobrażenie monarchy na pieczęci majestatowej, zaś na pieczęciach większych koronnych (wg. Z. Piecha kanclerskich) w najważniejsze z nich (Orzeł, Pogoń, herb wielkopolski [ziemi kaliskiej], herb kujawski) umieszczono na czteropolowej tarczy⁵. Rezygnacja z używania pieczęci majestatowej przez Kazimierza Jagiellończyka spowodowała, że najważniejszą pieczęcią państwową stała się pieczęć większa koronna. To z kolei zaowocowało zmianami w jej ikonografii⁶. Od czasów Aleksandra Jagiellończyka centralną tarczę (początkowo powielającą czteropolową kompozycję z czasów wcześniejszych, później zaś wypełnioną wyobrażeniem Orła Białego) otaczał wieniec herbów terytorialnych, poprzednio właściwy dla pieczęci majestatowych⁷. Za panowania Jana Kazimierza schemat ten wprowadzono również na pieczęcie mniejsze koronne, na których wcześniej znajdowało się wyobrażenie tarczy ze skwadrowanymi godłami polskiego Orła i litewskiej Pogoni z herbami dynastycznymi w polu sercowym⁸.

⁴ *Hlebionek M.* System heraldyczny na pieczęciach królów polskich (XIV–XVIII w.). Propozycje badawcze // Pieczęcie herbowe — herby na pieczęciach. II Krakowskie Kolokwium Heraldyczne / pod red. W. Drelicharza, Z. Piecha. — Warszawa 2011. — S. 16.

⁵ *Piech Z.* Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów. — Warszawa 2003. — S. 43–55.

⁶ Na temat rezygnacji z używania pieczęci majestatowej przez Kazimierza Jagiellończyka pisał ostatnio: *Węcowski P.* Walka o symbol, czyli dlaczego Kazimierz Jagiellończyk nie używał pieczęci majestatowej // *Colloquia medievalia Pragensia*. — T. XIII: Moc a jeje symbolika ve středoveku / pod red. M. Nodla, A. Pleszczyńskiego. — Praga 2011. — S. 137–153; *Węcowski P.* Pieczęć majestatowa Kazimierza Jagiellończyka. Datacja oraz próba wyjaśnienia, dlaczego król przestał jej używać // *Studia Źródłoznawcze*. — T. XLIX. — Warszawa, 2011. — S. 97–116. O przemianach ikonografii pieczęci koronnych w czasach panowania potomków Kazimierza Jagiellończyka zob.: *Piech Z.* Monety, pieczęcie i herby. — S. 66–77.

⁷ Pieczęcie królów i królowych Polski. — Warszawa 2009. — S. 30, 34, 40, 48, 52, 53, 64, 65, 83, 84, 101, 124, 136, 152, 153, 154, 181, 196, 197; *Piech Z.* Monety, pieczęcie i herby. — S. 69–76.

⁸ *Gumowski M.* Pieczęcie królów Polskich. — Kraków 1910. — S. 54, nr 108, 109; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 102–103; *Hlebionek M.* Nowożytnie pieczęcie królów polskich // Polska kancelaria królewska między władzą a społeczeństwem. Materiały konferencji naukowej / pod red. W. Chorążyczewskiego, W. Krawczuka. — Toruń 2003. — S. 55–56.

Panowanie Aleksandra Jagiellończyka było również istotne dla sfragistyki państwowej Wielkiego Księstwa Litewskiego, bowiem na swej pieczęci większej litewskiej władca ten zastosował kompozycję zbliżoną kształtem do tej, którą wprowadził na pieczęcie większe koronne⁹. Wcześniej zespoły herbów terytorialnych pojawiały się bądź to na wielkoksiążęcych pieczęciach majestatowych, bądź też na ich większych pieczęciach herbowych. Tworzyły je cztery znaki: Pogoń, zbrojny z włócznią, krzyż, oraz kroczący niedźwiedź. Aleksander nie tylko, że zmodernizował układ herbów na swej pieczęci, to równocześnie zwiększył ich liczbę, do wyżej wymienionych dodając herby dynastyczne (Orla i austriacki herb Habsburgów), wprowadzając przy tym nowe znaki, w miejsce dotąd funkcjonujących. Inaczej niż na pieczęciach koronnych, na litewskiej pieczęci monarchy każdemu z herbów towarzyszyła identyfikująca go inskrypcja. Stała się ona charakterystyczna dla większych pieczęci litewskich z czasów ostatnich Jagiellonów, w szczątkowej formie pojawiając się jeszcze na tej kategorii pieczęci Stefana Batorego¹⁰. Z naszego punktu widzenia istotna jedna z przemian, która dokonała się na owej pieczęci: znak przypisywany ziemi trockiej (zbrojny z włócznią) zastąpiony został wyobrażeniem Anioła. Z towarzyszącej mu inskrypcji wynika, iż jest to herb ziemi kijowskiej¹¹.

W polskiej literaturze historycznej od czasów Władysława Semkowicza funkcjonuje pogląd, że herb z Aniołem nie był pierwszym wyobrażeniem znaku kijowszczyzny, umieszczanym na pieczęciach książąt litewskich¹². Ma

⁹ Kodeks dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej. — T. I / wyd. W. Semkowicz. — Kraków, 1948. — S. 672, n. 536; *Rimša E.* Lietūvos didysis antspaudas // Kultūros barai. — 1989. — n. 3 (291). — S. 1, 58; *Piech Z.* Monety, pieczęcie i herby. — S. 103–105; *Rimša E.* Heraldika. Iš pareities į dabartį. — Vilnius 2004. — S. 98, n. 183; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XIV ст. — Харків 2009. — С. 61, n. 32; С. 205, n. 42. Znany odcisk tej pieczęci pochodzi z 1503 r., mimo iż Aleksander był wielkim księciem od roku 1492. Istotne będzie określenie precyzyjnej chronologii interesującej nas pieczęci, bowiem nie można wykluczyć, iż stała się ona inspiracją dla rozwiązań zastosowanych na pieczęci większej koronnej tego króla.

¹⁰ Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 36; 43; 56, 57.

¹¹ *Piech Z.* Monety, pieczęcie i herby. — S. 104.

¹² Niemniej wizerunek Anioła pojawia się w zespołach herbów litewskich znajdujących się w zachodnioeuropejskich herbarzach już w I połowie XV w., zob.: *Piekosiński F.* Goście polscy na soborze konstancyjskim // Rozprawy Akademii Umiejętności. — Wydział Historyczno-Filozoficzny. — Serya II. — T. XII. — Kraków, 1899. — S. 150. S.K. Kuczyński zalicza jednak wizerunek Anioła umieszczony w herbarzu Ulricha Richental'a do herbów imaginacyjnych,

nim natomiast być wyobrażenie kroczącego niedźwiedzia, znajdujące się w czwartym polu pieczęci herbowej Witolda, pojawiające się również na pieczęci majestatowej tego władcy¹³. Podstawę do takiej interpretacji tego znaku dały owemu uczoneму dwie przesłanki: żywa jeszcze w epoce nowożytnej tradycja traktowania niedźwiedzia jako znaku ziemi kijowskiej z jednej strony, z drugiej zaś utożsamienie występującego w kronice soboru w Konstancji starosty zwanego tam *Jergo de Sedibold* z Jerzym Giedygołdem, wojewodą kijowskim. Interpretacja herbu z niedźwiedziem zaproponowana przez W. Semkowicza przyjęła się w polskiej nauce, choć nowsi badacze opatrują ją zastrzeżeniami¹⁴. Okazuje się bowiem, że dla piętnastego wieku mamy poświadczone używanie identycznego znaku przez smoleńszczyznę, włączoną w granice Wielkiego Księstwa Litewskiego przez księcia Witolda w 1395 r.

Identyfikację tego herbu z godłem ziemi smoleńskiej poświadczają źródła sfragistyczne: na pieczęciach większych litewskich Aleksandra, Zygmunta Staroego i Zygmunta Augusta został on opisany właśnie jako herb smoleńszczyzny. Zapewne te właśnie przesłanki dały podstawę Olegowi Odnorożence do traktowania tego znaku jako wyłącznego herbu ziemi smoleńskiej¹⁵. Niewykluczone jednak, że spotykamy się tu z wykorzystaniem graficznej identyczności znaków przenoszących różne treści. Z podobną sytuacją mamy do czynienia na polskich pieczęciach królewskich, gdzie herb Orzeł Biały może być interpretowany bądź to jako herb państwowy, bądź też jako herb Małopolski, zaś połuorzeł-połułew jest wspólnym godłem dla województw kujawskich, ziemi łęczyckiej i sieradzkiej¹⁶. Co więcej, na pieczęciach litewskich (większych herbowych i majestatycznych) nośnikiem analogicznie skonstruowanego przekazu jest Pogoń, mogąca oznaczać zarówno państwo litewskie jak i ziemię

będących wytworem fantazji rysownika (*Kuczyński S.K.* Polskie herby ziemskie. — S. 57). W literaturze można jednak spotkać opinie, iż pojawiający się w owym herbarzu herb z Aniołem jest znakiem kijowszczyzny, zob.: *Rimša E.* Heraldika. — S. 99.

¹³ *Semkowicz W.* Sfragistyka Witolda // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. — T. XIII. — Kraków, 1930. — S. 17–19.

¹⁴ *Kuczyński S.K.* Polskie herby ziemskie. — S. 38–39; *Piech Z.* Monety, pieczęcie i herby. — S. 93–94.

¹⁵ *Odnoroженко O.* Руські королівські, господарські та князівські печатки. — С. 57, n. 27, 28; S. 59, n. 33; S. 60, n. 36, 37.

¹⁶ *Piech Z.* Monety, pieczęcie i herby. — S. 289–290; *Hlebionek M.* System heraldyczny. — S. 26–27.

wileńską¹⁷, a być może także równoramienny krzyż, który oprócz Wołynia byłby również herbem nowogródziny¹⁸. Analizując interesujący nas herb z wyobrażeniem niedźwiedzia w tym kontekście, możemy w nim widzieć albo herb kijowszczyzny, albo smoleńszczyzny, ale herb i kijowszczyzny i smoleńszczyzny. Wyobrażenie niedźwiedzia byłoby więc swoistą graficzną abreviacją, pozwalającą na pełniejsze przedstawienie ważnych dla dysponenta pieczęci treści, przy wykorzystaniu ograniczonej ilości elementów¹⁹. Zastosowanie takiego rozwiązania na pieczęci Witolda świadczyłoby o dużej sprawności autora jej programu heraldycznego w zakresie konstruowania symboli władzy.

Wspomniana wyżej pieczęć większa litewska Aleksandra, na której widnieją osobne znaki ziem kijowskiej (Anioł) i smoleńskiej (kroczący niedźwiedź) pokazuje, że albo w czasach panowania Kazimierza Jagiellończyka doszło do rozerwania, a przynajmniej osłabienia, więzi znaczeniowej między Niedźwiedziem a ziemią kijowską, albo też, przyjmując interpretację O. Odnorożenki, to dopiero Aleksander wprowadził herb kijowszczyzny na pieczęcie książąt litewskich, zaś na wcześniejszych pieczęciach władców Litwy Niedźwiedź oznaczał jedynie ziemię smoleńską. Tak czy owak podkreślić należy znaczenie tej pieczęci jako źródła dla formowania się heraldyki ziemskiej na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego.

*il. 1–2: Herb ziemi kijowskiej na pieczęciach większych litewskich
Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta*

¹⁷ *Kuczyński S.K.* Polskie herby ziemskie. — S. 38; 55; *Piech Z.* Monety, pieczęcie i herby. — S. 93–94.

¹⁸ Znak ten jako herb nowogródziny występuje w herbarzach Bergshammara i Lyncenich. Zob.: *Kuczyński S.K.* Polskie herby ziemskie. — S. 56. Ostatnio za taką identyfikację herbu z krzyżem na pieczęci majestatowej Witolda opowiedział się A. Szalanda w referacie „Політична програма маєстатної та гербової печаток Вітовта”, wygłoszonym na II Międzynarodowej Konferencji Sfragistycznej, która odbyła się w Kijowie w dniach 18–20 listopada 2011 r.

¹⁹ *Hlebionek M.* System heraldyczny. — S. 26–27.

Kompozycja herbowa, którą wprowadził Aleksander na swoją pieczęć większą litewską bez zmian przetrwała do czasów panowania Stefana Batorego. Na zespół herbów znajdujących się na tej kategorii pieczęci władców Litwy i Polski znajdowało się wyobrażenie Pogoni — herbu Wielkiego Księstwa, zajmujące honorowe, centralne miejsce. Nad nim położono zwrócone ku sobie w ukłonie heraldycznym herby dynastyczne²⁰: Orła Białego oraz Pas Habsburgów na pieczęciach Aleksandra i Zygmunta Starego, a na pieczęci Zygmunta Augusta (używanej po przeróbce legendy, ale bez modernizacji ikonografii, także przez Henryka Walezego) herb Sforzów. Z prawej strony tarczy centralnej (z Pogonią) umieszczono herb ziemi kijowskiej, z lewej wołyńskiej, poniżej zaś tarczy herb ziemi smoleńskiej. Herb ziemi kijowskiej zajmował w tym zespole szczególnie eksponowane miejsce, rozpoczynając sekwencję herbów terytorialnych Wielkiego Księstwa Litewskiego. Można się zastanawiać, czy nie stanowiło to nawiązania do stołecznej funkcji tego terytorium, które pełniło ono na dawnej Rusi. Na wszystkich tych pieczęciach jako herb kijowszczyzny, jak już wspomniano, występuje Anioł, w długiej szacie, w prawej, wyciągniętej ręce trzymający miecz zwrócony sztychem ku górze²¹. Jest to wizerunek godła odmienny od tego, który kreują staropolskie herbarze: tak Bartosz Paprocki jak Joachim Bielski podają jako herb ziemi kijowskiej Anioła z przekrzyżowanymi mieczem, zwróconym sztychem ku dołowi, trzymanym w prawicy, i pochwą trzymaną w lewej ręce²². Dało to asumpt tak polskim, jak i ukraińskim autorom, do interpretacji tego gestu jako oznaki poddania królowi polskiemu, podczas gdy miecz uniesiony miałby oznaczać gotowość wojenną²³. Używanie jako godła herbu ziemi kijowskiej wizerunku Anioła z uniesionym mieczem w oficjalnym

²⁰ W sprawie funkcji herbu Orzeł Biały na pieczęciach litewskich Jagiellonów zob.: *Piech Z.* Monety, pieczęcie i herby. — S. 105.

²¹ *Żebrawski T.* O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. — Zeszyt II. — Kraków, 1871. — S. 60, n. 72; Tabl. 21, n. 72; *Diebl E.* Uzupełnienia do sfragistyki polskiej // *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne.* — Rok II. — Kraków, 1890. — n. 4. — S. 110, rys. 5; S. 118, rys. 9; S. 119, rys. 10; *Pieczęcie królów i królowych Polski.* — S. 36, 43.

²² *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego / wyd. K.J. Turowski. — Kraków, 1858. — S. 918; *Kronika Polska Marcina Bielskiego* nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana, Kraków, 1597. — S. 9. Informacje te zestawia: *Kuczyński S.K.* Polskie herby ziemskie. — S. 97–98. Tam też znajdują się reprodukcje wizerunków herbu kijowszczyzny z pracy Bielskiego, zob.: *Kuczyński S.K.* Polskie herby ziemskie. — S. 97, il. 99.

²³ *Румянцева В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. — К., 1986. — S. 44; *Kuczyński S.K.* Polskie herby ziemskie. — S. 97.

systemie symboli państwowych Jagiellonów potwierdzają także inne źródła: tak właśnie przedstawiono herb kijowszczyzny na dukatach, talarach i póltalarach litewskich emitowanych przez Zygmunta Augusta²⁴. Swoistą hybrydę obu opisanych wyżej wersji herbu kijowszczyzny stanowi wizerunek umieszczony na pieczęciach ziemskich województwa kijowskiego z XVIII w. Wyobrażono tam Anioła trzymającego w prawej ręce uniesiony miecz, w lewej zaś opuszczoną ku dołowi pochwę²⁵. Nakazuje to rezygnację, z przywołanej wyżej “politycznej” interpretacji znaku. Traktować go należy po prostu jako wyobrażenie archanioła Michała²⁶. Niemniej to właśnie wyobrażenie znane z herbarzy, nie zaś występujące na pieczęciach czy monetach, utrwaliło się w społecznej świadomości, a być może nawet w jakimś stopniu wyparło “oficjalny” wizerunek herbu, a nawiązania do niego spotykamy nawet w XVIII wieku²⁷.

Mimo iż ziemia kijowska została wyeksponowana w ikonosferze pieczęci wielkksiążęcych, w ich logosferze zajmuje, podobnie jak pozostałe ziemie państwa litewskiego, pośrednie miejsce. Tytulatury kijowskiej nie zawierają bowiem legendy, a więc napisy służące identyfikacji dysponenta, pieczęci większych litewskich z czasów ostatnich Jagiellonów. Te, aż do czasów Zygmunta Augusta, kiedy to wprowadzono na pieczęcie tytuł królewski polski, zawierają tylko tytuły Wielkiego Księcia Litewskiego i pana Rusi. Nazwa kijowszczyzny w formach: KIO(*vie*)NS(*sis*) [na pieczęci Zygmunta Starego] oraz KIO(*vi*)EN(*sis*) [na pieczęci Zygmunta Augusta] towarzyszy natomiast wyobrażeniu właściwego jej herbu²⁸. Jednak ten, jak i inne napisy towarzyszące wizerunkowi pełniły zupełnie inne niż legenda funkcje: miały one wyjaśniać, a przez to ujednoznaczyć

²⁴ Gumowski M. Monety polskie. — Warszawa, 1924. — Tabl. IX, n. 103, 104; *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie. — S. 128, il. 123.

²⁵ Zakład Narodowy im. Ossolińskich (ZNiO), Gabinet numizmatyczno-sfragistyczny, sygn. S 385 (odrys pieczęci z 1740 r.); sygn. S 387 (odrys pieczęci z 1787 r.).

²⁶ Na temat ikonografii archanioła Michała wypowiedział się ostatnio: *Knapieński R.* Titulus ecclesiae. Ikonografia wezwań współczesnych kościołów katedralnych w Polsce, Warszawa 1999. — S. 338–342. We współczesnej literaturze heraldyczno-sfragistycznej kijowskiego Anioła z archaniołem Michałem identyfikują m. in.: *Цімоў А.* Пятаткі старажытнай Беларусі. Нарысы сфрагістыкі. — Мн., 1993. — С. 135; *Рімша Е.* Heraldika. — S. 99.

²⁷ *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie. — S. 200. Zob. też wyżej, przypis 25, gdzie opisy pieczęci ziemskich województwa i powiatu kijowskiego z II połowy XVIII w.

²⁸ *Gumowski M.* Pieczęcie królów Polskich. — S. 25–26, n. 47; S. 27, n. 51; *Цімоў А.* Пятаткі старажытнай Беларусі. — С. 123, 125; *Piech Z.* Monety, pieczęcie i herby. — S. 103–108; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки. — С. 61–63, 205–207, мал. 43–46 (tam wcześniejsza literatura); *Pieczęcie królów i królowych Polski.* — S. 36, 43.

obrazy, którym towarzyszyły. Wprowadzenie ich do kompozycji heraldycznej przez Aleksandra spowodowało, że niemożliwe stało się “kumulowanie” znaczeń, które od czasów Jagiellły spotykamy zarówno na pieczęciach koronnych, a prawdopodobnie występowało również na majestatowych i większych herbowych pieczęciach książąt litewskich (zob. wyżej). Odpowiedź na pytanie: co skłoniło Aleksandra Jagiellończyka do tak daleko idących zabiegów, mających na celu ujednoznacznienie wyobrażenia napieczętnego jest prosta: graficzny przekaz zapisany na wcześniejszych pieczęciach musiał być nieczytelny dla potencjalnego odbiorcy. Natomiast odpowiedź na pytanie dlaczego stał się on nieczytelny wymaga dalszych badań²⁹.

Krótko przed zawarciem Unii Lubelskiej ziemia kijowska została inkorporowana do Królestwa Polskiego. Przyjmując, że zespół herbów ziemskich na pieczęciach tak władców Polski jak Książąt Litewskich stanowić miał symboliczne wyobrażenie państwa, to po tak znaczących zmianach w jego strukturze należałoby się spodziewać aktualizacji pieczęci koronnych i litewskich. Niemniej w sfragistyce Zygmunta Augusta taka nie nastąpiła ani w warstwie obrazowej, ani w warstwie werbalnej. Spotykamy się z nią, na pieczęciach koronnych dopiero w czasie panowania Henryka Walezego, kiedy to do ziem wymienianych w legendzie na pieczęci większej koronnej dodano tytuły kijowski, wołyński, podolski oraz inflancki oraz tytuły francuskie króla³⁰. Następowaly one po tytule żmudzki, kończącym dotąd znajdującą się w inskrypcji intyulację. Tytuł kijowski zachował owo miejsce w legendzie pieczęci większych koronnych aż do upadku I Rzeczypospolitej³¹. Na pieczęciach

²⁹ Warto zauważyć, że pomimo przebudowy przez króla Aleksandra konstrukcji kompozycji heraldycznej pieczęci większych koronnych, nie wprowadzono na nie podpisów herbów, co świadczy o tym, że zespół użytych tam znaków był czytelny dla potencjalnych odbiorców. Wprowadzenie podpisów na pieczęć większą litewską prawdopodobnie wiązać trzeba z tym, że ziemska heraldyka Wielkiego Księstwa Litewskiego cały czas się formowała, a znaki używane przez poszczególne ziemie mogły na przestrzeni kilkudziesięciu lat (tj. od wykonania pieczęci Witolda do czasów Aleksandra) ewoluować, co powodowało dezaktualizację zespołu znaków użytych przez Witolda. Nie można wykluczyć, że podpisanie herbów, a zatem przypisanie im przez oficjalny czynnik (Wielkiego Księcia) precyzyjnie określonych znaczeń, miało wpłynąć na stabilizację litewskiej heraldyki ziemskiej.

³⁰ *Gumowski M.* Pieczęcie królów Polskich. — S. 30, n. 58; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 48.

³¹ *Gumowski M.* Pieczęcie królów Polskich. — Passim; Pieczęcie królów i królowych Polski. — Passim.

mniejszych koronnych został on wprowadzony dopiero w czasach panowania Michała Korybuta³². Trudno wyjaśnić owo opóźnienie, tym bardziej, że już wcześniej na pieczęcie mniejsze wprowadzono tytuły inflancki (za Zygmunta III)³³ a także smoleński, siewierski i czernihowski (za Władysława IV)³⁴. Być może należy to tłumaczyć sytuacją polityczną. W czasach króla Michała tytuł kijowski miał już właściwie charakter roszczeniowy i być może wprowadzenie go na pieczęcie mniejsze służyło podkreśleniu polskich pretensji do ziemi kijowskiej, której znaczna część, od czasów rozejmu andruszowskiego (1667 r.), znajdowała się pod berłem moskiewskim. Nieco wcześniej (od czasów Jana Kazimierza) tytuł kijowski znajdujemy na pieczęciach pokojowych królów polskich³⁵. Znika z nich w czasie panowania Jana III, by powrócić w czasach saskich i funkcjonować na nich aż do abdykacji Stanisława Augusta³⁶. Natomiast herbu kijowszczyzny nie wprowadzono na pieczęcie koronne nigdy.

Znacznie bardziej skomplikowana była sytuacja w przypadku pieczęci litewskich. Dotyczy to przede wszystkim ikonografii pieczęci, ale też umieszczanych na nich napisów. Zaczniemy od przeglądu inskrypcji napieczętych. Jak już wyżej wspomniano, napisy te podzielić można na dwie grupy: identyfikujące dysponenta oraz wyjaśniające wyobrażenie. Drugi ze zbiorów inskrypcji zanikł już pod koniec XVI w. Początkowo inskrypcje z tej kategorii [tzn. wyjaśniające treść wyobrażenia] nie uległy większym zmianom, wyjaśniając znaczenie herbu, któremu towarzyszyły w sposób identyczny do tego, który znamy z pieczęci jagiellońskich. Tak było na pieczęciach większych litewskich Henryka Walezego oraz pierwszej pieczęci większej litewskiej Stefana Batorego, pozostającej w użyciu do 1581 r. Na obu pieczęciach napisy powtarzają treść znaną z analogicznych pieczęci jagiellońskich, a herbowi kijowskiemu towarzyszą odpowiednio inskrypcje: KIO(vi)EN(sis) — na pieczęci Walezego,

³² Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 60, n. 120; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 125.

³³ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 40–41, nr 77–80; Krawczuk W. Pieczęcie Zygmunta III Wazy. — S. 29–32, n. 6–9; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 67–70.

³⁴ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 48, n. 95; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 86.

³⁵ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 55–56, n. 113–115; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 108–109.

³⁶ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 63 nn; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 135 nn.

KIOVIENS(*sis*) — na pieczęci Batorego. Z tym, że na pieczęci Stefana Batorego zmienił się nieco ich układ i prawdopodobnie ilość, a to ze względu na wprowadzenia do wieńca herbów nowego elementu — tarczy z Kolumnami Giedymina³⁷. Treść owych inskrypcji zmienia się na drugiej pieczęci większej Batorego. Wówczas to polskiemu Orłowi towarzyszy napis: REG(*num*) POLO(*niae*), tarczy z dynastycznym herbem Batorych: REG(*iae*) M(*aiestatis*), zaś obok reszty herbów znajduje się napis: TER(*ra*) M(*agni*) D(*ucati*) L(*itbuaniae*)³⁸. Określają więc w ogólny sposób funkcję herbu, nie identyfikując go precyzyjnie. Nad możliwą przyczyną tego zjawiska zastanowimy się niżej. Wraz z początkiem panowania Zygmunta III inskrypcje wyjaśniające znaczenie herbu znikają z pieczęci wielkich litewskich³⁹.

W tym czasie zachodzą też zmiany w brzmieniu legendy napieczętnej. Jch widać już w sfragistyce Stefana Batorego. Legenda pieczęci większych ulega rozbudowie, a oprócz tytułów państwowych pojawiają się tytuły ziemskie. W tym kijowski. Na obu pieczęciach większych Batorego umieszczono go po tytule żmudzki, a przed tytułami wołyńskim⁴⁰. Sądzę, że właśnie rozbudową tytulatury znajdującej się w legendzie, w której zawarły się nazwy ziem wyjaśniające herby, należy tłumaczyć najpierw uogólnienie a później rezygnację z inskrypcji towarzyszących wyobrażeniu. Niemniej pozycja tytułu kijowskiego nie była jeszcze ustalona. Brakuje go na pierwszej pieczęci większej litewskiej Zygmunta III, choć na drugiej już się pojawia, ale po tytule mazowieckim⁴¹. Być może wahania te wynikają ze świadomości tego, iż kijowszczyzna nie była w tym czasie częścią Wielkiego Księstwa. Kolejna zmiana następuje w czasach panowania Władysława IV, kiedy to pomiędzy tytuły mazowiecki i kijowski

³⁷ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 34–35, n. 68. Napis na pieczęci Henryka Walezego rekonstruuje w oparciu o spostrzeżenie M. Gumowskiego o przerobieniu tej pieczęci z wcześniejszego sigillum Zygmunta Augusta; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 56.

³⁸ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 36, n. 69; Цімоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 129; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 57.

³⁹ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 41–42, n. 81–82; Цімоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 131–132; Krawczuk W. Pieczęcie Zygmunta III Wazy. — S. 33–34, n. 10, 11; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 71–72.

⁴⁰ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 34–36, n. 68–69; Цімоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 129; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 56–57.

⁴¹ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 41–42, n. 81–82; Цімоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 131–133; Krawczuk W. Pieczęcie Zygmunta III Wazy. — S. 34–35, n. 10–11; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 71–72.

dodano tytuł podlaski⁴². Taka sekwencja tytułatury przetrwała aż do czasów Jana III. Na jego pierwszej pieczęci majestatowej litewskiej (była to kategoria pieczęci specyficzna dla tego panowania. Pierwszą pieczęć majestatowa powstała zapewne około 1676 r.), ale też pierwszej wielkiej litewskiej (znanej M. Gumowskiemu z lat 1676–1686) tytuł kijowski występuje w układzie znanym ze sfragistyki jego poprzedników.

Natomiast w drugim komplecie pieczęci litewskich (majestatowej, powstałej w 1686 r. i większej litewskiej, wykonanej w 1690 r.) tytułu kijowskiego już brakuje⁴³. Rezygnację z tytułatury kijowskiej na pieczęciach majestatowej i większej litewskich wiązać należy z przygotowaniem do podpisania traktatu Grzymułtowskiego i naciskami ze strony Rosji⁴⁴. Jednak ciekawy jest brak konsekwencji w tej materii, bowiem na pieczęciach koronnych, ale też mniejszych litewskich, Sobieskiego przez całe panowanie tytuł kijowski występuje. Zapewne usunięto go z pieczęci, które potencjalnie mogłyby zostać użyte do uwierzytelnienia samego aktu jak i dokumentów okołotraktatowych⁴⁵. Owo posunięcie króla przyniosło jednak trwalsze konsekwencje. Brak bowiem tytułu kijowskiego na pieczęciach większych litewskich następców Sobieskiego: Augusta II i Augusta III⁴⁶ i choć pojawia się on za czasów Stanisława Leszczyńskiego⁴⁷ to przywraca go dopiero Stanisław August. Na pieczęci wielkiej litewskiej Poniatowskiego tytuł kijowski występuje jednak w sekwencji analogicznej do tej, w jakiej spotykamy go na pieczęciach koronnych tego władcy⁴⁸. Na pieczęcie mniejsze litewskie tytuł kijowski trafia znacznie później — podobnie jak na

⁴² Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 49, n. 97; Цімоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 137; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 88.

⁴³ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 63–67, n. 127–128, 131–132; Цімоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 145–147; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 138–139.

⁴⁴ O wpływie strony rosyjskiej na kształt majestatowych pieczęci litewskich Jana III pisze: Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 63–65.

⁴⁵ Przypomnijmy, że to do kompetencji kancelarii litewskiej należało prowadzenie pertraktacji z Moskwą, a wysyłane tam pisma powinny być zamykane pieczęcią większą litewską. Zob.: Historia dyplomacji polskiej. — T. II / pod red. Z. Wójcika. — Warszawa, 1982. — S. 249; Krawczuk W. Pieczęcie Zygmunta III Wazy. — S. 17.

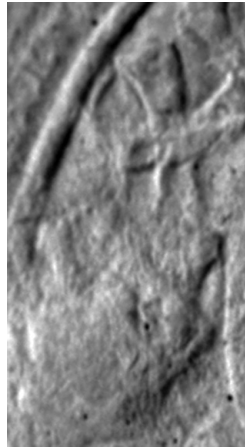
⁴⁶ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 73–74, n. 144–145; Цімоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 149–151, 153; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 156, 183.

⁴⁷ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 77, n. 157.

⁴⁸ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 91, n. 186; Цімоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 155, 153; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 200.

pieczęciach koronnych dopiero za panowania Michała Korybuta. Występuje tu w sekwencji analogicznej do tej, którą znamy z pieczęci większych litewskich. Inaczej jednak niż na pieczęciach większych, nie zanika on w czasie panowania Sobieskiego i jego następców. Dopiero w czasach Poniatowskiego sekwencja tytułatury na pieczęciach mniejszych litewskich ulega zmianie, upodabniając się do tej z pieczęci koronnych.

Jak już wspomniano, znacznie istotniejsze przemiany zaszły w ikonografii znaku identyfikowanego jako herb ziemi kijowskiej oraz miejscu, które zajmował w kompozycji herbowej na pieczęciach. Trzeba tu podkreślić, że staropolskie herbarze jednoznacznie jako herb kijowszczyzny podawały Anioła z przekrzyżowanymi mieczem i pochwą⁴⁹. Konstatacja ta jest dla nas o tyle istotna, że zaważyła na późniejszych opisach znaku identyfikowanego jako herb kijowszczyzny na pieczęciach litewskich, który, jak zobaczymy z czasem znacznie odbiegł od klasycznej formy. Jeszcze na obu pieczęciach większych litewskich Stefana Batorego herb kijowszczyzny zachowuje kształt, w którym spotykamy go na pieczęciach jagiellońskich: na tarczy wyobrażono Anioła w długiej szacie, w wyciągniętej prawicy trzymającego miecz sztychem ku górze⁵⁰.

*il. 3–4: Herb ziemi kijowskiej
na pieczęci pierwszej większej litewskiej
Stefana Batorego
(odrys E. Diebla i fotografia z odcisku)*

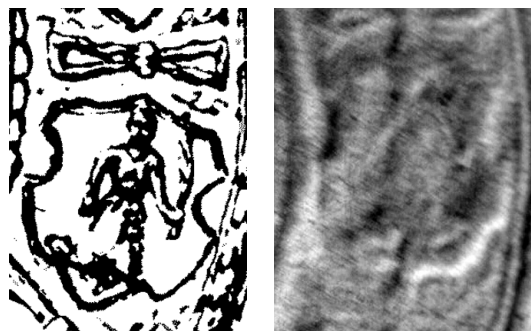
*il. 5: Herb ziemi kijowskiej
na pieczęci drugiej większej
litewskiej Stefana Batorego
(odrys E. Diebla)*

⁴⁹ Kuczyński S. K. Polskie herby ziemskie. — S. 97, 98, zob. też wyżej.

⁵⁰ Diebl E. Uzupełnienia do sfragistyki polskiej. — S. 118, rys. 9; S. 119, rys. 10.

Jednak już panowanie Zygmunta III przyniosło zmianę kształtu godła tego herbu. Na pierwszej pieczęci wielkiej litewskiej tego władcy wyobrażona została postać w powłóczystych szatach, wg. odrysu E. Diehla trzymająca w lewej ręce gałązkę palmową, z prawą ręką opuszczoną wzdłuż ciała. Natomiast na drugiej jego pieczęci E. Diehl widzi co prawda Anioła⁵¹, pozbawionego innych atrybutów, niemniej autopsja jednego z zachowanych egzemplarzy wykazała, że na tarczy wyobrażono stojącą postać w powłóczystych szatach, w prawicy trzymającą miecz sztychem do góry, w lewej zaś ręce gałązkę palmową. Natomiast trudno dopatrzeć się tam śladów skrzydeł, które stanowiłyby podstawę do uznania owego wizerunku za wyobrażenie anioła⁵². Owe przemiany znaku identyfikowanego jako herb ziemi kijowskiej dodatkowo potwierdza winieta z karty tytułowej z “Constitutii Seymu Walnego Koronnego Warszawskiego Roku Pańskiego 1619”, która wzorowana była niewątpliwie na pierwszej pieczęci większej litewskiej Zygmunta III. W kompozycji herbowej, w miejscu, w którym na pieczęci znajduje się interesujący nas herb, wyobrażono kobietą postać zwróconą wlewo, w lewej ręce trzymającą kwiat lub gałązkę⁵³. Forma, w którą wyewoluował herb ziemi kijowskiej, utrzymała się na pieczęciach większych litewskich kolejnych władców elekcyjnych aż do końca Rzeczypospolitej.

Rodzi się w tym miejscu pytanie o interpretację znaku, w który przekształcił się pierwotny herb kijowszczyzny. Pozwalają na nią atrybuty, w które

*il. 6–7: Herb ziemi kijowskiej na pieczęci pierwszej Zygmunta III
(odrys E. Diehla i fotografia z odcisku)*

⁵¹ Diehl E. Przyczynek do sfragistyki polskiej // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. — Rok IV. — Kraków, 1892. — n. 1–2. — Tabl. I, n. 4, 5.

⁵² Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk, Zbiór pieczęci luźnych, sygn. P-6.

⁵³ Reprodukuje ją: Kuczyński S. K. Polskie herby ziemskie. — S. 154, il. 151.

*il. 8–9: Herb ziemi kijowskiej na pieczęci drugiej Zygmunta III
(odrys E. Diebla i fotografia z odcisku)*

zaopatrzone postaci umieszczoną na tarczy: gałązka palmowa i miecz. W analogiczne przedmioty wyposażone były postacie trzymaczy (jedna w miecz, druga w gałązkę palmową) na pieczęciach tak litewskich jak i koronnych, a to mniejszych litewskich Władysława IV, Jana Kazimierza i Michała Korybuta⁵⁴, większych koronnych Jana Kazimierza i jego następców⁵⁵ oraz trzymacze z pieczęci mniejszych koronnych od czasów Władysława IV⁵⁶. Dwie postacie, jedna z palmą druga z mieczem pojawiają się również na pieczęciach majestatowych królów polskich. Dotąd wyobrażenia te interpretowane były jako personifikacje wojny i pokoju⁵⁷, ale też pokoju i sprawiedliwości⁵⁸. Dopiero ostatnio Jakub Pokora, w studium nad ikonografią władzy w czasach stanisławowskich, zwrócił uwagę, że alegorie te składają się na znany w sztuce temat “Iustitia triumphans” — zwycięska sprawiedliwość⁵⁹. Sądzę, że nie pomylimy się zbyt, jeżeli założymy, że interesujący nas znak mógł być interpretowany w

⁵⁴ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 50, n. 99; S. 55, n. 111–112; S. 61, n. 122; Цімоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 153, 155; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 90, 106, 107, 127.

⁵⁵ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — Passim; Pieczęcie królów i królowych Polski. — Passim.

⁵⁶ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — Passim; Pieczęcie królów i królowych Polski. — Passim.

⁵⁷ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 59, 65, 72, 82, 90.

⁵⁸ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 90; Pokora J. Obraz Najjaśniejszego Pana Stanisława Augusta (1764–1770). Studium z ikonografii władzy. — Warszawa, 1993. — S. 71.

⁵⁹ Ibidem. — S. 71.

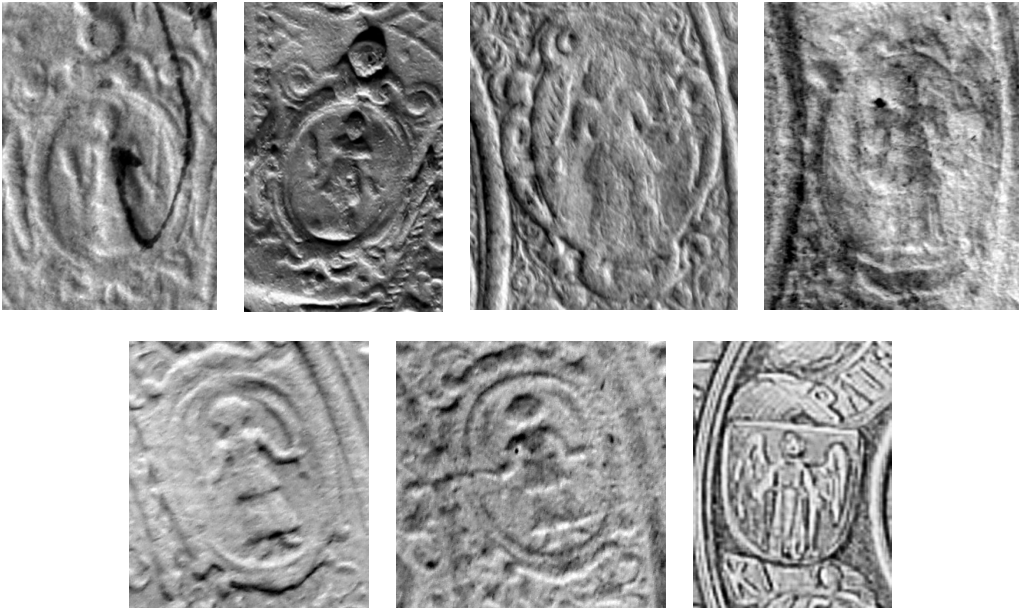
ten sam sposób: jako alegoria tryumfu sprawiedliwości. Jak się wydaje forma, którą przyjęło godło herbu ziemi kijowskiej jest skutkiem niedokładności ze strony rytownika, który, dysponując prawdopodobnie słabo czytelnym wzorem, “przerobił” skraj anielskich skrzydeł na miecz i gałązkę. Na słabiej czytelnym odciskach kształt tych atrybutów do złudzenia przypomina bowiem zarys skrzydeł⁶⁰. Od spraw technicznych istotniejszy jest jednak powód, dla którego pomyłki owej nigdy nie sprostowano. Myślę, że odpowiedź na to pytanie znajdziemy w samej strukturze procesu komunikacji, której elementem w społeczeństwie staropolskim były także pieczęcie. Według Umberto Eco na łańcuch komunikacji składa się “Źródło, które za pośrednictwem Nadawcy wysyła Sygnał poprzez Kanał. Na końcu Kanału Sygnał, dzięki Odbiorcy, zostaje przekształcony w Przekaz na użytek Adresata. [...] Innym zasadniczym składnikiem tego łańcucha jest jednak Kod, wspólny zarówno dla Źródła jak i Adresata”⁶¹. W dalszej części tego tekstu Eco podkreśla rolę Odbiorcy i Adresata w procesie nadawania znaczeń elementom Przekazu⁶². Mam wrażenie, że po włączeniu ziemi kijowskiej do Korony, z jednej strony konstruując Sygnał przestano się liczyć z Adresatem, z drugiej zaś strony zabrakło Adresata, któryby czuwał nad prawidłowością Kodu. Innymi słowy dla społeczeństwa i elit Wielkiego Księstwa Litewskiego herb ziemi kijowskiej, jako terytorium przynależnego formalnie do innego państwa przestał mieć znaczenie, z drugiej zaś strony społeczeństwo Korony, czy precyzyjniej ziemi kijowskiej, przestało zwracać uwagę na znaki znajdujące się na pieczęciach litewskich. Niemniej pilnowało ono, by w heraldyce koronnej herb kijowszczyzny przedstawiany był prawidłowo, o czym świadczą wspomniane wyżej herbarze, ale też siedemnasto- i osiemnastowieczne kompozycje heraldyczne, złożone z herbów ziemskich, na których spotykamy właściwe godło ziemi kijowskiej⁶³. Tymczasem

⁶⁰ Dało to asumpt niektórym autorom opisu pieczęci litewskich do identyfikacji godła z aniołem. Zob.: *Kuczyński S.K.* Polskie herby ziemskie. — S. 128–132; *Цімоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 131, 133, 135, 137, 139, 143, 145, 147, 149, 153, 155.

⁶¹ *Eco U.* Partyzantka semiologiczna // *Semiologia życia codziennego.* — Warszawa, 1994. — S. 160.

⁶² Odbiorca przemienia sygnał w Przekaz, ale przekaz ten jest jeszcze pustą Formą, której Adresat może nadać rozmaite znaczenia zależnie od Kodu, którym się posłuży. *Ibidem.* — S. 162.

⁶³ Np. pieczęcie ziemskie (zob. wyżej, przyp. 25), ale też kompozycje heraldyczne ze starodruków (jak miedzioryt T. Steckla z pracy: *Frydrychowicz D., Hiacyntus S.* *Odrovasius Principalis Hierarchicus Universalis Regni Poloniae Patronus.* — Cracovia, 1688; gdzie kijow-

il. 10–16: Znak identyfikowany jako herb ziemi kijowskiej na pieczęciach większych litewskich kolejnych władców Rzeczypospolitej: Władysława IV, Jana Kazimierza, Michała Korybuta, Jana III, Augusta II, Augusta III i Stanisława Augusta

w heraldyce Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale też państw ościennych, znak który powstał z ewolucji herbu kijowskiego, z punktu widzenia heraldyki, stał się znakiem pustym, pozbawionym konkretnych odniesień terytorialnych. Najlepiej świadczy o tym fakt, że chociaż w czasach Jana III i jego następców, pod wpływem Rosji, z pieczęci wielkich litewskich znikła tytułatura kijowska (zob. wyżej), to pozostawiono na nich herb, który widocznie nikomu już z kijowszczyzną się nie kojarzył. Dla Rosjan herbem ziemi Kijowskiej nadal pozostawał archanioł Michał⁶⁴. Mimo tego ów “pusty” znak funkcjonował nadal na pieczęciach państwowych, być może ze względu na swoją atrakcyjną, z punktu widzenia panującego, symbolikę.

ski Anioł znajduje się na lewym skrzydle koronnego Orła usianego herbami ziemskimi, czy winieta z druku: *Ladowski M.* Inwentarz Konstytucyi Koronnych y W. X. Litewskiego... od roku 1550 do 1683 krótko zebrany. — Lipsk, 1733. Oba druki reprodukuje: *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie. — S. 153–154, il. 149, 150), ale też heraldyczne ozdoby architektury okolicznościowej. Zob.: *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie. — S. 200.

⁶⁴ Портеты, гербы и печати большой государственной книги 1672 г. — СПб., 1903. — Табл. 34.

W kontekście występowania herbu kijowskiego warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden problem, podnoszony w literaturze. Otóż, jak zauważył S.K. Kuczyński, w wieńcu herbów ziemskich na pieczęci wielkiej litewskiej od czasów Michała Korybuta pojawia się tarcza z wyobrażeniem kroczącego niedźwiedzia. Od herbu Żmudzi znak ten różni się ułożeniem herbowej figury, oraz brakiem obroży. S.K. Kuczyński, poszukując znaczenia tego herbu, dopuszczał trzy możliwe rozwiązania: po pierwsze, że jest to herb nieznanej ziemi litewskiej, po drugie jest to kolejne (poza Pogonią i Kolumnami), wspomniane przez Paprockiego godło Wielkiego Księstwa Litewskiego, po trzecie jest to herb ziemi kijowskiej. Podstawę dla tej ostatniej interpretacji stanowiły siedemnastowieczne przekazy wskazujące na kroczącego niedźwiedzia jako alternatywny herb kijowszczyzny. Jednocześnie S.K. Kuczyński sugeruje, że tarczę z Aniołem (a właściwie wyobrażeniem, które zajęło jego miejsce) trzebaby w tej sytuacji odnieść do innego niż kijowskie terytorium⁶⁵.

Cała ta konstrukcja opiera się jednak na błędnym spostrzeżeniu Profesora. Bowiem, mimo iż na na pieczęci większej litewskiej Michała Korybuta pojawia się nowy herb, to nie jest nim niedźwiedź kroczący, a niedźwiedź wspięty z wyraźnie zaakcentowaną obrożą na szyi⁶⁶. A więc herb Żmudzi⁶⁷. Natomiast wyobrażenie kroczącego niedźwiedzia występuje na pieczęciach większych litewskich bez przerwy od czasów jagiellońskich. I mimo iż za panowania Zygmunta III zmienił się nieco układ godła tego herbu, to już w czasach Władysława IV zwierzę powróciło do dostojnej, kroczącej postawy i kształt ten zachowało aż do upadku Rzeczypospolitej. W tym kontekście wizerunek kroczącego niedźwiedzia na pieczęciach litewskich należy traktować nie jako herb kijowszczyzny, czy nieznane godło Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale antecedens epoki jagiellońskiej; dawny herb smoleński, który nie zanikł ani mimo odebrania terytorium Rzeczypospolitej, ani też mimo wprowadzenia na pieczęć przez Zygmunta III nowego godła tej ziemi.

⁶⁵ Kuczyński S. K. Polskie herby ziemskie. — S. 130–131.

⁶⁶ Gumowski M. Pieczęcie królów Polskich. — S. 60, n. 121; Цимоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 143; Pieczęcie królów i królowych Polski. — S. 126.

⁶⁷ Kuczyński S. K. Polskie herby ziemskie. — S. 100.

МАРІЯ ПУЗДРОВСЬКА
(Київ)

СФРАГІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ XIX — початку XX ст. з колекції ОЛЕКСІЯ ШЕРЕМЕТЬЄВА

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва має чималий науковий потенціал для дослідження вітчизняної сфрагістики. Два роки тому було опубліковано каталог печаток, присвячений Подільській губернії¹. Зібрані за територіальним поділом печатки продемонстрували різнобарв'я сфрагістичних пам'яток — адміністративні, церковні, приватні та військові. На окреме дослідження ще чекають печатки й інших українських губерній та земель. Зокрема і “столичної” — Київської. Мета даної статті — запровадити до наукового обігу окремі сфрагістичні пам'ятки з теренів Київської губернії, що зберігаються у сфрагістичній колекції О. Шереметьєва. Наведені нижче печатки представляють адміністративну, військову, приватну та церковну сфрагістику Київської губернії.

Не вдаючись у конкретні історичні описи печаток, зупинимось на деяких з них, що за тими чи іншими особливостями видаються найбільш цікавими. Подані у публікації військові печатки представлені Бандерським та Миргородським полком, які квартирувались у Києві, хоч і за назвами не мають стосунків до Київської губернії. Натомість штаб 1-ї Київської школи прапорщиків відбиває саме віхи місцевої військової історії. Дві з поданих печаток мають набуті дефекти, які слід описати детальніше. На печатці Михайлівської церкви зроблено круглий отвір у горішній частині, функціональне призначення якого невідоме. Можливо, отвір було зроблено для привішування печатки. Три удари по робочій поверхні на печатці Київської ремісничої управи свідчать про те, що в якийсь

¹ Подільські печатки кінця XVIII — середини XX ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих). / Упор. А.Б. Задорожнюк, М.О. Пуздровська. — К., 2010. — 268 с.

з моментів печатка втратила свою юридичну силу, але мала зберігатись. Саме тому на ній зробили удари, “погасивши” її в такий спосіб.

Печатка Таращанського земського суду — найстарша з поданих у публікації, про що свідчить герб Російської імперії з мальтійським хрестом. Подібний герб використовувався в часи правління царя Павла I. Дана печатка — єдина з представлених, яка зроблена на камені м'якої породи.

Печатка Михайлівської церкви села Хоцьки Черкаського повіту Київської єпархії.

Форма печатки кругла. У центрі схематичне зображення трикупольної церкви. По колу напис: КІЕВ: ЕПАР: ЧЕРКАС: УЪЗ: СЕЛА ХАЦЕКЪ МИХАИЛОВ: ЦЕР:

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 30 мм, товщина — 4 мм. Ручка відсутня. У верхній частині отвір круглої форми. Вага — 40,2 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-145.

Печатка старшого землеміра земельпорядної комісії Київської губернії.

Форма печатки кругла. У центрі герб Російської імперії. По колу напис: *СТАРШІЙ ЗЕМЛЕМЪРЪ ЗЕМЛЕУСТР. КОМИС. КІЕВСКОЙ ГУБ.

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 34 мм, товщина — 9 мм, стрижень для кріплення ручки висотою — 21 мм. Ручка відсутня. Вага — 67,8 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-264.

Печатка старшого стражника № 29 повітової поліцейської варти Київської губернії.

Форма печатки кругла. По колу напис: УЇЗДНАЯ ПОЛИЦЕЙСКАЯ СТРАЖА КИЕВСК. Г. У центрі напис у три рядки: СТАРШІЙ СТРАЖНИКЪ 29.

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 32 мм, товщина — 7 мм. Ручка — кільце-тримач. Вага — 54,3 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-265.

Печатка Кругликівського товариства Київського повіту.

Форма печатки кругла. У верхній частині герб Російської імперії. У нижній напис у чотири рядки: КРУГЛИКОВСК. / ТОВАРИЩЕСТВА / КИЕВСК. / УЇЗДА.

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 30 мм, товщина — 9 мм, стрижень для кріплення ручки мав бути, але його знищено. Ручка відсутня. Вага — 50,1 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-261.

Печатка інспектора народних училищ Київської губернії другого району.

Форма печатки кругла. У центрі герб Російської імперії. По колу напис: ИНСПЕКТ. НАРОД. УЧ. КИЕВСК. ГУБ. 2 РАЙОНА

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 32 мм, товщина — 10 мм, стрижень для кріплення ручки висотою — 21 мм. Ручка відсутня. Вага — 68,3 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-558.

Печатка Деміївського однокласного чотирикімнатного земського училища Київського повіту.

Форма печатки кругла. У центрі герб Київської губернії. По колу напис: ДЕМІЕВ-СКОЕ ОДНОКЛ. ЧЕТЫРЕХКОМ. ЗЕМСК. УЧИЛ. КИЕВ. УЕЗ.

Діаметр — 35 мм, товщина — 9 мм, стрижень для кріплення ручки мав бути, але його знищено. Ручка відсутня. Вага — 65,7 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-683.

Печатка механіка другої ділянки Київського поштово-телеграфного округу.

Форма печатки кругла. У центрі герб Російської імперії. По колу напис: МЕХАНИКЪ КІЕВСКАГО ПОЧТОВО ТЕЛЕГРАФ. ОКРУГА 2 УЧ.

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 34 мм, товщина — 8 мм. Ручка дерев'яна, токарної роботи, висотою 82 мм. Вага — 80,5 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-685.

Печатка судового слідчого київського окружного суду третьої ділянки Радомишльського повіту.

Форма печатки кругла. У центрі герб Російської імперії. По колу напис: СУДЕБ. СЛѢДОВАТЕЛЯ КІЕВ. ОКР. СУДА. 3 УЧ. РАДОМЫСЛ. УѢЗ.

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 33 мм, товщина — 11 мм, стрижень

для кріплення ручки висотою — 21 мм. Ручка відсутня. Вага — 80,4 г. Мова — російська.

Сфрагистична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-334.

Печатка Київського губерньського Таращанського нижнього земського суду.

Форма печатки овальна. У центрі герб Російської імперії з мальтійським хрестом. По колу напис: КИЕВСК: ГУБЕР: ТАРАЩАНС: НИЖНЕГО: ЗЕМС: СУДА.

Печатка кам'яна, рельєфна. Розмір 31 × 37 мм, товщина — 13 мм. Ручка відсутня. Вага — 28,6 г. Мова — російська.

Сфрагистична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-1121.

Печатка Контори казенного очисного складу київського акцизного управління

Форма печатки кругла. У центрі герб Російської імперії. По колу напис: КИЕВ АКЦ. УПР. КОНТОРА КАЗ. ОЧИСТ. СКЛАДА № 17.

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 36 мм, товщина — 5 мм. Ручка відсутня. Вага — 42,8 г. Мова — російська.

Сфрагистична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-670.

Печатка помічника наглядача четвертої ділянки другого округу Київської акцизної управи.

Форма печатки кругла. У верхній частині герб Російської імперії. У нижній

напис в три рядки: ПОМОЩН. НАДЗ. 4-го
УЧ. 2 / ОКР. КІЄВ. АКЦИЗ. / УПРАВА.

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 34 мм, товщина — 10 мм, стрижень для кріплення ручки висотою — 25 мм. Ручка відсутня. Вага — 75,6 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-1057.

Печатка контролера Київського акцизного управління № 146.

Форма печатки кругла. У верхній частині герб Російської імперії. У нижній напис в три рядки: КОНТРОЛЕРЪ КІЄВСК. / АКЦИЗ. УПРАВЛЕН. / № 146.

Діаметр — 33 мм, товщина — 10 мм, стрижень для кріплення ручки висотою — 24 мм. Ручка відсутня. Вага — 73,4 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-1123.

Печатка Ставищанського винокурного заводу № 27.

Форма печатки кругла. У центрі напис у два рядки: КІЄВСК. ГУБЕР. По колу напис: СТАВИЩ. ВІНОКУР. № 27 ЗАВОДЪ.

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 31 мм, товщина — 7 мм, стрижень для кріплення ручки висотою — 6 мм, діаметром — 13 мм. Ручка відсутня. Вага — 48 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-285.

Печатка попечителя вісімнадцятої ділянки Чигиринського повітово-го комітету за народну тверезість.

Форма печатки кругла. У центрі герб Київської губернії. По колу напис у два рядки: ЧИГИРИН. УЪЗДН. КОММИТЕТЪ О НАРОДНОЙ ТРЕЗВОСТИ / ПОПЕЧИТЕЛЬ № 18 УЧАСТКА.

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 33 мм, товщина — 9 мм, стрижень для кріплення ручки висотою — 25 мм. Ручка відсутня. Вага — 67,1 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-292.

Печатка першої київської школи прапорщиків.

Форма печатки прямокутна. У центрі напис в один рядок: 1-я К. Шк. Пр.

Печатка бронзова, рельєфна. Розмір 22 × 62 мм, товщина — 13 мм, стрижень для кріплення ручки висотою — 33 мм. Ручка відсутня. Вага — 144,4 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-563.

Печатка скарбника 168-го піхотного Миргородського полку.

Форма печатки кругла. У центрі напис в один рядок: КАЗНАЧЕЙ. По колу напис: 168 ПЪХ. МИРГОРОДСКІЙ ПОЛКЪ.

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 31 мм, товщина — 7 мм, стрижень для кріплення ручки висотою — 26 мм. Ручка відсутня. Вага — 49 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МВ-108.

Печатка 14-ї роти піхотного Бендерського полку.

Форма печатки кругла. У центрі напис у два рядки: 14 РОТЫ. По колу напис: 132 ПІХОТНАГО БЕНДЕРСКАГО ПОЛКА.

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 33 мм, товщина — 8 мм, стрижень для кріплення ручки висотою — 23 мм. Ручка відсутня. Вага — 55,3 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МВ-112.

Печатка Малинської міщанської управи Макарівського повіту Київської губернії.

Форма печатки кругла. У центрі герб із зображенням тварини в щиті на блакитному тлі і княжою короною згори. З обох боків від герба напис в один рядок: КІЕВ ГУБ. По колу напис: МАЛИН МЬЩ. УПР. МАКАРОВ. УЪЗД.

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 39 мм, товщина — 10 мм, стрижень для кріплення ручки висотою — 20 мм. Ручка відсутня. Вага — 96,2 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-541.

Печатка київської загальної ремісничої управи 1881 року.

Форма печатки кругла. У центрі герб Київської губернії. По колу напис: *КІЕВСКАЯ ОБЩАЯ РЕМЕСЛЕННАЯ УПРАВА * 1881.

Печатка бронзова, рельєфна. Діаметр — 34 мм, товщина — 6 мм, стрижень для кріплення ручки висотою — 24 мм. Ручка

відсутня. Вага — 66,9 г. Мова — російська. На робочому полі печатки три зрубних удари, якими очевидно вона була погашена.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-262.

Печатка підприємця І. К. Серебрякова в Києві.

Форма печатки овальна. У центрі напис в три рядки: І.К. СЕРЕБРЕКОВА ВЪ КІЕВѢ. В півколах напис: ТОРГОВЛЯ ... Т.Д. МЕРИНГА.

Печатка бронзова, рельєфна. Розмір 34 × 55 мм, товщина — 5 мм, стрижень для кріплення ручки висотою — 21 мм. Ручка відсутня. Вага — 67,8 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-448.

Печатка капелюшного майстра з Києва.

Форма печатки овальна, орієнтація по горизонталі. У центрі зображено якор, що розділяє напис в один рядок: КІЕВЪ. Згори та знизу написи півколами. У верхньому: ШАПОЧНЫЙ МАСТЕРЪ. У нижньому: Д. БАЛЬНЕРЪ.

Печатка бронзова, рельєфна. Розмір 27 × 37 мм, товщина — 7 мм, стрижень для кріплення ручки висотою — 24 мм. Ручка відсутня. Вага — 56,4 г. Мова — російська.

Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № МЦ-266.

МІСЬКА СФРАГІСТИКА І ГЕРАЛЬДИКА

УДК 930.2:929.6(477-25) «14/17»

НАТАЛЯ БІЛОУС
(Київ),
ОЛЕГ ОДНОРОЖЕНКО
(Харків)

ПЕЧАТКИ ТА ГЕРБИ МІСТА КИЄВА КІНЦЯ XV–XVIII СТ. У СВІТЛІ НОВИХ ДЖЕРЕЛ

У більшості європейських міст поява міської печатки та герба синхронно співпадали у часі із запровадженням міського самоврядування. Київ не був тому винятком, але навколо його давніх символів міського самоврядування завжди існувало чимало контрверсій і загадок, незважаючи на ґрунтовні дослідження Костя Антиповича, Данила Щербаківського та ін¹.

Час надання місту права на самоврядування більшість істориків відносять на кінець XV століття². Щоправда, в історіографії й досі не вщухають дискусії щодо точної дати першого великокнязівського привілею на магдебурзьке право Києву. Не підлягає сумніву лише той факт, що ця подія

¹ Антипович К. Є. Київська міська печатка // Юбілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. — К., 1927. — С. 825–836; Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. К.: Вид. ВУАН, 1926. С. 168–216.

² Сас П. Феодалные города Украины в конце XV — 60-х гг. XVI в. — К., 1989. — С. 175; Круглова Т. А. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. — К., 1999; Русина О. До проблеми початків київської магдебургії // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. — К., 2000. — С. 88–100. Див. також цю статтю з деякими доповненнями до коментарів у збірнику праць Олени Русиної: Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С. 153–171. Там само вміщено історіографічні дискусії навколо цієї проблеми.

відбулася у часи недовгого правління великого князя литовського Олександра Ягеллона (1492–1506). Саме на його правління припала ціла хвиля надань різноманітних привілеїв містам Литовсько-Руської держави³.

Найчастіше дослідники посилаються на привілей від 26 травня 1494 р., де зафіксовані перші згадки про вїт та міське право в Києві, на чому роблять припущення щодо можливого існування на той час магдебурзького права в місті. Утім, з детального аналізу змісту цього документу випливає тільки те, що київську міську громаду на початку правління великого князя литовського Олександра очолював вїт, що свідчило про існування лише елементів “німецького права” в міському устрої Києва. Вїт тоді був наділений обмеженими адміністративними функціями, а до судової влади не мав жодного відношення. Міська громада на той час жила й керувалася власним “звичаєвим правом” та деякими нормами, успадкованими з “Руської Правди”. Надання магдебурзького права означало б не просто упривілеювання міста, а передусім формальне піднесення його статусу, доволі актуальне в середині 90-х років XV ст.

На кінець 1490-х років відбулася серія надань привілеїв на німецьке право містам Великого князівства Литовського: Полоцьк (4.10.1498), Дорогичин (4.10.1498), Мінськ (14.03.1499). Під цю хвилю надань потрапив і Київ, що, власне, видно з великокнязівського листа від 14 травня 1499 р., адресованого міським урядникам та всім міщанам Києва (“Лист до войта и мещан киевских з стороны пожитков з мєста Киевского воеводе киевскому прыходячыхъ”), де вперше згадується про “німецьке право” у місті. Метою і призначенням видачі цього документа було розв’язання “свіжоспеченого” конфлікту, що виник між новоствореною міською владою і воеводою з приводу перерозподілу доходів від воеводи на користь міської громади та сфер впливу в місті (“...ино какъ есмо дали вам право Немцкое и вы дей тыи вси вряды и пошлины городский за себе забрали”). Подібні конфлікти відповідно через 5–12 місяців виникали в усіх містах ВКЛ після запровадження магдебургії, з чого можна висувати, що такий привілей міг бути наданий Києву наприкінці 1498 року⁴.

³ Pietkiewicz K. *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Alexandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku.* — Poznań, 1995. — S. 178–180.

⁴ Докладніше про це див.: Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада та самоврядування. — К., 2008. — С. 41–53.

Отже, втрата абсолютної більшості писемних джерел з історії міста пізнього середньовіччя не дозволяє вичерпно відповісти на питання про правовий статус міської громади у XV ст. У зв'язку з цим без перебільшення велике значення мають джерела другорядного плану, а саме — геральдичні та сфрагістичні, що дозволяють скорегувати і доповнити існуючі знання з цієї проблематики. До них, зокрема, належать зображення герба Києва у рукописному гербовнику, створеному Конрадом Грюненбергом близько 1480 р., та оригінали київських печаток (матриці) зі сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих.

* *

Конрад Грюненберг — автор визначного твору середньовічної європейської геральдики — походив з німецької патриціанської родини міста Констанц. Перша згадка про нього датується 1442 р., коли він фігурує в одній із угод як міський архітектор. Згодом він обирався до ради міста і виконував функції бургомистра, а від 1485 р. згадується у міських книгах Констанца як рицар.

У наступному 1486 р. Грюненберг здійснив паломництво до Святої землі, став членом Рицарського Ордену Святого Гробу Господнього в Єрусалимі. Детальний опис цієї подорожі вміщено у книзі “Beschreibung der Reise von Konstanz nach Jerusalem”, яку автор написав 1487 р., оздобивши рукописний текст численними ілюстраціями⁵. Але найвизначнішим твором констанцького громадянина та рицаря став рукописний гербовник, що містить близько двох тисяч мистецьки виконаних малюнків гербів держав та володарів, титулованої аристократії, рицарства, церковних ієрархів та міст усіх країн Європи, а також значну кількість апокрифічних гербів різноманітних легендарних і реальних героїв, правителів країн Старого світу доби античності та середньовіччя⁶.

Саме серед групи апокрифічних гербів різних правителів, підпорядкованих великому ханові монголів, перебуває зображення герба, що своєю іконографією відчутно нагадує зображення на найдавніших київських міських печатках кінця XV–XVI ст.: на блакитному полі вихо-

⁵ Badische Landesbibliothek, Cod. St. Peter pap. 32.

⁶ Bayerische Staatsbibliothek, Codex 145 (Das Wappenbuch Conrads von Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Constanz).

Сторінки з книги Конрада Грюненберга
“Опис подорожі з Констанца в Єрусалим” 1487 р.

Мініатюра “Огляд шоломів”
з гербовника Конрада Грюненберга 1480 р.

дять дві руки в червоному вбранні, що тримають золотий напнутий лук із золотою стрілою, над щитом розміщена золота корона⁷.

Підпис, що супроводжує даний малюнок, вказує на приналежність цього герба до руського геральдичного кола — “könig von Russen gehört unntern kan”. У написі щоправда визначено приналежність герба не до міста, а до “короля Русі”, як одного з “менших ханів” — васалів великого хана. Разом із тим, варто зазначити, що в другій половині XV ст. у руському герботворенні як у державно-династичному, так і в міському чи родовому, немає жодних інших прикладів крім, власне, київської міської печатки, використання подібного зображення в якості герба. Це вказує на вірогідну приналежність даної геральдичної пам’ятки до найдавніших зразків київського міського герботворення. Загадковий зміст напису знаходить своє пояснення, якщо звернути увагу на кілька обставин.

По-перше, в західно-європейських гербовниках XV ст. не раз зустрічаємо приклади, коли відомості про власників гербів, що походили з теренів Великого князівства Литовського і Руського, а також сусідніх країн, подано у доволі спотвореному вигляді. Скажімо, у Хроніці Констанцького собору 1414–1418 рр. Ульриха Рихенталя, яку, до речі, було використано в якості одного з основних джерел при створенні гербовника Конрада Грюненберга, неточність в ідентифікації стосувалася ледве чи не половини руських гербів⁸. Тож на цьому тлі певна неточність у визначенні приналежності київського міського герба в гербовнику, створеному в далекому Констанці, навряд чи може дивувати.

По-друге, столичний статус Києва вже сам по собі міг спонукати автора цього твору окреслити міський герб як приналежний до “короля Русі”. Під ним, на нашу думку, Конрад Грюненберг міг мати на увазі когось із київських великих князів — Олелька Володимировича (1440–1454) або його сина Семена Олельковича (1454–1470), щодо яких в неофіційних джерелах (особливо іноземного походження) іноді вживалася царська титулатура, рівно як і щодо стольного “града царственного Києва”⁹. Визначення ж “короля Русі”, як одного з васалів великого хана,

⁷ Bayerische Staatsbibliothek, Codex 145, f. 59.

⁸ Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar. — Augsburg, 1483. — F. 110–111, 176, 217.

⁹ Полное собрание русских летописей. — Т. XXXII: Хроники. Литовская и Жмойт-

Герб міста Києва
в гербовнику Конрада
Грюненберга 1480 р.

Герб міста Києва
в копії гербовника
Конрада Грюненберга
1602–1604 рр.

Герб міста Києва
в південнонімецькому
гербовнику
I пол. XVI ст.

могло бути зумовлене колишнім литовсько-ординським кондомініумом над Великим князівством Київським у середині XIV ст. і претензіями золотоординських та кримських ханів на зверхність над окремими руськими землями, в тому числі й Київською, у XV столітті¹⁰.

Зображення київського міського герба повторено також у пізнішій копії гербовника Конрада Грюненберга, яку було створено орієнтовно у 1602–1604 рр., з тією лише різницею, що стріла в цій версії скеровувалася у правий горішній кут, а не до правого пругу щита, як на малюнку в оригіналі гербовника 1480 р. Супровідний напис при цьому також зазнав незначного корегування: “könig von Russen gehört unntern Khan”¹¹.

Високий мистецький рівень та інформативна насиченість гербовника Грюненберга сприяли його надзвичайній популярності серед пізніших авторів подібних рукописних творів. Це зумовило також відтворення київського герба у послідовників згаданого автора. Зокрема, в одному

ская и Быховца; Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. — М.: Наука, 1975. — С. 214.

¹⁰ Шабульдо Ф. Кондомініум в українських землях XIV століття // Записки НТШ. — Т. ССІ: Праці Історично-філософської секції. — Львів, 2006. — С. 7–22; Русина О. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — С. 59–62.

¹¹ Bayerische Staatsbibliothek, Codex 9210 (Wappenbuch Conrads von Grüenberg), f. 68.

з південнонімецьких гербовників першої половини XVI ст. було вміщено малюнок дещо видозміненого київського міського герба (на блакитному полі виходить рука в червоному вбранні, що тримає срібний лук; над щитом золота корона), у супроводі напису — “Kü: von Rüssen”¹².

Від цього ж часу походять найдавніші відомості щодо функціонування київської міської печатки. У привілеї від 4 червня 1500 р. знаходимо згадку про порядок її використання: “... у которых мѣщан кievскихъ зъ ратуша кievского будетъ листъ подъ ихъ печатью мѣстскою, тымъ мѣщаномъ не надобѣ мыта даваты нигдѣ...”¹³. А приблизно від 1544 р.¹⁴ маємо перший відомий відбиток печатки міста, де у готичному щиті іспанської геральдичної форми зображено герб у вигляді напнутого луку зі стрілою, який натягують дві руки, що виходять з-за хмари вліво. Печатка має круглу форму розміром 32 мм і довколовий напис: **S CIOWIEN * CAPITA * CIVI TERVS** (тобто: печатка Києва головного міста землі)¹⁵. Нещодавно в колекції Д. Зубрицького було віднайдено ще один оригінальний документ з відбитком такої ж самої київської печатки, датований 15 квітня 1544 року¹⁶.

¹² Bayerische Staatsbibliothek, Codex 392 d (Wappenbuch), f. 50 r.

¹³ Акты, относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археологическою комиссиею. — Т. I: 1340–1506. — СПб., 1846. — С. 173; *Гречило А.* Українська міська геральдика. — К., 1998. — С. 28–29; *Rimša E.* Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Warszawa, 2007. — С. 481–482; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 142–143.

¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 637, арк. 1. Обґрунтування щодо дати документа див.: *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 142–143.

¹⁵ Палеографічний збірник. Матеріали по истории южно-русского письма в XV — XVIII вв. — Вып. I. — Киев, 1899. — Ил. 2; *Антипович К.* Київська міська печатка // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. — К., 1927. — С. 827, 831, табл. 1, мал. 1; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — К., 1977. — С. 115; *Румянцева В., Овсієнко О.* Про давні герби Києва // Архіви України. — 1980. — № 3. — С. 64; *Юркова О.* Сфрагістична розвідка Костянтина Антиповича // Шоста наукова геральдична конференція. — Львів, 1997. — С. 93–94; *Гречило А.* Українська міська геральдика. — К., 1998. — С. 25, мал. 5; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV — першої половини XX ст.). — К., 2001. — С. 174–175; *Rimša E.* Heraldry. Past to present. — Vilnius, 2005. — S. 166, il. 317; *Rimša E.* Pieczęcie miast Wielkiego księstwa Litewskiego. — Warszawa, 2007. — S. 487; il. 103; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 142–143.

¹⁶ Архив Петербургского отделения Института истории РАН. Коллекция Д. Зубрицкого. № 19, л. 1.

Дана печатка перебувала в ужитку досить тривалий час. Зокрема, її відбитки знаходяться при цілій серії документів від 1600 р. до 20 серпня 1653 р.¹⁷ Утім, стилізація зображення в полі печатки та палеографічні особливості довколавого напису безсумнівно вказують на злам XV–XVI ст. як час виготовлення матриці цієї печатки.

У зв'язку з проблемою щодо часу появи у Києві власного герба постає також питання, пов'язане з трактуванням походження фігур, що їх було вміщено в гербі Києва. Деякі сучасні дослідники висловлюють припущення щодо запозичення київського міського герба з арсеналу польської шляхетської геральдики¹⁸, а точніше — йдеться про використання містом родового герба Куша (Kusza — на червоному полі самостріл)¹⁹. При розгляді слушності даного твердження необхідно звернути увагу на кілька обставин:

- по-перше, слід зазначити, що володар держави зазвичай давав лише санкцію на використання міської печатки з гербом, як необхідного атрибуту міського самоврядування, особливо не переймаючись зовнішнім виглядом самого герба²⁰. Вибір зображення на гербі знаходився, як правило, в компетенції самих міщан або власника міста²¹. З цього випливає, що київські міщани найвірогідніше самостійно визначали характер зображення на власному міському гербі;

- по-друге, на найдавніших зразках київського міського герботворення (в гербовнику Конрада Грюненберга та на міських печатках кінця XV–XVI ст.) знаходимо не кушу-самостріл, а напнутий лук зі стрілою, тож про залежність київського герба від родового герба “Куша” не може бути й мови;

¹⁷ НБУВ ІР. Ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 241, 254, 258, 261, 263 зв.; AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 337, k. 39, 41, 48; sygn. 683, k. 39.

¹⁸ Кохан О. Проект герба Києва // Знак. — 1993. — Ч. 2. — С. 3; Гломозда К. До історії київських гербів // Знак. — 1993. — Ч. 2. — С. 4–5; Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. — К., 1986. — С. 45; Панченко В. Гербівник міст України. — Київ — Нью-Йорк, 1996. — С. 10.

¹⁹ Kojalowiecz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Kraków, 1897. — S. 116–117.

²⁰ Гречило А. Українська міська геральдика. — С. 32.

²¹ Заяць А. Надання печаток містам Волині у XVI — першій половині XVII ст. (за локаційно-магдебурзькими привілеями) // Четверта наукова геральдична конференція. — Львів, 1994. — С. 41; Гречило А. Українська міська геральдика. — С. 32, 42.

• по-третє, що стосується самого герба, який в річпосполитські часи одержав назву “Куша”, то він мав не польське, а русько-литовське походження²². У тогочасних гербовниках герб “Куша” або взагалі не згадується²³, або зазначається, що цим гербом користуються переважно руські та литовські роди²⁴. Тому, якщо йтиметься про запозичення, то, в будь-якому разі, це відбувалося не з польської, а з руської родової геральдики.

Інше питання полягає в тому, чому саме лук (згодом самостріл) київські міщани обрали за власний герб? Враховуючи ту роль, яку відігравав Київ у житті Литовсько-Руської держави XV ст., а також у зв'язку з важливим стратегічним значенням Київського замку, видається закономірним, що саме військова символіка зайняла центральне місце в міському гербі. Оскільки основну роль в обороні Києва відігравали міщани, які несли вартову службу на замку, то немає нічого дивного в тому, що саме зброя міщан потрапила на київський герб. Лук, так само як і самостріл, був доволі ефективною зброєю під час оборони міста або фортеці. Водночас він був надзвичайно легким у виготовленні та порівняно недорогим, тому використовувався міськими жителями найбільш широко. Міщани в якості воїнів найбільше славилися вправністю у використанні луків та самострілів. Як наслідок, саме цей вид зброї часто бачимо на міських гербах руських земель періоду середньовіччя та ранньомодерної доби, серед яких були герби таких великих міст як Берестя, Дорогичин, Пінськ, Пирятин, Корсунь пізніше — Полтава, Харків та ін. Цікавим фактом наприклад є те, що саме зображення лука обрали міщани Корсуня у 1585 р. у якості міського герба (“гербъ то есть лукъ жольгый натягненный и стрѣлу на тативи наложонную въ чирвономъ полю дали”) і звернулися до короля Стефана Баторія з проханням затвердити цей герб²⁵.

Ще одну прикметну обставину знаходимо в роботі київського католицького єпископа Юзефа Верещинського (1592–1598) “Sposób osady nowego Kijowa...”²⁶, де згадується тогочасна київська печатка з зображенням луку.

²² *Kojalowiecz W.* Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. — S. 116–117.

²³ *Paprocki B.* Herby rycerstwa Polskiego. — Kraków, 1584.

²⁴ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — T. V. — Lipsk, 1840. — S. 471.

²⁵ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 20, арк. 1; *Гречило А.* Українська міська геральдика: тенденції розвитку. / Дис.... канд. іст. наук. — К., 1996. — С. 40.

²⁶ *Wereszczyński J.* Sposób osady nowego Kijowa i ochrony nigdy stolicy księstwa Kijowskiego od niebezpieczeństwa wszeliakiego. — Sieciechów, 1595; *Стороженко А.* Киев 300 лет назад // Киевская старина. — Т. XLIV. — К., 1894. — С. 413.

Біскуп трактує її як варварську і вважає, що вона потребувала заміни. Якби київський міський герб дійсно склався під впливом шляхетського герботворення, то важко було б пояснити чому Верещинський, людина обізнана в справах геральдики, називає цей герб варварським і пропонує замінити його на інше зображення.

Розглядаючи питання про походження міського герба Києва, не можемо не торкнутися ще однієї проблеми. Деякі сучасні дослідники, переважно ті, що сприймають зображення архангела Михаїла за старий середньовічний герб Києва, схильні вбачати в гербі з зображенням лука (самостріла) лише герб одного з історичних районів міста — Подола²⁷. Як відомо, Київ упродовж кількох століть складався з трьох окремих частин — Верхнього міста, Печерська та Подола. Під час менглі-гіреевого погрому Верхнє місто і Печерськ були майже знищені, а міське життя тривало лише на Подолі, де зосередилися органи міського самоврядування. Це дало підставу деяким сучасним дослідникам оголосити герб із самострілом локальною відзнакою Подола. Їхня концепція обґрунтовується тим, що київський герб з луком (самострілом) був гербом тільки одного з трьох районів міста. У такому випадку, на їх думку, слід відшукати герб усього Києва, яким певно був архангел Михаїл. Утім, беззаперечних фактів, підтверджених документальними джерелами, для доведення даного припущення навести неможливо.

По-перше, на жодному з відбитків міської печатки Києва XV–XVIII ст. (а їх збереглося доволі багато), подібно як і на жодній іншій пам'ятці цієї доби, ми не бачимо зображення архангела Михаїла в якості герба Києва, або хоча б Верхнього міста²⁸. Не згадується про це жодним словом у працях тогочасних авторів. Важко собі уявити, що за 300 років таке місто як Київ не залишило по собі жодної пам'ятки, що засвідчила б приналежність архангела Михаїла до київської міської геральдики. Натомість достеменно відомо, що він був гербом Київської землі²⁹, згодом — воєвод-

²⁷ Румянцева В., Овсієнко О. Про давні герби Києва. — С. 63–65; Кохан О. Проект герба Києва. — С. 3; Панченко В. Гербівник міст України. — С. 10.

²⁸ Румянцева В., Овсієнко О. Про давні герби Києва. — С. 65.

²⁹ Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar. — Augsburg, 1483. — F. 217; Piekosiński F. Goście polscy na soborze konstancyjskim // *Rozprawy i Sprawozdania Krakowskiej Akademii Umiejętności*. — Wydział Historyczno-filozoficzny. — T. XXXVII. — Kraków, 1899. — S. 150; Piekosiński F. *Heraldyka polska wieków średnich*. — Kraków, 1899. — S. 395; Polackówna H. *Najstar-*

ства³⁰. Фігура з архангелом Михаїлом у XVIII ст. прикрашала ратушу, але це жодним чином не стосувалося геральдики самого міста.

По-друге, київський герб з луком (самострілом) без сумніву репрезентував усе місто, а не лише його частину — Поділ. У цьому не важко пересвідчитись, розглянувши зміст доколових написів усіх без винятку відомих на сьогодні міських печаток XV–XVIII ст., де зазначено, що вони належать саме Києву, і в жодному з них не йдеться про приналежність відповідної печатки до Подолу. Зауважимо, що печатка, як інструмент засвідчення офіційних документів, не могла містити в доколовому написі неточностей у визначенні своєї приналежності до певного юридичного суб'єкту (в даному разі — до міста Києва). Тому якщо в доколових написах зазначено, що печатки належать Києву, чи Київському магістратові, а не Подолу, то саме так і було насправді. Врешті, сама поява київського міського герба, за свідченням гербовника Грюненберга, припадає на часи до менглі-гіреевого руйнування, а це перекреслює всю аргументацію щодо київського герба як геральдичного знаку самого лише Подолу.

Варто брати до уваги і той факт, що Київ у сучасників асоціювався саме з Подолом, передусім тому, що там була скоцентована більшість населення. Так Р. Гейденштейн, описуючи запустілі й напівзруйновані пам'ятки Верхнього міста в 1596 р., згадує про те, що сучасний йому Київ знаходився не в старих стінах, а дещо нижче — біля Дніпра, і не був схожий на старий Київ³¹. У королівських привілеях “містом Києвом” називався Поділ³². Самі міщани у XVI ст. називали “містом Києвом” величезну

sze źródła heraldyki polskiej. — Lwów, 1924; *Rimša E.* Heraldika. Iš praeities į dabartį. — Vilnius, 2004. — S. 98; ЛІМ, Сфр. 251; ЛНУ. Збірка Павліковських, н. 46; н. 53; ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 56, арк. 1; спр. 643, арк. 1; спр. 646, арк. 1; спр. 647, арк. 1; спр. 653, арк. 1; спр. 659, арк. 1; спр. 660, арк. 1; АРК. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie, teka III, plik 76; teka X, plik 27; teka XI, plik 65; MNW, NPO 10 599; AGAD. Perg. 7772, 7773.

³⁰ *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. — Kraków, 1858. — S. 918; *Kronika Polska* Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana. — Kraków, 1597. — S. 9; *Niesiecki K.* Korona Polska. — T. I. — Lwów, 1728. — S. 144; *Wielądek W.* Heraldyka. — T. I. — Warszawa, 1792. — S. 95.

³¹ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. Отд. 2. С. 23–24.

³² Див., наприклад привілей Сигізмунда III від 3 листопада 1611 р., яким дозволялося “осажат место Киев войтови киевскому и розширят где бы могли”. (РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 205, л. 10 об. — 11; опубл.: Архив ЮЗР. Ч. 8. — Т. 5. — № 147. — С. 381–382.) В українській радянській історіографії певний час панувала думка про те, що Поділ був лише

площу від Дніпра до річки Либідь, а в другій чверті XVII ст. поширювали цю назву навіть на Верхнє місто³³.

Загалом сумнівною є теза про те, що київські райони мали власні герби, оскільки документально підтвердити це неможливо, як і той факт, що їм коли-небудь надавали право на утворення окремих органів самоврядування, без чого функціонування міського герба не могло бути. До того ж, практика існування в різних частинах міста окремих гербів в руських землях не була розповсюдженою. Запропонований у 1595 р. Юзефом Верещинським проект київської міської геральдики так і залишився паперовим проектом і його не можна брати до уваги як поважний аргумент. Біскуп пропонував поділити Київ на три окремих міста з наданням кожному з них самоврядування на основі магдебурзького права (як бачимо, раніше такого поділу не існувало, а разом із тим не могло бути і гербів окремих частин Києва). Зовнішніми атрибутами самоврядування цих трьох міст мали стати їхні герби³⁴.

Оскільки “Королівське” та Біскупське міста ще треба було відбудувати, а єдиною залюдненою місцевістю було Нижнє місто (Поділ), то саме за ним Юзеф Верещинський пропонував залишити старий герб Києва (щоправда, у значно видозміненій формі), а іншим двом містам рекомендував надати нові герби: “Інше нове нагірне місто у великих валах, які будуть заселені для його королівської милості, повинно мати в гербі руку, що виходить з-за хмари і тримати королівський вінець, щоб його мешканці своєю вірністю і твердістю здобули вінець справедливості”, для Біскупського міста — “Трете нове місто, також поселене у великих валах для київського біскупа, повинно мати в гербі від щедрої ласки його королівської милості біскупську інфулу, яку також тримає рука, що виходить з-за хмари. Це задля того, щоб його мешканці пам’ятали про золоту корону, яку покладають на голови святих, славу честі та силу хоробрості, і покладали все своє сподівання на Господа Ісуса Христа. Для цього під інфулою мають бути три поля або три вруба роду Верещин-

передмістям Києва: “Великим передмістям Києва був Поділ, що в XVIII ст. перетворився на центр жвавої торговельної і ремісничої діяльності”. Див.: *Компан О. С.* Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. — К., 1954. — С. 25.

³³ Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 71.

³⁴ *Стороженко А.* Киев 300 лет назад. — С. 413.

ських з написом трьох символічних слів: у верхньому полі — *Chrystus*, у середньому — *pasza*, у нижньому — *nadzieja*³⁵.

Тут, як бачимо, йдеться про те, що при розподілі Києва на три окремих міста, за одним із них (до речі єдиним реально існуючим на той час) закріплювався старий герб усього міста. Верещинського, однак, не задовільняв старий київський герб, який на його думку, був “варварським”. Тому він запропонував його поправлену видозміну для подальшого використання — “Щоб усі три київських міста: Нижнє, Королівське та Біскупське — усвідомлювали вічну ласку до них його королівської милості необхідно, щоб кожне з них окремо мало свій особливий, затверджений найвищим привілеєм герб: ... у гербі старого Києво-Подолу за труди та біди його мешканців і за вірність, з якою вони служили до сих пір своїм господарям, королям польським, необхідно вмістити руку, що виходить з-за хмари і тримає королівський скіпетр, замість теперішнього варварського луку з двома стрілами. Це буде знаком того, що за їх вірність над ними буде постійно перебувати золотий королівський скіпетр, як символ милості та ласки”³⁶.

Попри детальну розробку проектам Верещинського не судилося бути втіленими в життя, а запропоновані ним герби з яскраво забарвленою політичною символікою не набули офіційного значення. Щоправда, деякі його наміри реалізувалися — у 1602 р. було утворене Біскупське містечко, у зв’язку з чим частину території з населенням, що належали міській громаді й замкові, перейшла під юрисдикцію київського біскупа. На чолі громади новоутвореного містечка стояв підпорядкований біскупові вїйт. 1612 р. біскуп Криштоф Казимирський видав постанову, якою визначалися повинності мешканців містечка, джерела прибутків біскупа, порядок

³⁵ *Wereszczyński J.* Sposób osady nowego Kijowa...; *Стороженко А.* Киев 300 лет назад. — С. 413; *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиці в історії та пам’ятках. — К., 1926. — С. 231; *Румянцева В.* Емблеми земель. — С. 50–51; *Гречило А.* Українська міська геральдика. — С. 46; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 482–483.

³⁶ *Wereszczyński J.* Sposób osady nowego Kijowa...; *Стороженко А.* Киев 300 лет назад. — С. 413; *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування. — С. 231; *Румянцева В., Овсієнко О.* Про давні герби Києва. — С. 65; *Румянцева В.* Емблеми земель. — С. 50; *Климовський С.* Медаль Януша Радзивіла як свідчення про середньовічний герб Києва // УІЖ. — К., 1992. — № 2. — С. 45; *Кохан О.* Проект герба Києва. — С. 3; *Гречило А.* Українська міська геральдика. — С. 46; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 482.

обрання війта подібно до міського та його доходи — щороку по 2 лит. гр. з “підсусідків”, 1/3 від пересудів, ведення міських книг війтом. Біскупщина охоплювала урочища Глибочицьке, Кожум’яки, частину Гончарів, гору Щекавицю, частину Лук’янівського плато з Кудрявцем. Владу над цією територією київські біскупси змогли утримувати лише 17 років. У 1619 р. за розпорядженням Сигізмунда III з-під їхньої юрисдикції було вилучено гору Щекавицю, долини Кудрявця і Юркового ставка та передано магістратові. У результаті це містечко займало вже площу близько 1 га й охоплювало територію півніжжя Щекавиці, ділянки долини між нею і Заковою горою до початку урочища Гончарі-Кожум’яки. Воно проіснувало до середини XVII ст. Інше містечко мало утворитися біля Софійського монастиря на місці слободи, заснованої 1586 р. київським воєводою князем В.-К. Острозьким. На чолі її громади також стояв війт. Після укладення Берестейської унії 1596 р. Софійський монастир разом зі слободою перейшов під юрисдикцію унійного митрополита. Між ним та замковим урядом упродовж 1612–1619 рр. тривали судові суперечки за право підпорядкування слободи своїй владі. У 1633 р. слобода перейшла під юрисдикцію київської православної митрополії. На прохання митрополита Петра Могилы король Владислав IV видав привілей від 8 листопада 1639 р., яким дозволив заснувати містечко на прилеглій до Софійського монастиря землі, збудувати замок, а його мешканцям користуватися магдебурзьким правом і правом пропінації, а також запровадити два щорічні ярмарки та щотижневий торг по понеділках. Задум митрополита залишився нездійсненим, в іншому випадку жителі містечка склали б економічну конкуренцію подільським міщанам³⁷. Окремої символіки згадані містечка не отримали.

Принагідно згадаємо про ще один варіант київського герба з зображенням святого Юрія, опис якого подано в гербовнику Бартоша Папроцького від 1584 р. — “Miasto przedniejsze Kijów używa za herb dawnych książąt ruskich świętego Jerzego na koniu, a on smoka bije”³⁸. Інформація Папроцького — єдина у своєму роді, оскільки в жодному іншому джерелі святий Юрій не фігурує в якості міського герба Києва (місто в цей час користувалося печатками з зображенням напруженого луку зі стрілою)³⁹.

³⁷ Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 74, 77.

³⁸ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. — Kraków, 1858. — S. 918.

³⁹ AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 683, st. 39; НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 754, 20 755; ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 81, арк. 2 зв.

Очевидним є висновок про те, що Папроцький припустився помилки, описуючи герб із зображенням святого Юрія як міський герб Києва. Тут безсумнівним видається зв'язок даного герба з руською князівською геральдикой⁴⁰.

**

Використання першої київської міської печатки від 1500 р., як вже зазначалося вище, тривало впродовж усього річпосполитського періоду (1569–1648 рр.) і навіть у перші роки після початку Визвольної війни (до 1653 р.)⁴¹.

Печатка міста Києва 1500 р.

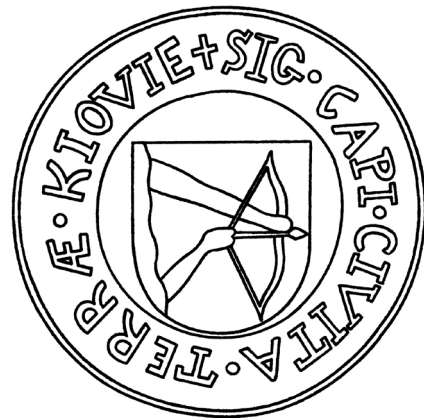
Попри тривалий час перебування в ужитку даної печатки, паралельно з нею використовували й інші матриці, перші з яких з'являються вже у першій половині XVI ст. Так, від 1585–1624 рр. походить значна кількість відбитків печатки, що мала в своєму полі аналогічне зображення герба у вигляді двох рук, що виходять вліво з-за хмари і тримають напружений лук зі стрілою, в готичному щиті іспанської геральдичної форми⁴². Зображення супроводжує напис по колу: **SIG • CIVITATIS • MO • D • S • C • I • S • I • E • N • S • I • S • C • A • P • I • T • A**

⁴⁰ Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. — Харків, 2008. — 180 с.

⁴¹ НБУВ ІР. Ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 241, 254, 258, 261, 263 зв.; AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 337, k. 39, 41, 48; sygn. 683, k. 39.

⁴² НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 754, 20 755; ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 210, 214, 218; ЦДІАУК.

TERRAE KIOVIE (тобто — печатка столичного міста Київської землі), палеографічні особливості якого вказують на першу половину XVI ст., як час виготовлення матриці. Ця печатка круглої форми мала незвично малий розмір — 22 мм, з огляду на це закономірно припустити, що вона була малою міською печаткою і складала пару з великою печаткою, паралельне використання яких було звичною практикою у великих містах середньовічної та ранньомодерної України, зокрема у Львові⁴³.

Печатка міста Києва 1585 р.

До недавнього часу не існувало жодних відомостей про велику міську печатку, виготовлення якої припало на першу половину XVI ст. І лише минулого року до наукового обігу впровадили матрицю печатки міста Києва з колекції Музею Шереметьєвих⁴⁴, що вірогідно становила пару

Ф. 221, оп. 1, спр. 81, арк. 2 зв.; AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 337, к. 4, 14, 20, 26, 29, 37; *Антипович К.* Київська міська печатка. — С. 827, 831–832, табл. 1, мал. 2; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — С. 115; *Гречило А.* Українська міська геральдика. — С. 26, мал. 4; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України. — С. 173; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 489, il. 104; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 143–144.

⁴³ ЦДАУЛ. Ф. 52, оп. 1, спр. 61, арк. 39, 43, 46, 50, 54, 61 б зв., 64, 66, 70 зв., 78 зв., 92 зв.; спр. 224, арк. 217; оп. 2, спр. 498, арк. 233; ф. 131, оп. 1, спр. 254, арк. 1; спр. 309, арк. 1; спр. 310, арк. 1; спр. 356, арк. 1; спр. 358, арк. 1; спр. 528, арк. 1; спр. 566, арк. 1; спр. 587, арк. 1; спр. 630, арк. 1; спр. 667, арк. 1; спр. 726, арк. 1 та ін.

⁴⁴ Музей Шереметьєвих, Сфрагістика, МЦ-1120; Антиквар. — К., 2011. — № 11 (58). — С. 39–40.

з печаткою відомою за відбитками 1585–1624 рр. Вона має подібне зображення герба в готичному щиті та довколовий напис, аналогічний, як за змістом (**• S: CAPI CIVITA • TERRA • KIOVIE**), так і за палеографією вміщеного на малій печатці. Розмір великої печатки майже вдвічі перевищує розмір малої і становить 41 мм (товщина пластини, де розміщувався зображення герба та напис, становила 5 мм).

Матриця печатки міста Києва I пол. XVI ст.

Надзвичайно оригінальний вигляд має утримуюча частина, яку було спаяно з пластиною. Вона представляє масивну кульку розміром 25x22,5 мм, з круглим отвором посередині, на багатогранному стовпчику товщиною 12,5 мм. На верхній частині кульки розміщено зображення герба Києва — в готичному щиті з-за хмари виходять дві руки, що тримають напружений лук зі стрілою. Подібне оздоблення ручки є надзвичайно рідкісним в українській сфрагистиці, що в сполученні з високим мистецьким рівнем виконання, ставить дану пам'ятку в один ряд з найкращими зразками граверного мистецтва XVI ст. На жаль, достеменно неможливо встановити місце її виготовлення — це міг бути Київ або, що найімовірніше — столичне Вільно, золотарський цех якого славився далеко за його межами⁴⁵.

Аналогічну пару, що складалася з великої та малої магістратських печаток, місто уживало також у першій половині XVII ст. В обох випадках зображення герба в полі печатки дещо відрізнялося від тих геральдич-

⁴⁵ *Vitauksienė B.-R. Złotnictwo wileńskie. Ludzie i dzieła XV–XVIII wiek. — Warszawa, 2006.*

них сюжетів, що були присутні на печатках кінця XV–XVI ст. Так, на малій печатці (круглій розміром 30 мм), яку уживали впродовж 1 квітня 1620–11 березня 1649 рр., у ренесансовому щиті було вміщено саму лише зброю без зображення рук і хмари. Тривалий час у науковій літературі не було певності у тому, що саме за фігура присутня на даній печатці. Переважала думка про те, що в щиті містилося зображення самостріла⁴⁶. Виявлені нещодавно якісні відбитки печатки дозволяють беззастережно твердити, що поле печатки 1620–1649 рр. було оздоблено гербом у вигляді напнутого луку зі стрілою вістрям вправо⁴⁷. Зображення супроводжував напис: • **S [I] GIL [LUM] • OFFICII CO [N] S [ULARI] S CIVIT [ATIS] • S [ACRAE] • R [EGIAE] • M [AIESTATIS] • KIOVIEN [SIS]**⁴⁸.

Натомість, зображення руки, що тримає самостріл, вміщено в півкруглому бароковому щиті на великій міській печатці (круглій, розміром 42 мм), що перебувала в ужитку впродовж 1606–1639 рр. Над щитом розміщено стилізоване зображення заборолы з наметом, а в нашоломнику — три страусячих пера. Навколо зображення подано напис: + **AUTHENTICUM STEMMA SIGILLI PRINCIPALIS CIVITATIS SACRAE R • M • KIOVIENSIS**⁴⁹.

⁴⁶ Палеографический изборник. — Вып. I. — Ил. 30; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Київ-Львів, 1913. — С. 326, мал. 256; *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування. — С. 258; *Антипович К.* Київська міська печатка. — С. 827, 832–833, табл. 1, мал. 4; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — С. 106–107, 115; Історія міст і сіл УРСР. Київ. — К., 1968. — С. 58; Історія городов и сёл УССР. Киев. — К., 1979. — С. 74; Історія Києва в трьох томах. — Т. I. — К., 1984. — С. 282; Історія Києва у трьох томах. — Т. I. — К., 1986. — С. 266; Величко С. Літопис. — Т. II. — К., 1991. — С. 96; *Гречило А.* Міський герб Києва: становлення і перспектива // Знак. 1993. — Ч. 2. — С. 6–7; *Делімарський Р.* Магдебурзьке право у Києві. — К., 1996. — С. 136; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України. — С. 175; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 490, il. 105; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 143–145.

⁴⁷ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 758; ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 158 зв., 159 зв., 163, 165 зв., 170, 176, 177 зв., 179 зв., 185 зв., 221 зв.; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 31, 36, 50; ф. 221, оп. 1, спр. 157, арк. 1 зв.; AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 337, k. 43.

⁴⁸ *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 492.

⁴⁹ НБУВ ІР. Ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 154, 155 зв., 156 зв., 167, 168, 173 зв., 200 зв., 201 зв., 242 зв., 249; *Антипович К.* — С. 827, 829, 832, табл. 1, мал. 3; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — С. 115; *Юркова О.* Сфрагістична розвідка. — С. 94; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України. — С. 175; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 493, il. 106; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 143–144.

Печатка міста Києва 1620 р.

Печатка міста Києва 1606 р.

Наявність зображення руки на великій печатці 1606 р. зближує дану видозміну київського герба з варіантами геральдичного знаку Києва з печаток від кінця XV–XVI ст. Розташування в щиті самостріла замість лука ніби відкриває собою нову сторінку в історії київського герботворення, що знайде своє продовження вже в післявоєнний період.

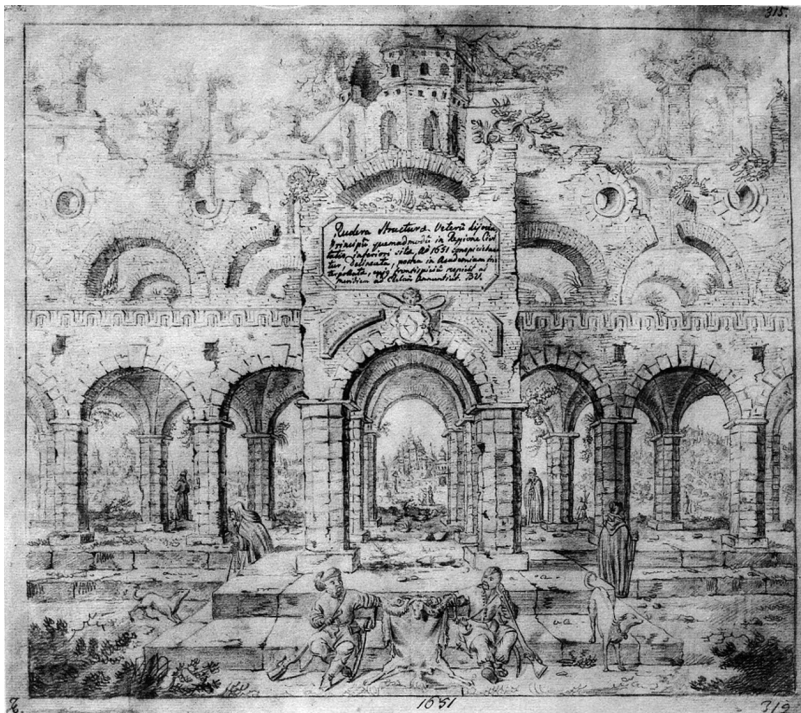
**

Після Берестецької битви 1651 р. Київ на короткий час опанували литовські війська на чолі з князем Янушем Радзивілом, які перебували в місті від 5 серпня до 1 вересня 1651 р. На честь здобуття Києва князь замовив у відомого майстра Себастьяна Дадлера пам'ятну срібну медаль, на якій, зокрема, було зображено напнутий лук зі стрілою вістрям вліво від київського міського герба, поруч з іншими гербами та алегоричними фігурами, що супроводжувалося написом: **KIIOVIOS ARCVS FRACTOS PHARETRASQVE REBELLES RADZIVIL EX TRADIT REX CASIMIRE TIBI** (тобто — «Київські зламані луки та бунтівні сагайдаки Радзивіл передає тобі, королю Казимире») ⁵⁰.

⁵⁰ *Danyłowych J. Medale Radziwiłłowskie. Gabinety Nieświeżski i Charkowski // Tygodnik Petersburski. — 1830. — n. 38, 40; Raczyński E. Médaillier de Pologne. Gabinet medalów polskich. — Berlin, 1845. — S. 114–119; Hutten-Czapski E. Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises. — Vol. I. — Paris, 1871. — P. 253–254; Смирнов Я. Рисунки Києва 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды XIII археологического съезда*

Медаль на честь здобуття Києва 1651 р.

Титульний аркуш Альбому київських малюнків
Абрагама ван Вестерфельда 1651 р.

Подібне зображення герба Києва було присутнє також на титульному аркуші Альбому київських малюнків голландського художника Абрагама ван Вестерфельда, який супроводжував війська князя Януша Радзивіла під час його походу на Київ 1651 р. Цього разу напрутий лук зі стрілою вістря вліво було вміщено в півкруглому щиті, який тримає ангел⁵¹.

Під час літньої кампанії 1651 р. у литовського війська опинилася значна кількість козацьких прапорів Чернігівського та Київського полків⁵². В якості трофеїв козацькі прапори потрапили до Варшави, а згодом — до Стокгольму⁵³. З 12 прапорів Київського полку, захоплених військами князя Я. Радзивіла, частина належала міським інституціям (магістрату, цехам та ін.), які брали участь в обороні Києва. На це, зокрема, вказує наявність на трьох київських прапорах зображення міського герба — лука зі стрілою⁵⁴.

Перший з цих прапорів, оригінал якого зберігся до сьогодні, має на цеглястому полі зображення золотого луку зі стрілою в золотому колі у супроводі зеленого хрестика праворуч та блакитної лиштви вздовж древка⁵⁵. Збереглося також ще декілька копій цього прапора, одну з яких супроводжував підпис — “Choraḡwie w Kiiowie pobrane. Ceglasta kityakowa”⁵⁶. Інший прапор відомий лише за рукописною копією з під-

в Екатеринославе. — Т. II. — М., 1908. — С. 422–423; *Wiecek A.* Sebastian Dadler medalier gdański XVII wieku. — Gdańsk, 1962. — S. 124; *Климовський С.* Медаль Януша Радзивіла. — С. 41; *Ruzas V.* Radvilų medaliai. Katalogas. — Vilnius, 1993. — P. 20, 41, il. 7–8; *Lietuva medaliuose.* XVI a. — XX a. pradžia. Sud. V. Ruzas. — Vilnius, 1998. — P. 91; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 483; Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття). Каталог міжнародної виставки. — К., 2008. — С. 44–45, мал. 24.

⁵¹ *Смирнов Я.* Рисунки Киева 1651 года. — С. 211–212, табл. 2; *Климовський С.* Медаль Януша Радзивіла. — С. 45–47; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 483; Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття). — С. 44.

⁵² *Ісаєвич Я.* Бойові прапори козацького війська // УІЖ. — К., 1963. — № 1. — С. 85–87.

⁵³ *Савчук Ю.* Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. — Число 4. — Ч. 1. — К., 2000. — С. 270–271.

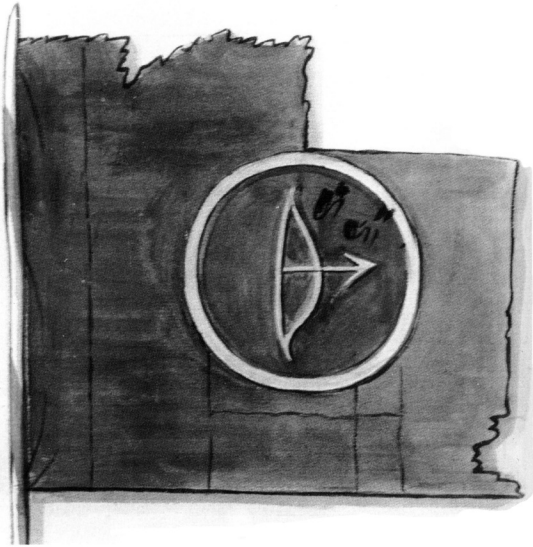
⁵⁴ *Савчук Ю.* Українське міське прапорництво. — С. 270–275.

⁵⁵ *Турек Є., Савчук Ю.* Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття. Політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — С. 241; *Савчук Ю.* Українське міське прапорництво. — С. 271–273; Україна — козацька держава. — К., 2005. — С. 531.

⁵⁶ *Савчук Ю.* Українське міське прапорництво. — С. 271–273.

Прапор, захоплений
у Києві 1651 р.

Копія прапору, захопленого
у Києві 1651 р.

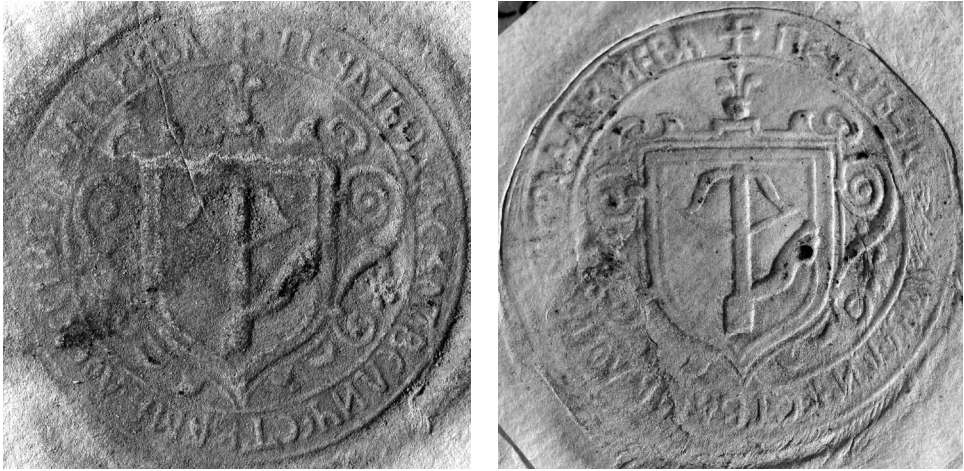
писом “Zuła kitykowa. Koło y łuk z strzałą ceglastyi błękitną...” мав на золотому полі зображення луку зі стрілою в цеглястому колі та блакитну лиштву вздовж древка⁵⁷.

Ще один прапор відомий за кількома копіями, одну з яких було прокоментовано підписом — “Kityczana błękitna. Koło łuk y strzala żółta błękitne...”. Він мав на блакитному полі зображення золотого луку зі стрілою в золотому колі, блакитну лиштву вздовж древка та кріпився до червоно-срібного древка⁵⁸.

Після укладання Переяславської угоди 1654 р. в ужиток увійшла нова видозміна київської міської печатки, на якій було відображено політичні зміни попередніх років. Уперше відбиток даної печатки зустрічаємо на документі 1656 р. Своїм зовнішнім виглядом вона відчутно нагадує велику міську печатку 1606 р. Зокрема, майже тотожний вигляд мають щити на обох печатках, які виконано в бароковому стилі з вибагливим рослинноподібним картушем. В обох гербах на щиті зображена рука,

⁵⁷ Там само. — С. 274.

⁵⁸ Турек Є., Савчук Ю. Нові відомості про бойові прапори козацького війська. — С. 241; Савчук Ю. Українське міське прапорництво. — С. 274; Україна — козацька держава. — С. 531.

Печатка міста Києва 1656 р.

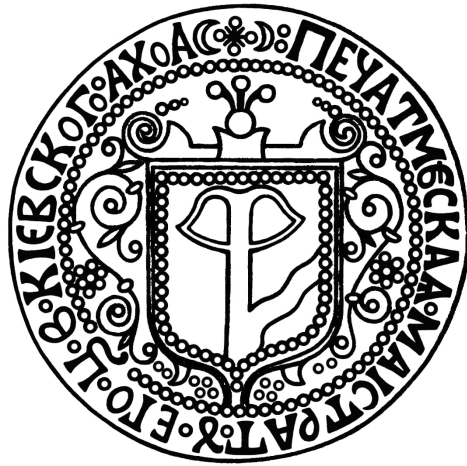
що тримає самостріл. Позащитові елементи в обох випадках становлять органічну частину картушів⁵⁹.

Порівняно з печаткою 1606 р. на новій зроблено кілька змін, що торкнулися передусім довколавого напису, мова якого стала руською, а в самому написі з'явився царський титул: + **ПЕЧАТЬ ЦАРЬСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОЕ РОСИИ ГРАДА КИЕВА**. Значно зменшився розмір печатки, який цього разу становив 34 мм. Дана ситуація може пояснюватися тією обставиною, що у цей час Київський магістрат використовував лише одну печатку, яка за своїм зовнішнім виглядом більше нагадувала стару велику міську печатку, а за розміром — меншу з річпосполитського періоду.

1671 року з'являється новий варіант міської печатки, який відрізняється від попереднього більшим розміром (42 мм) та дещо зміненим довколавим написом: (+): **ПЕЧАТ МЪСКАА • МАИСТРАТУ • ЕГО • Ц • В • КИЕВСКОГО • АХОА**, а також більш складною формою картуша.

⁵⁹ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 759; ф. 301, спр. 517 Л, арк. 268, 270, 272, 274 зв., 275, 278; ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 14, 16, 37 зв., 39 зв., 43 зв.; спр. 9, арк. 1 зв.; ф. 221, оп. 1, спр. 12, арк. 4, 5; *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування. — С. 258; *Антипович К.* Київська міська печатка. — С. 827, 834, табл. 2, мал. 1; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — С. 115; *История Киева в трёх томах.* — Т. I. — К., 1984. — С. 282; *История Киева у трёх томах.* — Т. I. — К., 1986. — С. 266; *Юркова О.* Сфрагістична розвідка. — С. 94; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України. — С. 175; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 495, il. 107.

Відмінним є і зображення в прямокутному бароковому щиті — на гербі 1671–1700 рр., де замість руки зображено хвилястий пояс, що з'єднує ручку самостріла з лівим пругом щита⁶⁰. Над щитом вміщено забороло з трьома страусячими пір'ями, які начебто виростають із забороло, зображеного у вигляді кола, подібно до гербів з печаток 1606 та 1656 рр.

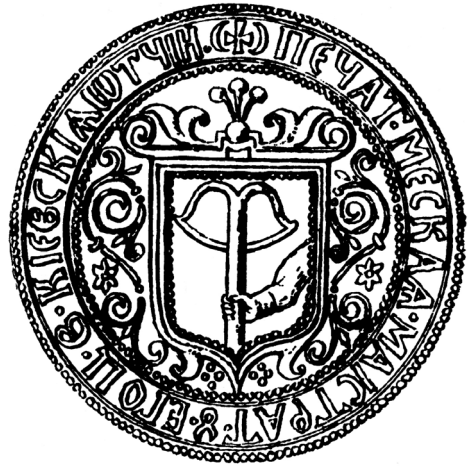

Печатка міста Києва 1671 р.

Від цього ж часу походять відомості про використання ще однієї магістратської печатки, яка мала певну подібність до печатки 1671 р. за розміром (42 і 46 мм відповідно) та зображенням у полі печатки гербом. Лише

⁶⁰ НБУВ ІР. Ф. 2, спр.13 966; спр. 20 760–20 766; ф. 301, спр. ДА517 Л, арк. 281, 283, 285, 286 зв., 289, 291; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 19 зв., 46, 60 зв., 64 зв., 67 зв., 70 зв.; Палеографический изборник. — Вып. I. — Ил. 66; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — С. 326, мал. 257; *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування. — С. 259, мал. 1; *Антипович К.* Київська міська печатка. — С. 827, 834–835, табл. 2, мал. 2; Історія Києва у двох томах. — Т. I. — К., 1960. — С. 186; Історія Києва в двох томах. — Т. I. — К., 1964. — С. 166; Історія міст і сіл УРСР. — С. 58; Історія городів и сіл УССР. — С. 74; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — С. 57, табл. 5, мал. 4; Історія Української РСР у восьми томах. — Т. II. — К., 1979. — С. 233; Історія Української ССР в десяти томах. — Т. III. — К., 1983. — С. 255; Історія Києва в трьох томах. — Т. I. — К., 1984. — С. 283; Історія Києва у трьох томах. — Т. I. — К., 1986. — С. 268; Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. — К., 1982. — Табл. 1, мал. XVII ст.; *Величко С.* Літопис. — Т. II. — К., 1991. — С. 96; *Гречило А.* Міський герб Києва: становлення і перспектива. — С. 6–7; *Делімарський Р.* Магдебурзьке право у Києві. — С. 137; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 497, il. 108.

одна суттєва відмінність на малюнку — наявність руки в гербі 1698 р. замість хвилястого пояса вміщеного в гербі 1671–1700 рр. Відмінним є також напис на печатці 1698 р. — (+) ПЕЧАТ • МЕСКАА • МАІСТРАТ • Ѹ • ЕГО Ц • В • КІЕВСКІА ШТЧІН.

Прорис печатки Києва 1698 р.

Єдиним джерелом відомостей про дану печатку до недавнього часу залишався її прорис, опублікований у сфрагістичному збірнику “Снимки древних русских печатей” 1880 р., з посиланням на свідоцтво, що було видане “изъ Кіевской ратуши 18-го января 1698 года подъячому Малороссійскаго Приказа Ивану Петровичу”, і мало зберігатися у “Малороссійскихъ актахъ” Московського головного архіву Міністерства іноземних справ⁶¹. Відсутність можливості ознайомитися з оригіналом відбитку зумовили сумніви щодо правильності прорису, вміщеного у “Снимках...”. Найбільші сумніви викликала наявність слова “ШТЧІН” у доволовому написі, на що свого часу звернув увагу Данило Щербаківський⁶².

Вирішення проблеми вбачали в ототожненні печаток 1671 та 1698 рр. А відмінності в їхній іконографії (наявність зображення руки на печатці 1698 р. та — слова “ШТЧІН” замість дати “АХОА”) покладали на некоректність прорису в “Снимках древних русских печатей”, інформація якого щодо печаток міст Гетьманщини і в інших випадках мала суттєві неточності⁶³.

⁶¹ Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц. — Вып. I. — М., 1880. — С. 69; *Смирнов Я.* Рисунки Киева 1651. — С. 211–212.

⁶² *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування. — С. 259.

⁶³ *Прокопович В.* Сфрагістичні анекдоти. Московська наука і українська сфрагістика // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. — Т. II: Збірник на пошану проф. Дмитра Антоновича. — Прага, 1938. — С. 210–215.

Матриця печатки Києва кінця XVII ст.

До недавнього часу подібний висновок видавався найбільш вірогідним. Але недавнє відкриття матриці згаданої печатки дозволило суттєво переглянути ці положення. У 2008 р. до сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих потрапила матриця⁶⁴, яка за зображенням та написом у своєму полі була виразно подібна до печатки, відомої за прорисом з документу 1698 р. Матриця складається з робочої частини у вигляді круглої масивної пластини розміром 46 мм і товщиною 9 мм та спаяної з нею утримуючої частини у вигляді довгої фігурної ручки висотою 80 мм, діаметром верхньої частини 29 мм та діаметром нижньої частини 11,5 мм. Печатку виготовлено з мідного сплаву. Її загальна вага становить 315,6 г.

Невдовзі цю знахідку запровадили до наукового обігу⁶⁵ та розпочали широке обговорення джерелознавчого значення даної пам'ятки, зокрема, часу її виготовлення⁶⁶. Було запропоновано два можливі варіанти датування матриці: кінець XVII ст. або кінець XIX ст. В останньому випадку малася на увазі можливість виготовлення матриці за малюнком печатки, опублікованого у “Снимках древних русских печатей” 1880 р. Вказувалося, зокрема, на нехарактерний для кінця XVII ст. вигляд ручки.

⁶⁴ Музей Шереметьєвих, Сфрагістика, МЦ-803.

⁶⁵ Білоус Н. *Sigillum Capitalis. Киевские городские печати XVII–XVIII вв.* // *Антиквар.* — К., 2010. — № 11 (48). — С.50.

⁶⁶ *Hlebionek M.* I Międzynarodowe seminarium sfragistyczne, Kijów, 19–20 listopada 2010 r. // Сфрагістичний щорічник. — Вип. I. — К., 2011. — С. 432.

Тим не менш, цілий ряд обставин дозволяє зробити висновок щодо виготовлення даної матриці саме наприкінці XVII ст. По-перше, звернімо увагу на те, що попри виразну подібність між зображенням на матриці та прорисом 1698 р. між ними немає повної ідентичності. Малюнок на матриці дещо складніший та має деталі, що могли бути втрачені при виготовленні відбитку 1698 р. та подальшого прорису. Зокрема, на матриці більш виразно зображено розетки, розташовані обабіч картуша. Вони мають заокруглені пелюстки, які окреслено подвійною лінією, в той час як на прорисі відбитку 1698 р. пелюстки мають загострену форму та окреслені однією лінією. По-друге, впадає у вічі певна відмінність у палеографії довколових написів матриці та прорису з відбитку 1698 р. Крім того, що літери на матриці мають більш детальну промальовку, вони ще й характеризуються надзвичайно специфічною палеографічною особливістю, що відсутня на прорисі відбитку 1698 р. Маємо на увазі наявність у деяких літер (Ѣ, К, Ѡ, Н та ін.) характерних закінчень у вигляді ластівчиних хвостів, тобто подвійних розгалужень.

Дана риса характерна саме для палеографії кириличних написів на сфрагістичних пам'ятках. Її, очевидно, було запозичено з готичного письма у другій половині XIV ст. У подальшому ця характерна риса відбилася на великій кількості руських печаток XV–XVII століть⁶⁷. На матриці подвійні розгалуження на кінцях літер подано дещо невиразно, тож нічого дивного немає у тому, що автор прорису у виданні 1880 р. не помітив цієї деталі, натомість подав закінчення літер рівними чи заокругленими лініями.

З іншого боку, на описану вище характерну палеографічну особливість кириличних написів на сфрагістичних пам'ятках звернули увагу лише нещодавно, тож автор матриці, не міг би про неї знати, якби виготовляв її наприкінці XIX–XX ст. Інша річ — майстер XVII ст., коли традиція різати літери з закінченнями у вигляді ластівчиних хвостів була ще живою.

На сьогодні досить складно відповісти на запитання — для чого знадобилося виготовляти майже ідентичну матрицю печатки з написом “КІЕВСКІА ШТЧІН”, якщо в обігу продовжувала перебувати

⁶⁷ *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII — XVI ст. — Харків, 2009. — С. 209–237, 245, 251, 263, 272, 276, 281, 284, 289–290, 299, 302–303, 305, 308–309, 312 та ін.

печатка, виготовлена 1671 р. (востаннє її бачимо при документі від 29 січня 1700 р.). Можливо, це було пов'язано з тією боротьбою, що велася за Київ в останній третині XVII ст. Адже відповідно до постанов Андрусівського перемир'я (30 січня 1667 р.) Київ з околицями на два роки передавався під владу московського царя, проте в умові був ряд застережень, що давали можливість залишити Київ за Росією назавжди. Потреба у появі нової печатки могла з'явитися після підписання Вічного миру з Польщею 1686 р., коли він остаточно залишався під царською зверхністю. Очевидно ці перипетії й знайшли своє відображення у сфрагістичній сфері та зумовили появу на київській магістратській печатці напису, що декларував отчинний характер царської влади над Києвом. Після проведення вдалих реформ і зміцнення влади царя наприкінці XVII — початку XVIII ст. відпала необхідність переконувати підданих у тому, що землі Малоросії, у т. ч. Київ дійсно є "отчиною" російського царя, тож ця печатка була вилучена з обігу і замінена на іншу.

У 1702 р. Київський магістрат починає використовувати нову печатку (кругла розміром 50 мм) з суттєво зміненою стилізацією герба та змістом довколового напису — **(+) ЕГО: Ц: П: В: ПЕЧАТЬ: МЇСКАА: МАІСТРАТУ: КІЄВСКОГО: А: Ш: В:**⁶⁸. Якщо протягом попереднього століття, від 1606 р. до 1700 р. майже всі герби були виконані в бароковому стилі з характерними вибагливими картушами, то герб 1702–1734 рр. розміщено в геральдичному щиті без картушу. Місце останнього зайняв намет, а замість заборол з'явилося зображення шолома. До особливостей герба 1702–1734 рр. слід віднести ще кілька деталей. Так, зображення самостріла не супроводжує рука (чи хвилястий пояс) у нашоломнику, поруч

⁶⁸ АМК. Ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 1 зв. — 16 зв., 18 зв. — 22 зв., 23, 25 зв., 31 зв. — 39 зв., 46–51 зв., 54 зв. — 70 зв., 77–81 зв., 88 зв. — 91 зв., 95 зв. — 98 зв., 101 зв., 103 зв., 105 зв. — 108 зв., 111 зв. — 129 зв., 133 зв. — 142 зв., 146 зв. — 163 зв., 166 зв. — 172 зв., 176; спр. 7, арк. 1 зв. — 28 зв.; НБУВ ІР. Ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 297 зв.; ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 1045, арк. 86 зв.; спр. 4826, арк. 19; спр. 4827, арк. 11; ф. 59, оп. 1, спр. 83, арк. 51 зв., 75 зв., 76 зв., 82 зв., 83 зв., 88 зв.; спр. 105, арк. 1; спр. 106, арк. 9 зв., 10 зв., 14 зв., 15 зв., 17, 23 зв. — 32 зв., 36 зв., 44 зв., 45 зв.; спр. 127, арк. 6 зв.; *Антипович К.* Київська міська печатка. — С. 827, 835, табл. 2, мал. 3; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — С. 57; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 500, il. 109. Принагідно варто зазначити, що у 1702 р. також фіксується використання печатки Київського міського суду, яка мала овальну форму та розмір 30x25 мм, у її полі були зображені перехрещені ключ та стріла в геральдичному щиті (*Слабченко М.* Матеріали по малорусской сфрагістике. — Одесса, 1912. — С. 9).

Печатка Києва 1702 р.

Печатка міста Києва 24.09.1740

із трьома страусячими пір'ями, зображено дві восьмипроменеві зірки. Характерно, що намет у даному гербі виходить з-під шолому, а не спадає з нього, як це бачимо зазвичай на інших гербах.

У подальшому всі наступні видозміни київського міського герба взувалися на малюнку герба 1702–1734 рр. і майже в усіх деталях подібні щодо нього. Такою є, скажімо, печатка від 24 вересня 1740 р. (кругла розміром 50 мм, з доволовим написом: * **ЕА ІМПЕРАТОРСКОГО: ВЕЛИЧЕСТВА: МАИСТРАТУ КІЕВСКОГО ПЕЧАТЬ 1740 СЕНТ 24**), що використовувалася протягом 1740–1754 рр.⁶⁹ Єдиною суттєвою від-

⁶⁹ НБУВ ІР. Ф. 1, спр. 23 257, 23 280, 50 846, 55 764.

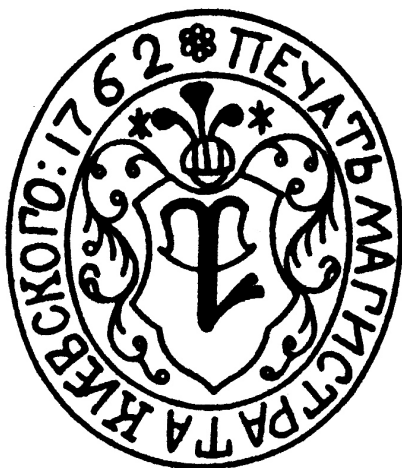

Печатка міста Києва 28.06.1762

міною в зображенні герба порівняно з попередньою печаткою була наявність у нашоломнику шестипроменевих зірок замість восьмипроменевих.

У 1762 р. на замовлення Київського магістрату виготовили дві печатки — велику (дана видозміна з'явилася внаслідок переробки матриці попередньої печатки, на якій було вирізьблено іншу дату: замість 24 вересня 1740 — 28 червня 1762 р.) і малу, що, ймовірно, слід розглядати як повернення до практики XVI — першої половини XVII ст., коли в ужитку також перебувала пара міських печаток. Сфрагістичні характеристики

зазначених печаток доволі суттєво різняться між собою. Велика печатка має круглу форму та розмір 50 мм, у той час як мала магістратська печатка — овальну форму і розмір 30x27 мм. У доволовому написі великої печатки вміщено імператорський титул, тоді як на малій зазначено лише її приналежність до магістрату — * ПЕЧАТЬ МАГИСТРАТА КИЕВСКОГО: 1762. Водночас зображення герба на обох печатках є доволі подібним, з тією лише різницею, що на меншій замість шолома вміщено зображення заборолу.

Печатка міста Києва 1762 р.

Мала печатка перебувала в ужитку впродовж 1762–1780 рр.⁷⁰, тоді як велику бачимо на документах 1762–1784 рр.⁷¹, а незабаром вона взагалі припинила своє існування. 7 жовтня 1785 р. Катерина II видала указ про створення у Києві Управи благочиння для нагляду за порядком у місті, а також про звільнення магістрату від щорічної сплати до скарбниці 800 крб. “за привілеї”. Того ж року, подібно до інших російських міст, на Київ поширилося “Городове положення”. На його підставі у місті утворились дві думи (загальна та шестигласна), які успадкували адміністративно-правові, господарчі та фінансові функції магістрату, залишивши за останнім лише судову владу над міщанами і завідування цехами.

Зауважимо, що у топографічних описах Києва та Київського намісництва 1775–1787 рр. вміщено описи київського герба з зображенням самостріла, а це дозволяє зробити припущення щодо використання великої печатки щонайменше до 1787 р.: “Города жь Подола гдѣ жителствуютъ мѣщане магистратская печать имеетъ изображение лука съ тетивою и называется куша”⁷², “Города жь Подола, гдѣ жительствуютъ мѣщане, магистратская печать имѣетъ изображеніе лука съ тетивою и называется куша”⁷³, “Касательно жь города Подола, гдѣ жительствуютъ мѣщане:

⁷⁰ АМК. Ф. 1, оп. 1, спр. 32, арк. 1 зв.; оп. 2а, спр. 8, арк. 1 зв.; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 2, спр. 46, арк. 103 зв.; ф. 220, оп. 1, спр. 514, арк. 1; Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369–1899. — К., 1971. — С. 131–132, п. 514; *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки НТШ. — Т. ССXXII: Праці історико-філософської секції. — Львів, 1991. — С. 288–289, табл. 4, мал. 5; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 503, il.111.

⁷¹ АМК. Ф. 1, оп. 2 а, спр. 7, арк. 4; ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 7775, арк. 2; спр. 7918, арк. 2 зв., 3 зв.; спр. 8406, арк.12 зв.; спр. 8877, арк. 37, 171; спр. 8897, арк. 2 зв.; спр. 9763, арк. 11 зв., 13 зв.; ф. 221, оп. 1, спр. 10, арк. 53; спр. 12, арк. 9 зв., 86; спр. 75, арк. 20 зв.; МНК, Rkps 1466, к. 39; Rkps 1485; Сборник материалов для исторической топографии Киева. — К., 1874. — С. 125–126; *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування. — С. 259; *Антипович К.* Київська міська печатка. — С. 827, 835, табл. 2, мал. 4; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — С. 115; Государственные архивы Украинской ССР. Справочник. — К., 1988. — С. 78; Центральный государственный исторический архив Украинской ССР в г. Киеве. — К., 1988. — С. 8; *Делімарський Р.* Магдебурзьке право у Києві. — С. 137–138; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 501, il.110.

⁷² ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 7775 (“Рапорты поручика Новгородцева о представлении им в канцелярию трех планов Старокиевской, Киево-Печерской крепостей и г. Киева для отправки их в Камер-коллегию и планы. Географическое описание Города Киева. 16.9.1775–18.12.1775”), арк. 2.

⁷³ НБУВІР. Ф. 1, спр. 378 (“Географическое описание города Киева, сочиненное Киевска-

была печать до сего съ изображеніемъ древней стрѣльбы орудія на подобіе лука съ тетивою, называемая куша, но нынѣ болѣе она не употребляется. А кѣмъ и когда сей гербъ городу пожалованъ, вида нѣтъ”⁷⁴, “Касательно же города Подола, гдѣ жительствоуютъ мѣщане, — была печать до сего съ изображеніемъ древней стрѣльбы орудія наподобіе лука съ тетивою, называемая куша; но нынѣ она более не употребляется. А кемъ и когда сей гербъ городу пожалованъ — неизвѣстно”⁷⁵, “Касательно же города Подола, гдѣ жительствоуютъ мѣщане, — была печать до сего съ изображеніемъ древней стрѣльбы орудія, на подобіе лука съ тетивою, называемая куша. Но нынѣ она болѣе не употребляется. А кѣмъ и когда сей гербъ городу пожалованъ, неизвѣстно”⁷⁶.

Варто також відзначити, що на печатці “Київскаго градскаго общества” від 1787 р. було зображено самостріл в якості міського герба⁷⁷. Дану обставину можна розглядати, як ще одне підтвердження того, що саме цей символ вважався міським гербом, у той час як затверджений 1782 року імперським наказом герб із зображенням архангела Михаїла⁷⁸ був не міським, а земельним (намісницьким) гербом, зображення якого в дійсності використовували переважно на печатках губернських та повітових установ⁷⁹.

Від 1772 р. маємо відбиток ще однієї видозміни київської міської печатки, яка подібно до печатки 1762–1780 рр. вважалася малою міською

го гарнизона порутчикомъ Васи́ліемъ Ивановичемъ Новгородцовымъ, съ прибавленіемъ описанія Києво-Печерской лавры и всѣхъ къ оной принадлежащихъ мѣсть, разныхъ вѣдомостей о кievскихъ монастыряхъ и церквахъ и географическаго описанія всего Київскаго намѣстничества вообще и со всѣми онаго уѣздами. 1775–1786”), арк. 3.

⁷⁴ НБУВ ІР. Ф. 1, спр. 378, арк. 98.

⁷⁵ “Историческое и топографическое описаніе Київской губерніи съ частнымъ описаніемъ городовъ и уѣздовъ оныя и съ приложениемъ картъ какъ губернской, такъ городамъ и уѣздамъ, сочиненное по высочайшему повелѣнію 1787 года генваря 20 дня” // Описи Київського намісництва. — С. 182.

⁷⁶ ЦДАУК. Ф. 193, оп. 2, спр. 303 (“Сокращенное особенное географическое описаніе Київской губерніи съ частными краткими жъ описаніями уѣздовъ, ея составляющихъ, съ приложениемъ при оныхъ губернской и уѣздныхъ картъ. 1787 года генваря дня”), арк. 8.

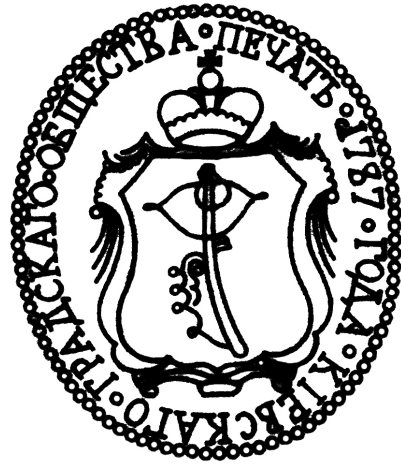
⁷⁷ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20768.

⁷⁸ Винклер П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи. — СПб., 1900. — С. 68.

⁷⁹ Румянцева В. Эмблемы земель. — С. 98–100.

Печатка міста Києва 1772 р.

Печатка міста Києва 1787 р.

печаткою. Вона також має овальну форму і порівняно невеликий розмір (24×21 мм). Особливістю цієї печатки є те, що на відміну від усіх попередніх, де були виключно доколові написи, на ній вміщено напис безпосередньо в полі печатки — у вигляді перших літер слів напису, який можна відтворити наступним чином: **П [счать] М [агистрата] М [ѣста Києва]**. Розміщений у полі печатки герб 1772 р. подібний до чотирьох попередніх видозмін, але має деякі особливості: в нашоломнику відсутнє зображення зірочок, намет виходить не з шолома, а з-поза щита, самостріл зображено більш тонкими лініями тощо⁸⁰.

* * *

Таким чином, нововіднайдені сфрагістичні та геральдичні джерела дозволяють припустити наявність у Києві певних елементів міського самоврядування, а саме міської громади на чолі з війтом ще до 1480 р., тобто щонайменше за два десятиліття до одержання великокнязівського привілею на самоврядування на засадах магдебурзького права.

В основі давньої символіки Києва переважала військова тематика, про що свідчать зображення у гербовнику Конрада Грюненберга та на міських печатках кінця XV–XVI ст. Місцеві міщани в якості воїнів найбільше улавилися вправністю у використанні луків та самострілів, що були доволі ефективною зброєю під час оборони міста. Враховуючи

⁸⁰ АМК. Ф. 1, оп. 1, спр. 33, арк. 1.

специфіку пограничного життя Києва, видається цілком закономірним, що саме ця зброя потрапила на київський герб та печатку.

За допомогою впроваджених до наукового обігу печаток з колекції Музею Шереметьєвих, а також за відбитками міської печатки на виписах з київських ратушних книг простежується еволюція міської печатки Києва, її видозміни. Залежно від обставин зовнішньо- та внутрішньополітичного характеру змінювався доколловий напис. Незмінним залишався лише давній символ — герб міста, що становить справжню реліквію київського міського самоврядування.

АНДРІЙ ГРЕЧИЛО
(Львів)

ДО ПИТАННЯ ПРО ДАВНІЙ ГЕРБ МІСТА КИЄВА, ЧАС ЙОГО ПОЯВИ, ЗМІСТ І ФУНКЦІЮ

Проблематика генези та розвитку міського герба Києва тільки за останні 20 років стала предметом широкого наукового дослідження¹. До того ж в українській історіографії протягом радянського періоду склався певний стереотип щодо герба міста, який використовувався з кінця XV до 80-х рр. XVIII ст. Зокрема, дослідниця В. Румянцева стверджувала, що в останні роки XV ст. місто “отримало свій герб із сюжетом, аналогічним зображенню на гербі Київського воєводства — “ангела білого в червоному полі”, посилаючись при цьому на гербовник Каспра Несецького². Щоправда, у самому гербовнику про міський герб взагалі не йшлося, а тільки подано опис земельного знаку. Хоча приписування зображенню ангела чи архангела Михаїла ролі герба Києва періоду до середини XVIII ст. також не було новим — воно траплялось і раніше як у польських, так і в українських публікаціях³. Далі виділяли в окреме

¹ Див.: Знак. — 1993. — Ч. 2 (повністю присвячене київській тематиці); Білокінь С. Герб міста Києва // Пам'ятки України. — К., 1990. — № 3. — С. 16–17; Гречило А. Герб Києва (кінець XV — 80-і роки XVIII ст.) // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 1997. — № 3. — С. 86, 87, 127; Гречило А. До питання про герб Києва в кінці XV — кінці XVIII ст. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії Наукового товариства імені Т. Шевченка в Україні. — Вип. II. — Львів, 1999. — С. 93–98; Гречило А. Магдебурзьке право та питання герба міста Києва (кінець XV — 80-ті рр. XVIII ст.) // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ, 26–27 листопада 1999 року. — К., 2000. — С. 147–154; та ін.

² Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. — К., 1986. — С. 44.

³ Див.: Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów siołwiańskich. — Т. IV. — Warszawa, 1883. — С. 61; Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиця. — К., 1926. — С. 231.

поняття “магістратську печатку”, на котрій було “зображення руки, що тримає самостріл, який називали також “кушею”⁴. Аналогічна сепарація понять “міський герб” та “магістратська печатка” зустрічається й у інших публікаціях дослідниці та в компіляціях з них⁵. Проте, подібний висновок не тільки не підтверджується джерелами, але й є безпідставним із точки зору тогочасного функціонального призначення герба. Ця помилка спричинена нерозумінням різниці між міським і територіальним знаком. Найважливішою суспільно-політичною функцією герба в цей період була роль символу самоврядування міста⁶. На практиці вона зводилася здебільшого до застосування герба саме на міській печатці (у текстах грамот XV–XVIII ст. “герб” і “печатка” фігурують як тотожні поняття)⁷.

Колонізаційний процес на Поділлі й Правобережжі в XV ст. переривався частими нападами кримських татар, зокрема значним погромом Києва у 1482 р. Тому особливо активне впровадження магдебурзького права відбувалося в кінці XV ст., коли великим князем Олександром дано грамоти Луцьку, Києву, Брацлаву та ряду інших великих міст.

Текст привілею для Києва не зберігся й точна дата його виставлення невідома, хоча майже всі дослідники погоджуються, що він появився до початку 1499 р.⁸ У травні 1494 р. великокняжим листом підтверджуються давніші права киян, а в кінці документу зазначається: “и всимъ есмо пожаловали мѣщан кievскихъ и все посполство, по давному, какъ было за великого князя Витолта: бо мы никому новины не велимъ уводити, а старины рухати...”⁹. Але вже в грамоті про звільнення від сплати мита від 4 червня 1505 р. прохачами є “войтъ мѣста кievского, и бурмистры, и радцы, и вси мѣщане”¹⁰, що засвідчує нову самоврядну організацію міста. Це підтверджується й ранішою грамотою 1499 р. (даною киянам після скарги київського воєводи Дмитра Путятича), у котрій фіксується: “какъ есмо дали вамъ право Нѣмецкое...”¹¹. Проведений нами порівняльний

⁴ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов. — С. 45.

⁵ Див.: Панченко В. Герб Києва // Київська старовина. — К., 1994. — № 3. — С. 96.

⁶ Див.: Гречило А. Українська міська геральдика. — Київ — Львів, 1998. — С. 18–19.

⁷ Там само. — С. 27, 31, 36–37.

⁸ Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття: Міська влада і самоврядування. — К., 2008. — С. 42.

⁹ АЗР. — Т. I. — СПб., 1846. — С. 146.

¹⁰ Там же. — С. 173. Помилково документ датовано 1497 р.

¹¹ Там же. — С. 194.

аналіз чотирьох тогочасних грамот на магдебурзьке право, виставлених 31 червня 1497 р. для Луцька¹², 4 жовтня 1498 р. для Дорогочина¹³ (за публікацією Ф. Леонтовича привілей датований 17 січня 1498 р.¹⁴) і Полоцька¹⁵ та 14 березня 1499 р. для Мінська¹⁶ показав, що документи мають подібну структуру, містять майже ідентичні формулювання й у них немає ніякого надання герба чи печатки. Натомість фіксуються окремі аспекти, що вказують на функціональне застосування міського знаку: “на ратуши мають мѣты бочку мѣрную и мѣдницу съ знаменемъ мѣстскимъ [...] мѣты важницу, и тежъ капницу, и весь воскъ тамъ же стопленийъ печатью ихъ мають знаменоваты...”¹⁷. Можна припустити, що київська грамота мала би мати подібний зміст і містити аналогічні формули. У згаданому вище привілеї київським міщанам 1505 р. також згадується міська печатка: “...у которыхъ мѣщанъ кievскихъ зъ ратуша кievского будетъ листъ подъ ихъ печатью мѣстскою, тымъ мѣщаномъ не надобѣ мыта даваты нигдѣ...”¹⁸.

Немає сумнівів, що на цей час печатка зі знаком Києва вже функціонувала. Дослідник київських печаток Кость Антипович датував найстаршу з них приблизно 1500 р.¹⁹ На ній зображено у заокругленому щиті лук зі стрілою, який натягують дві руки, що виходять із хмари. Питання про точний час появи цього символу в Києві залишається відкритим. Відсутність фіксації опису герба чи печатки у згаданих привілеях для інших міст підтверджує тогочасну практику — міський знак обирався, як правило, на місці самими міщанами. Цілком імовірно, що в Києві символ

¹² Архив ЮЗР. — Ч. V. — Т. I. — К., 1869. — п. IV.

¹³ Акты Литовско-Русского государства. — Вып. I. — М., 1900. — п. 59.

¹⁴ Акты Литовской метрики. — Т. I. — Вып. I. — Варшава, 1896. — п. 371.

¹⁵ АЗР. — Т. I. — п. 159.

¹⁶ Там же. — п. 165.

¹⁷ Там же. — С. 181, 188. Пор. з латинським текстом привілею для Дорогочина: “Habebunt item in praetorio mensuram frugum et mensuram mellis signo eorum signata, locabunt etiam cameram coeree liquefactoriam alias czapnicza et ceram liquefactam signo eorum notabunt” (Акты Литовско-Русского государства. — Вып. I. — С. 85), чи Луцька: “Damus demum et admittimus cameram ponderum, alias waźnice, et ibidem cameram cerae liquefactoriam construere et ceram liquefactam signo eorum notare...” (Архив ЮЗР. — Ч. V. — Т. I. — С. 14).

¹⁸ АЗР. — Т. I. — С. 173.

¹⁹ Антипович К. Київська міська печатка // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. — Ч. II. — К., 1927. — С. 831.

лука, якого натягують дві руки, котрі виходять із хмар, використовувався й значно раніше, скажімо, — на міських прапорах. У німецькому рукописному гербовнику Конрада Грюненберга²⁰ та південнонімецькому гербовнику з першої половини XVI ст. привертає увагу один герб, із підписом “König von Rüssen” (король Русі): у синьому полі рука в червоному рукаві натягує золотий лук²¹. Більш, ніж очевидно, що саме цей знак відомий від початку XVI ст. як герб міста Києва й надалі регулярно фігурує на київських міських печатках до XVIII ст., видозмінившись на самостріларбалет. Тому можемо припустити, що це символ міський, а не територіальний чи особовий, а його доволі точна фіксація в тогочасних німецьких джерелах вказує на добре налаштовані торговельні та культурні зв'язки між Києвом і німецькими землями²². При цьому підкреслимо, що гербовник Конрада Грюненберга датується приблизно 1480 р., що вже опускає нижню хронологічну межу функціонування знаку принаймні до цієї позначки.

Не до кінця з'ясовано й питання про самоврядування в Києві. Принаймні, якщо місто й не користувалося раніше магдебурзьким правом, а привілей великого князя Олександра не був його поновленням (хоча В. Антонович і стверджував ці положення²³), то треба все ж відзначити, що самоврядна організація не була для киян “уведенням новини”, котра б мала посягати на давні права і “старину”.

Щодо змісту київського символу, то, виходячи з тогочасної практики тлумачення подібних знаків, дві руки з луком, що виходять із хмар, мали уособлювати Божий захист: руки Господні, які захищають місто й карають його ворогів. Щоправда, це не завадило пізніше римо-католицькому єпископу Юзефу Верещинському називати цей атрибут “варварським луком”.

І розвідка К. Антиповича, і проведені нами додаткові пошукові роботи засвідчили, що лук залишався на трьох типах міських печаток до першої

²⁰ Bayerische Staatsbibliothek (BSB), Hss Cgm 145 (Das Wappenbuch Conrads von Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Constanz, um 1480); von Stillfried-Alcantara R., Hildebrandt M. Des Conrad Grünenberg, Ritters und Burgers zu Constenz, Wappenbuch. — Görlitz, 1875.

²¹ BSB, Hss Cgm 145, f. 59; Cod. icon. 392 d, f. 50.

²² Гречило А. Українська територіальна геральдика. — Львів, 2010. — С. 61.

²³ Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Т. I. — К., 1885. — С. 253.

чверті XVII ст. (найпізніший виявлений нами документ з таким гербом датований 25 січня 1627 р.²⁴). Не випадково, коли в кінці XVI ст. заго-струються релігійно-національні протиріччя і цей процес знайшов своє відображення й у міській геральдиці, то київський біскуп Ю. Верещинський ініціював заходи щодо зміни символіки Києва. За його проектом утворювалися три окремі міста: для існуючого Нижнього планувалося замість “варварського лука” використати зображення витягнутої із хмари руки з королівським скіпетром; для нового Верхнього (королівсько-го) міста — витягнута з хмари рука із королівським вінцем; для нового єпископського міста — у верхньому полі єпископська митра, у нижньому — герб Верещинських²⁵. Хоча цей проект не було втілено у життя, але з нього вже видно, що старим гербом був саме “варварський лук”, а не архангел Михаїл чи ангел. Лук згадується “з двома стрілами”, проте навіть попри поганий стан відтисків печаток виглядає так, що стріла на гербі була таки одна. На печатці з 1630 р. у гербі вже немає хмари, лук видозмінюється в арбалет, розташований “у стовп” (тобто — вертикально), який тримає одна рука. Подібний трансформований символ маємо на всіх інших київських міських печатках до 1783 р.²⁶ Виняток становить печатка, яку К. Антипович зафіксував за 1636–1646 рр. (нам вдалося виявити її на більш ранньому документі — за 26 червня 1625 р.²⁷), на котрій лук з однією стрілою (чи арбалет-самостріл) поданий “у балку” (горизонтально), без руки. Паралельне використання спочатку з першим типом печатки, а потім з другим дає підстави вважати її зображення видозміною міського герба. За тогочасною практикою такі видозміни могли використовуватися на печатках в'їта чи лави (судочинного органу), у той час як герб супроводжувався написом “печатка міста...”, “райців” чи “бурмистра”. Можливо, що К. Антипович невірно відчитав напис на згаданій печатці²⁸, й вона належала не райцям, хоча й застосовувалася також для скріплення листів за підписом “в'їта, бурмистра і райців”. Аналогічне розташування лука (чи самостріла) маємо на козацьких прапорах 1651 р., які

²⁴ AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 337, k. 48.

²⁵ *Стороженко А.* Киев триста лет назад // Киевская старина. — К., 1894. — № 3. — С. 413.

²⁶ *Rimša E.* Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Warszawa, 2007. — S. 493–503.

²⁷ AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 337, k. 43.

²⁸ *Антипович К.* Київська міська печатка. — С. 832.

приписували київським цехам чи магістратській сторожі²⁹. Однак на печатках з 1656 р. знову маємо розміщений вертикально самостріл-арбалет, який тримає рука. На те, що арбалет у середині XVII ст. був гербом Києва, вказують і тогочасні іконографічні матеріали, і медаль Януша Радзивіла, викарбувана 1651 р.³⁰

Після того, як 1722 р. у Російській імперії було утворено Герольдмейстерську контору, в ній розпочинають розробку гербів, що призначалися для знамен полків, розташованих у різних містах імперії. Автори не мали більшого поняття про українську міську геральдику, тому для київської (як і чернігівської) емблеми було взято територіальний знак з “Титулярника” 1672 р.³¹ Ці емблеми затверджено Сенатом 1730 р. і передано Воєнній колегії для використання на полкових прапорах та печатках губернаторів. Однак українськими містами та органами місцевого самоврядування ці знаки не використовувалися і вважати їх міськими гербами, очевидно, не можна.

Після ліквідації автономії Гетьманщини утворюються указом від 16 вересня 1781 р. Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, кожне з яких ділилося на 11 повітів. Для повітових міст здійснюються 1782 р. “височайші надання” гербів, хоча ці затвердження були формальними, оскільки здебільшого залишено давні герби³². Земельний знак з архангелом Михаїлом, використовуваний Київською губернською канцелярією³³, взято для нового герба Києва замість давнього міського символу (лука чи самострілу)³⁴.

²⁹ *Ісаєвич Я.* Бойові прапори козацького війська // УІЖ. — К., 1963. — № 1. — С. 85–87. Тепер один із них зберігається у Військовому музеї у Стокгольмі. Див.: *Турек Є., Савчук Ю.* Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — С. 246–248.

³⁰ *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV — I пол. XX ст.). — К., 2001. — С. 174; *Климовський С.* Медаль Януша Радзивілла як свідчення про середньовічний герб Києва // УІЖ. — К., 1992. — № 2. — С. 40–48.

³¹ *Каменцева Е., Устюгов Н.* Русская сфрагистика и геральдика. — М., 1974. — С. 186.

³² Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. — Т. XXI. — СПб., 1830. — п. 15 422, 15 423, 15 424.

³³ *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки НТШ. — Т. ССXXII. — Львів, 1991. — С. 290–291.

³⁴ *Винклер П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649–1900 гг. — СПб., 1900. — С. 68; Полное

При складанні нових гербів не завжди фахово розглядалися старі знаки, іноді давні міські герби плутали із земельними або з емблемами полків та полкових установ. Варто зазначити, що такі новації не зовсім однозначно сприймалися на місцях. Характерним прикладом може служити те, що в Києві “градське общество” 1787 р. виготовило печатку не з “височайше” затвердженим п’ятьма роками раніше новим гербом, а з традиційним зображенням самостріла, вживаним постійно впродовж трьох століть³⁵.

Немає сумнівів, що з кінця XV до третьої чверті XVII ст. міським гербом Києва було спершу зображення двох рук, що виходять з хмари й натягують лук зі стрілою, а пізніше воно видозмінилося у зображення самостріла-арбалета, що його тримає рука (або й без неї). Архангел Михаїл у цей же період відігравав роль територіального герба Київського воєводства та Київського полку (що підтверджують різні джерела), і, як слушно вважав О. Оглоблин, “міг в народі вважатися за оборонця-покровителя Києва”³⁶, проте функції герба міста до 1782 р. не виконував.

Проект герба губерньського міста Києва, виготовлений 16 січня 1859 р. у Гербовому відділенні, відрізнявся від попереднього прикрасами навколо щита. У ньому читаємо: “В лазуревом поле святыи Архангел Михаил в серебряном одеянии и вооружении с пламенеющим мечем и серебряным щитом. Щит увенчан царскою шапкою в виде венца Мономаха и окружен двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою...”³⁷. Саме оздоблення щита, опрацьоване відповідно до геральдичних норм Б. Кене, було ухвалене Миколою II у Царському Селі 3 лютого 1917 р.³⁸.

Питання герба Києва набуло особливої ваги з проголошенням Української Народної Республіки. У цей час Георгієм Нарбутом напрацьовувався проект, у якому на розтятому щиті у першому синьому полі був Архангел Михаїл, у другому червоному — золотий арбалет³⁹. Але цей варіант завершеним не був і як герб міста не використовувався.

собрание законов Российской империи. Собрание первое. — Т. XXI. — п. 15 422; Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. — Рисунки. — С. 29; РГИА, ф. 1411, оп. 1, спр. 4, арк. 308.

³⁵ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 768, арк. 1.

³⁶ Оглоблин О. Герб міста Києва // Наука і суспільство. — К., 1994. — № 7–8. — С. 50.

³⁷ РГИА. Ф. 1343, оп. 15, спр. 164, арк. 4.

³⁸ РГИА. Ф. 1343, оп. 15, спр. 165, арк. 20.

³⁹ Білокінь С. Герб міста Києва. — С. 16–17.

У радянський період питанням герба Києва зацікавилися лише в 1960-х рр. У затвердженому 1969 р. знаку в розтятому на червоне та синє поля щиті фігурувала золота квітка каштана та срібний лук. Перше мало вказувати на “розвиток соціалістичного Києва”, а друге — уособлювати “героїчне минуле”⁴⁰.

Питання про сучасний міський герб Києва надалі зберігає свою актуальність. Йому були присвячені основні доповіді круглого столу, проведеного Українським геральдичним товариством 4 червня 1993 р. в Інституті історії України НАНУ⁴¹. Загалом пропозиції щодо сучасного герба столиці України тоді зводилися до трьох варіантів: 1) відновити найдавніший символ Києва з XV — XVIII ст. (лук або арбалет); 2) використати зображення архангела Михаїла; 3) розробити новий герб на підставі стародавніх традицій — зі св. Андрієм. Крім того, тоді пропонувалися два проекти великого герба міста, на яких щиторимачами виступали архистратиг Михаїл і київський ратник з арбалетом, або св. Володимир і св. Ольга⁴². На жаль, Київська міська рада не залучила фахівців до вирішення цього питання. А після прийняття рішення сесії Київради про герб міста 1995 р. почалася низка скандалів і конфліктів, які не дозволили цивілізовано врегулювати це питання й досі.

Ідеї відродження давніх традицій місцевого самоврядування в Києві найбільше відповідало би повернення первісного варіанту герба, на якому дві руки, що виходять з хмари, натягують лук зі стрілою. Так, подібним чином відновлено давній знак Вільнюса, а історія розвитку цього символу дуже подібна до київської. Збережено й традицію, щоб “старину не рухати, а новини не вводити”. Хоча з урахуванням історичного розвитку герба міста можна було б поєднати в новому символі й давній герб із луком, і Архангела Михаїла. Зрештою, геральдичні методи дозволяють у цій справі кілька варіантів вирішення проблеми. Оскільки розгляд цього питання залишається в компетенції Київської міської ради, то саме від неї залежить чи будуть враховані пропозиції фахівців і наскільки вдалим виявиться завершення цієї історії.

⁴⁰ Герб міста Києва // Київська правда. — К., 1969. — 23 серпня.

⁴¹ Див.: Знак. — 1993. — Ч. 2.

⁴² Там же. — С. 3, 7.

ЦЕРКОВНА СФРАГІСТИКА І ГЕРАЛЬДИКА

УДК 930.2:929.651:262.12(477-25) «653»

ОЛЕКСАНДР АЛФЬОРОВ
(Київ)

МОЛІВДОВУЛИ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА МИХАЇЛА (1130–1145 РР.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ СФРАГІСТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ОЛЕКСІЯ ШЕРЕМЕТЬЄВА

Владича сфрагістика Русі є однією з перспективних тем для дослідження. Фрагментарність, а подекуди неоднозначність свідчень про головних персоналій нашої Церкви Х–ХІІІ ст. унеможливорює якісні просографічні студії. Натомість пасторські булли, як матеріальні джерела, залишають істориків не тільки яскраві свідчення існування перших, а й відкривають нові імена та доповнюють наші знання про історію Церкви в цілому.

До проблемних сторінок вітчизняної сфрагістики ще донедавна відносилась печатка київського митрополита Михаїла. Місце знахідки єдиного екземпляра більш ніж інтригувало — м. Гарван (Румунія)¹. Нещодавно російський дослідник А. Купраніс абсолютно справедливо відніс одноматричний гарванському екземпляру молівдовул, опублікований у 1963 році В. Лораном². На превеликий жаль, автор не вказав місця знахідки описаного ним сфрагіса. У 2011 р. мною було опубліковано третій екземпляр печатки, що достовірно походить з України³.

¹ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — Т. I. Печати X — начала XIII в. — М., 1970. — С. 48.

² Купранис А. А. Датированные печати иерархов русской церкви (домонгольский период) // Восточноевропейский археологический журнал. — № 1 (1) — ноябрь–декабрь, 1999. — С. 43; Laurent V. Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin. — Т. V: L'Eglise. — P. 1: L'Eglise de Constantinople. — A. La Hierarchie. — Paris, 1963. — № 788.

³ Алфьоров О. Молівдовул митрополита Михаїла (1131–1147 рр.) // Макарієвські історико-краєзнавчі читання. — Макарієв, 2011. — С. 23–25.

Слід наголосити на тому, що крім відомого з руських джерел митрополита Михаїла, існують згадки ще про двох одноіменних владик, поста-ті яких залишаються до цього часу дискусійними. Один з них — перший київський митрополит св. Михаїл (988–991 рр.), моці якого нині поко-ються в Києво-Печерській Лаврі. Традиція називати Михаїла першим го-ловою нашої Церкви закріпилась лише в XVI ст. на підставах тексту “Во-лодимирового Устава” XII–XIII ст.⁴ Інший київський митрополит Михаїл згаданий у синодальній постанові Константинопольського патріарха від 24 березня 1171 р., про принесення присяги імператору Мануїлу I Ком-ніну та його сину Олексію II, де серед двадцяти чотирьох митрополитів дванадцятим названо “Михаїла Руського”⁵.

З часу останньої публікації кількість відомих молівдовулів влади-ки Михаїла значно зростає. Стало відомо про ще чотири знахідки його сфрагісів, що увійшли до колекції О. Шереметьєва. Нижче подаю описи всіх відомих печаток митрополита Михаїла з території України (кольо-рові зображення див. на окремих аркушах):

1. Кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано верти-кально з незначним зміщенням по діагоналі згори і здолу. Заготовка оди-нарна, лита.

Лицьова сторона: Напис у чотири рядки, де літера “Х” виносна над “М” та “Г”:

**СΦΡΑΓ,
ΜΙΧΠΙΜΕ
ΝΑΡΧΟΥΡ
ΩΣΙΑΣ**

[Σφραγίς Μιχαήλ) π(ο)μενάρχου Ρωσίας — Печатка Михаїла, архієпископа Росії]

⁴ Поттэ А. В. Митрополиты Киевские и всея Руси (988–1305 гг.) // Шапов Я. Н. Го-сударство и церковь Древней Руси X–XIII вв. — М., 1989. — С. 191–206.

⁵ Там само.

Навколо сліди лінійного обідка.

Зворотна сторона: Погрудне зображення Божої Матері “Знамення” з медальйоном, в якому погрудне зображення Ісуса Христа. Над правою рукою Богоматері залишок монограми “MP ΘV”:

[(Μήτηρ) Θ(εού) — Мати Божя]

Навколо сліди лінійного обідка.

Розміри: Загальний 14x17, штемпельний 13 мм; Товщина 4 мм; Вага 5,1 г.

Місце знахідки — с. Пашківка, Макарівський р-н, Київська обл.

Місце зберігання — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-224.

Публікація: Алфьоров О. Молівдовул митрополита Михаїла (1131–1147 рр.) // Макарівські історико-краєзнавчі читання. — Макарів, 2011. — С. 23–25⁶.

2. Кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально з незначним зміщенням по діагоналі згори і здолу. Заготовка одинарна, лита.

Лицьова сторона: Напис у чотири рядки, де літера “X” виносна над “M” та “Γ”:

**СΦΡΑΓ,
ΜΙΧΠΙΜΕ
ΝΑΡΧΟΥΡ
ΩΣΙΑΣ**

[Σφραγ(ίς) Μιχ(αήλ) π(ο)μενάρχου Ρωσίας — Печатка Михаїла, архієпископа Росії]

⁶ Висловлюю щиро подяку К. Смичкову за вказані огріхи у моїй першій публікації, що були тут враховані і виправлені.

Навколо сліди лінійного обідка.

Зворотна сторона: Погрудне зображення Божої Матері “Знамення” з медальйоном, в якому погрудне зображення Ісуса Христа. Над правою рукою Богородиці залишок монограми “MP ΘV”:

[(Μήτηρ) Θ(εού) — Мати Божя]

Навколо сліди лінійного обідка.

Розміри: Загальний 15x16, штемпельний 13 мм; Товщина 4 мм; Вага 6 г.

Місце знахідки — між сс. Українка і Ялцівка на р. Ірша, Малинський р-н, Житомирська обл.

Місце зберігання — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-426.

3. Кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита.

Лицьова сторона: Напис у чотири рядки, де літера “X” виносна над “M” та “Γ”:

ΦΡΑΓ

ΜΙΧΠ...

Ν.ΡΧΟVP

.CΙAC

[Σφραγ(ίς) Μιχ(αήλ) π(ο)ιμενάρχου Ρωσίας — Печатка Михайла, архієпископа Росії]

Праворуч сліди лінійного обідка.

Зворотна сторона: Погрудне зображення Божої Матері “Знамення” з медальйоном, в якому вміщено погрудне зображення Ісуса Христа. Над правою рукою Богородиці залишок монограми “MP ΘV”:

[(Μήτηρ) Θ(εού) — Мати Божя]

Праворуч сліди лінійного обідка.

Розміри: Загальний 13x16, штемпельний ... мм; товщина 4 мм; вага 4,8 г.

Місце знахідки — с. Грубське, Коростишівський р-н, Житомирська обл.

Місце зберігання — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-65.

4. Кругла, деформованої форми свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально з незначним зміщенням по діагоналі згори. Заготовка одинарна, лита.

Лицьова сторона: Напис у чотири рядки, де літера “X” виносна над “M” та “Γ”:

**СΦΡΑΓ,
ΜΙΧΠΙΜΕ
ΝΑΡΧΟΥΡ
ΩΣΙΑΣ**

[Σφραγ(ίς) Μιχ(αήλ) π(ο)μενάρχου Ρωσίας — Печатка Михайла, архієпископа Росії]

Ліворуч сліди лінійного обідка.

Зворотна сторона: Погрудне зображення Божої Матері “Знамення” з медальйоном, в якому погрудне зображення Ісуса Христа. Над правою рукою Богородиці залишок монограми “MP ΘΥ”:

⊕

[(Μήτηρ) Θ(εού) — Мати Божя]

Розміри: Загальний 16x18, штемпельний 13 мм; товщина 5,5 мм; вага 8,2 г.

Місце знахідки — с. Головки, Малинський р-н, Житомирська обл.

Місце зберігання — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-425.

5. Кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально з незначним зміщенням по діагоналі згори і здолу. Заготовка оди-нарна, лита.

Лицьова сторона: Напис у чотири рядки:

.ΦΡΑΓ,

.....

N...OVP

ΩCΙ..

[Σφραγίς) Μιχαήλ) π(ο)ικενάρχου Ρωσίας — Печатка Михаїла, архієпископа Росії]

Зворотна сторона: Погрудне зображення Божої Матері “Знамення” з медальйоном, в якому погрудне зображення Ісуса Христа. Над правою рукою Богородиці залишок монограми “MP ΘΥ”:

[(Μήτηρ) Θεού) — Мати Божя]

Ліворуч сліди лінійного обідка.

Розміри: Загальний 13x16, штемпельний ... мм; товщина 4 мм; вага 4 г.

Місце знахідки — с. Скочище, Брусилівський р-н, Житомирська обл.

Місце зберігання — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-132.

Однозначно віднести саме одному з трьох відомих нам Михаїлів ці сфрагіси неможливо. Крім того, реконструкція списку київських ієрархів має низку пробілів, що не дозволяє із впевненістю говорити, чи не існувало ще одного невідомого за джерелами митрополита Михаїла. За оформленням цей молівдовул умовно тяжіє до XII ст., коли спостерігається подібність в написанні на печатках інших київських владик. Так на буллі Костянтина I (1156–1159 pp.) вжито слово “сфрагіс” (печатка)⁷,

⁷ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — Т. I. Печати X — начала XIII в. — М., 1970. — С. 49.

а Никифор II (1182–1198 рр.) поіменований “архіпастирем”⁸. Але і наведені порівняння є досить умовними, оскільки серед двох митрополитів Никифорів, які очолювали руську церкву у 1104–1121 рр. і 1182–1198 рр., поки достовірно не з’ясовано, якому з них належав молівдовул із написом “архіпастир”. Не вдаючись в деталізацію написів на владичних печатках, відзначимо агіографію на нашому екземплярі. Погрудне зображення Божої Матері “Знамення” з медальйоном, в якому присутній Ісус Христос, характерне для руської сфрагістики XII ст.⁹ Схиляюсь до правильності атрибуції В. Яніна, який підтверджував приналежність цього молівдовула саме митрополиту Михаїлу (1130–1145 рр.).

Знахідка на території України п’яти екземплярів печатки митрополита Михаїла (II) усуває питання щодо надійності атрибуції цього сфрагісу руському (українському) ієрарху. Водночас представлена в описах молівдовулів географія ставить знак запитання, оскільки з семи відомих нам печаток одна походить з Румунії, чотири — з Житомирської та одна — з Київської області. Група “українських” печаток знайдена в досить компактній зоні, яку слід віднести до Білгородської єпархії¹⁰. Відзначаю, що українські й “іноземні” печатки Михаїла виготовлені однією парою матриць. Описані в статті екземпляри під номерами 1, 3 та 5 мають окрім усього приблизно однакову вагу та форму, що свідчить на користь того, що вони були відлиті в одній формочці для заготовок. При виготовленні інших печаток були використані інші заготовки. Це може вказувати на те, що митрополіти молівдовули, позначені в статті номерами 1, 3 та 5, були прикріплені до документу приблизно в один час. Літери на печатці № 5 мають дещо неякісний стан — при детальному розгляді стає очевидним, що вони мають розпливчатий характер, що виникає при багаторазовому використанні штемпельних матриць. Це дозволяє зробити висновок про те, що печатки № 2 та 4, які не мають таких дефектів, з’явилися раніше групи печаток № 1, 3 та 5. Разом із тим, поганий стан матриць, які

⁸ Там само. — С. 48.

⁹ Чукова Т. А. Иконография Христа, Божией Матери и святых на древнерусских металлических актовых печатях X–XV вв. (фрагмент книги) // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии: Памяти Т. Чуковой. — СПб, 2006. — С. 35–36, 68.

¹⁰ Щатов Я. Н. Государство и Церковь Древней Руси X — XIII вв. — М., 1989. — С. 49. Карта: Древнерусская церковная организация XII — середины XIII в.

проставили печатку № 5 і якісний стан печаток № 1 та 3, об'єднані з № 5 спільною формочкою для лиття заготовок, можуть свідчити про збільшення кийським митрополитом в якийсь момент діловодства. Біографія Михайла II вказує на його непростий пасторський шлях, що зрештою призвів до від'їзду владики у Константинополь. По собі Михайл залишив послання, в якому очевидно були прописані настанови руським архієреям¹¹. У цьому контексті чи не буде зухвалим припущення про те, що Михайл розіслав грамоти або якісь інші листи перед своїм від'їздом духовенству Білгородської єпархії — церковно-адміністративній одиниці руської Церкви, до якої належав і сам митрополичий Київ.

¹¹ ПСРЛ. — Т. II. — С. 126 зв.

ВІТАЛІЙ ПЕРКУН,
НАТАЛІЯ БІЛОУС
(Київ)

“ПЕЧАТІЮ СВОЄЮ НАЗНАМЕНОВАЛ...” ПЕЧАТКА КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ІОВА (ЙОВА) БОРЕЦЬКОГО (1620–1631)

У Музеї родини Шереметьєвих зберігається матриця сфрагісу київського митрополита Іова (Йова) Борецького (1620–1631) — відомого українського церковного, політичного та освітнього діяча. Дану печатку з певністю можна назвати унікальною сфрагістичною пам'яткою XVII століття, адже на сьогодні вона — єдина з відомих нам матриць київських митрополитів ранньомодерної доби.

Борецький Іван Матвійович народився у с. Бірче (нині село Городоцького р-ну Львівської обл.), походив із дрібної шляхетської родини гербу “Толобок” (пол. Hołobok). Навчався у Львівській братській школі, а по закінченню — у Краківському університеті, де здобув вищу освіту. З 1604 року викладав латинську та грецьку мови у Львівській братській школі, а в 1605 р. став її ректором. Згодом Борецький переселився до Києва. Протягом 1610–1617 рр. був священником Воскресенської церкви на Подолі, де заснував парафіяльну школу. Там же мав власний двір поблизу сучасної Спаської вулиці. Як церковний і освітній діяч, підтримував тісні стосунки з архимандритом Києво-Печерського монастиря Єлисеєм Плетенцьким¹.

Борецький вважається одним із засновників Київського братства, що повстало у 1615 році. 26 травня 1617 р. він купив за 500 польських золотих у магістратського міщанина Андрія Цехи-Черкашеніна будинок, розташований на Подолі поблизу його власного подвір'я² і влаштував

¹ Хижняк З.І., Маньківський В.К. Історія Києво-Могилянської академії. — К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2003. — Ст. 30–31.

² НБУВ ІР. — Ф. 2, од. зб. 6873.

у ньому школу³. Згодом цей двір увійшов у комплекс землеволодінь Братського монастиря. З відкриттям Київської братської школи Борецький став її першим ректором (1615–1618), де викладав латинську, грецьку мови та філософію. Кияни шанували ректора й називали його за благодійницькі вчинки “другим Іоаном Милостивим”⁴.

У грудні 1619 р. Іван Борецький і його дружина Никифора Федорівна Чеховичівна прийняли чернечий постриг. Колишній ректор братської школи став ігуменом Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря і прийняв чернече ім'я Іов (Йов). Протягом 1620–1624 рр. він скуповував нерухомість на Подолі, що межувала з його власною. Так, 2 грудня 1620 р. міщанка Аннуша Карпівна Козеївна, будучи бездітною, “з милости и побожности своее ку отцу своему духовному, для збавеня души своее дала и даровала” ігумену Михайлівського Золотоверхого монастиря І. Борецькому свій будинок із пляцом, городом та садом⁵. Її двір був розташований на вулиці Великій, неподалік від Воскресенської церкви і міської башти та подвір'я самого Борецького. 31 липня 1624 р. міщанин Прокіп-Богдан Козеєнко продав йому за 80 кіп грошів литовських свій будинок, що дістався йому у спадок від тітки Анни Козеївни⁶. У своєму міському

³ *Закревский Н.* Описание Киева. — М., 1876. — С. 517.

⁴ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: енциклопедія. — К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2001. — Ст. 80–81.

⁵ ЦДАУК. — Ф. 169, оп. 5, спр. 92.

⁶ ЦДАУК. — Ф. 221, оп. 1, спр. 123.

будинку Борецький згодом заснував друкарню під керівництвом відомого книгодрукаря Спиридона Соболя⁷.

У 1620 р. Іов Борецький спричинився до відродження православної ієрархії в Києві, майже ліквідованої після підписання Берестейської унії 1596 р. Завдячуючи його діяльності, як православного богослова, а також активізації братства, Київ перейняв від Львова роль центру українського культурного життя й освітньої діяльності⁸, став головним антиунійним осередком в українських землях⁹.

З приїздом єрусалимського патріарха Феофана до Києва наприкінці травня 1620 р. відбувся колективний вступ козаків Війська Запорозького до Київського братства. А між 25 серпня і 10 вересня того ж року за допомоги козацького гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, під “прикриттям козацької шаблі” в місті була висвячена православна ієрархія єрусалимським патріархом Теофаном¹⁰. Церемонія проходила в глибокій таємниці, вночі в братській церкві. Першим було посвячено ігумена Київського братського монастиря Ісаю Копинського на перемишльського єпископа, кілька днів по тому — Іова Борецького на київського митрополита. Так Борецький став першим після відновлення православної ієрархії митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі, і залишався ним до смерті. Загалом було посвячено разом з митрополитом ще 5 єпископів, таким чином, православний єпископат був відновлений. Патріарх Теофан виїхав з Києва наприкінці року під охороною козацького

⁷ Протягом 1628–1629 рр. ця друкарня випустила низку видань. Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. VII. — К., 1995. — С. 419.

⁸ *Крижанівський О., Плохій С.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. — К., 1994. — Кн. 3. — С. 61.

⁹ Пам'ятки. Архів Української Церкви. — Т. 3. — Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині... — С. 305.

¹⁰ Цьому питанню істориками присвячено чимало уваги, тож не будемо детально на цьому зупинятися, зауважимо тільки те, що перед приїздом патріарха, 5 травня 1620 р., коронний канцлер Станіслав Жолкевський у своєму листі до київських вейта та радців писав про те, щоб вони належним чином прийняли гостя і виділили особу від міського уряду, яка б разом із коморником Пачановським супроводжувала його далі до Кам'янця, Хотина і волоського кордону. (*Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza koronnego i hetmana.* / Wydał A. Bielowski. — Lwów, 1861. — S. 369, № 74.) Але, як відомо, київським міщанам не вдалося виконати прохання С. Жолкевського, оскільки ініціативу перехопили запорозькі козаки на чолі з П. Сагайдачним. Докладніше див.: *Сас П.* Витоки українського націотворення. — К., 2010. — С. 463–493.

полку і самого Сагайдачного. Під час подорожі він висвятив ще трьох владик. Після цього постала проблема легалізації православної ієрархії. Не чекаючи на офіційне визнання з боку сейму і короля, Борецький здійснив акт публічного утвердження своєї влади як митрополита, задіявши при цьому символіку княжої влади та Церкви часів Київської Русі: у Києві відбувся урочистий церемоніал в'їзду нового митрополита через Золоті ворота, помпезні вітання під Софійським собором та зустріч з мешканцями Києва біля Михайлівського собору. Почесна варта запорожців взяла участь у церемоніальній ході¹¹.

У червні 1621 р. над р. Кагарлик відбулася козацька рада за участю представників від православного духовенства на чолі з митрополитом Борецьким, яка підтвердила, що запорозьке військо буде воювати проти турків тільки у тому випадку, якщо король офіційно визнає поновлену патріархом вищу церковну ієрархію київської митрополії. Король Зигмунт III відмовився задовольнити вимоги скерованого до Варшави посольства і пішов лише на дрібні поступки, зокрема, погодився призупинити судове переслідування православного митрополита та єпископів за умови їх публічного покаяння. Попереду у православних був ще довгий шлях боротьби за легалізацію свого статусу¹².

Будучи митрополитом, Борецький склав два меморіали в оборону православної ієрархії: “Протестація” (1621) та “Юстифікація” (1622), продовжував опікуватися Київською братською школою, допомагав Київському братству в придбанні деяких маєтностей на утримання школи¹³. Певно, цьому значною мірою допомогли його зв'язки з козаками. 5 квітня 1622 р. гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний внаслідок рани, отриманої в Хотинській битві, (за п'ять днів до смерті) склав заповіт, в якому визначив “шафарами й вірними депозиторами” свого майна митрополита Іова Борецького та наступника на гетьманстві Олефіра Голуба¹⁴.

¹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 435–437; Chodymicki K. Borecki Jan // Polski słownik biograficzny. — Т. II. — Kraków, 1936. — С. 315; Szegda M. Borecki Iwan // Encyklopedia katolicka. — Т. 2. — Lublin, 1995. — С. 810; Борецький Йов (Іван) // Енциклопедія українознавства. / Під ред. Володимира Кубійовича. — Париж-Нью-Йорк, 1955. — Т. 1. — С. 158–159; Сас П. Борецький // Енциклопедія історії України. — К., 2005. — С. 341–342.

¹² Сас П. Витоки українського націотворення. — С. 701.

¹³ Див. інтернет-ресурс: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Іов_\(Борецький\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Іов_(Борецький)).

¹⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. — Ч. 3. — Т. 1. — К., 1863. — С. 268–271.

Попри усі складнощі політичної ситуації в державі та невизнання статусу Православної церкви польським королем, митрополит шукав шляхів порозуміння між українцями-православними й українцями-католиками та греко-католиками. Однак, на заваді цьому стали запорозькі козаки, які у першій половині 1620-х років виступали порушниками релігійної толерантності. Перед сеймом 1623 р. під Києвом відбулася велика козацька рада, на якій запорозьке козацтво підтвердило раніше задекларовану готовність боротися за ліквідацію унії. У текстах козацьких вимог послан на сейм містилися навіть погрози підняти повстання в тому разі, якщо не буде “заспокоєно грецьку релігію”. Це змусило короля піти на створення комісії з senatorів і депутатів сейму для примирення православних з уніатами. Однак офіційно православну ієрархію на чолі з Борецьким так і не було визнано¹⁵. Король ужив заходів для вноормування релігійної ситуації. Спеціально призначеній комісії з королівських комісарів було доручено розслідувати обставини вбивства намісника унійного митрополита Антонія Грековича в Києві, а воєводі Томашу Замоїському наказувалося сприяти цьому розслідуванню¹⁶. Однак після вбивства в 1623 р. у Вітебську унійного митрополита Йосафата Кунцевича, а також після нападу київських міщан того ж року на резиденцію київського унійного митрополита Йосифа-Вельямина Рутського посилювалися репресивні заходи щодо православ'я.

Восени 1624 р. загострилися відносини між митрополитом І. Борецьким і козаками, з одного боку, та міським урядом і місцевим унійним духовенством, з другого. За свідченнями ченця-василіанина Рафаїла Корсака, вїйт Федір Ходика та радці були незадоволені діями про-козацьки налаштованого митрополита Борецького і, вочевидь, готові були співпрацювати з унійним митрополитом Рутським¹⁷. Посередником у цій справі виступив колишній священник церкви Св. Василя о. Іван Юзефович, який після прийняття уніатства збирався стати настоятелем Воскресенської церкви на Подолі. Вїйт Федір Ходика був парафіянином цієї церкви,

¹⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 504–506; Плохий С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — С. 163, 164.

¹⁶ РГИА. — Ф. 823, оп. 1, д. 431, 432. Мікрофотокопія: ЦДІАУК. — Ф. КМФ-32, оп. 1, спр. 431, 432.

¹⁷ Пам'ятки. Архів Української Церкви. — Т. 3. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині... — С. 308–309.

мешкав неподалік від неї і, найімовірніше, погодився тимчасово опечатати її для того, щоб пізніше передати новому настоятелю. Православні священники та козаки потрактували цей факт як наступ на православ'я. За таких обставин І. Борецький вирішив діяти рішуче і звернувся по допомогу до запорожців, що в кінцевому результаті призвело до загибелі вїята. На його прохання до Києва прибув козацький полк з метою “оборони православної віри від уніатів”. Козаки ув'язнили міських урядників, а після свята Водохреща відкрили опечатані церкви й відпустили вїята на поруки. Про цей факт гетьман запорозького козацтва Каленик Андрійович у своєму листі від 17 лютого повідомив І. Борецького, а також застеріг митрополита від нерозважливих кроків у справах віри¹⁸.

Щоб запобігти розправі над міськими урядниками, архімандрит Києво-Печерського монастиря Захарія Копистенський 6 березня в листі до запорожців спростовував інформацію щодо переходу в унію цих урядників і вимагав негайного їх звільнення, а також невтручання у справу, які є виключно в компетенції православної ієрархії. Крім того, архімандрит повідомляв про те, що Ф. Ходика на той час уже залишив вїйтівський уряд і збирався прийняти чернецтво у Межигірському монастирі, де в одній із церков його схопили козаки¹⁹. І. Борецький, зі свого боку, 7 березня 1625 р. разом із духовенством київської митрополії звернувся до козацьких посланців З. Слабського, Н. Гирі та до всього Війська Запорозького з проханням не допустити пролиття крові невинних православних братів, зазначивши, що він не писав до них жодних листів зі скаргами на вїята та інших урядників магістрату і не причетний до звинувачень їх у намірах перейти в унію, а також згадав про те, що вїйт, “яко благочестивий син східної церкви великим коштом за допомогою панів бурмистрів якоби знову збудовал” соборну муровану церкву Успіння Богородиці Пирогощі²⁰. Проте заходи митрополита й архімандрита

¹⁸ AGAD. Zbiór dokumentów papierowych, sygn. 3989. Опубл.: Пам'ятки. Архів Української Церкви. — Т. 3. — Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині... — С. 369–370; Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI — першої половини XVII ст. з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. — Вип. 8/9. — К., 2004. — С. 444.

¹⁹ AGAD. Zbiór dokumentów papierowych, sygn. 3989. Опубл.: Пам'ятки. Архів Української Церкви. — Т. 3. — Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині... — С. 370–371.

²⁰ Лист написаний митрополитом при цій соборній церкві, про що зазначено

виявилися марними. Запорозжці схопили війта і стратили в шести милях від Трипілля²¹.

У 1628–1629 рр. Борецький разом із митрополитом Рутським був прихильником загального замирення української церкви, однак не зміг реалізувати свої наміри. Помираючи, він передав опіку над освітніми справами “превелебнійшому в Бозі отцю Петру Могилі”, але застеріг його “абы школы въ братств киевскомъ, для цвиченя д токъ хрестиянскихъ, а не гд индей фундованы были”²². Похований Борецький, згідно з його заповітом, “...при церкві святого Архистратига Михаїла над Києвом” на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, який був на той час резиденцією митрополита²³. Його ім’я вписано до Пом’яника того ж монастиря.

2008 року Помісний Собор Української Православної Церкви — Київський Патріархат у зв’язку з 1020-літтям Хрещення Київської Русі-України благословив приєднати святителя Йова, Митрополита Київського і всієї Русі до лику святих для загального церковного шанування і заніс його ім’я у православний церковний календар.

* * *

Отис. Матриця печатки київського митрополита Іова Борецького дійшла до нас у задовільному стані. Фактично маємо збережену толоку без ручки, що очевидно була дерев’яною. З неробочої сторони толока має по периметру поясок, що утворює втулку для кріплення ручки (зі звороту пояс має конусне розширення). Матриця виготовлена з олов’яно-свинцевого сплаву і покрита сірою патиною. Розмір печатки — 42 × 48 мм, товщина 11 мм, вага 131 г.

У центральній частині сфрагісу розміщене поясне зображення Божої Матері Знамення, перед нею — поясне зображення немовля Ісуса. Руки обох підняті догори, довкола голів — німби. Обабіч голови Марії —

ним наприкінці листа. (AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 45, k. 7–10.) Можемо припустити, що І. Борецький, який весь час провадив “політику подвійних стандартів” і не завжди був послідовним у своїх діях, міг написати цього листа на прохання міщан або під їх тиском.

²¹ Білоус Н. Київ наприкінці XV — першої половини XVII століття. Міська влада і самоврядування. — К., 2008. — С. 255–263.

²² Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 419.

²³ Киевские епархиальные ведомости. — К., 1869. — № 21. — С. 642–647.

лігатури **Мр ФѢ**, що вказують на ім'я Божої Матері (*Μήτηρ Θεοῦ*). Образ та довкільний напис розділяє вінок із листя, який обабіч та знизу перетинають шестипроменеві зірки, а згори — п'ятипроменева.

По колу читається легенда, що починається у горішній частині з хрестика з розширеними раменами — **ИСѢВЪ БОРЕЦКІИ М·[И]ЛО[СТИЮ] *Б[О]Ж[НО] АРХІЄП[ИСКОП] МИТРОПОЛІ[Т] КІЄ[ВСКИИ] И ГАЛИЦЬКІИ**.

На боковій частині печатки майстром залишена група насічок тим самим штіфелем, яким була вирізьблена печатка: у горішній частині шість кіл, утворені з двох півкіл; з лівого боку два більших півкола, в які вписане менше у супроводі сімох цяткок — це може трактуватись, як зображення зернини, або ж хлібця і бути особистою позначкою майстра.

Спробуємо детально проаналізувати основні складові пам'ятки — епіграф (легенду) та образ.

Легенда. Впадає у вічі правопис слова ГАЛИЦЬКИЙ із м'яким знаком. У XVI–XVIII ст. у цьому титулі, подібно як і інших, писали переважно без м'якого знаку²⁴.

Професор Іван Огієнко наголошував на різному читанні м'якості приголосних у прикметниках у північно- та південно-західній українській вимові. Якщо у першому випадку в закінченнях *-цький*, *-ський*, *-зький* м'який знак пишеться, то у західній частині краю, на думку вченого, на взірєць польської вимови, м'якого знаку не ставили. Хоча традиційно, у разі написання двох приголосних поспіль (якщо перший не є виносною літерою) м'який знак був присутнім²⁵.

²⁴ Наприклад, легенда на печатці Михаїла Рагози: **ВОЛЕЮ БОЖИЮ МИХАИЛ РАГОЗА АРХІЄПИСКОПЪ МИТРОПОЛИТА КІЄВСКИИ И ГАЛИЦКИИ И ВСЕА** // Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799. Склали і підготували до друку О. Купчинський, Е. Ружицький. — Львів, 1972. — С. 351 (іл. с. 352), Йосифа Рутського **ПЕУАТЬ ЄПИСКОПА ЛВЦКАГО ОСТРОГСКАГО** (1559 р.; *Болсуновский К.* Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. — Вып. 1. — К., 1899. — С. 2), архієпископа Чернігівського та Новгородського Феодосія Углицького — **ФЕОДОСІЪ ГАЛИЦКИ** (1694 р.; *Болсуновский К.* Вказана праця. — С. 6), переяславської катедрі — **ПЕУАТЬ КАТЕДРИ ПЕРЕЯСЛАВСКИИ И МОЯЯСТЫРА ТРЁТЕМИРОВСКОГО** (1714 р.; *Болсуновский К.* Вказана праця. — С. 7).

²⁵ *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і Український Крехіський Апол. — Т. 1. — Варшава, 1930. — С. 295.

Донині у науковому обігу поки що перебуває одна печатка митрополита Борецького. У 2008 р. у книзі О. Алфьорова та О. Однороженка подано прорис відтиску на сухо сфрагісу митрополита Борецького²⁶. У прорисі, представленому дослідниками, не зовсім зрозуміло, чи у слові ГАЛИЦЬКИЙ є м'який знак чи немає. На фото з документу, наданого Олегом Однороженком, м'якого знаку у слові ГАЛИЦЬКИЙ немає.

Співставлення відтиску печатки та матриці засвідчує, що маємо справу з двома різними печатками:

1) у легенді відтиску ім'я ІОВ пишеться як **ІСѢВЪ**, у той час як на матриці вирізьблено **ИСѢВЪ**²⁷.

2) На відтиску не спостерігаємо м'якого знаку у слові ГАЛИЦЬКИЙ.

Відомий ще третій варіант печатки митрополита Борецького з зображенням Матері Божої Одигітрії, без легенди довкола малюнку, яка скріплює лист митрополита до князя Кшиштофа Радзивіла від 18 квітня 1621 року²⁸.

Зображення. Богородиця — досить популярний образ в українській (руській) церковній сфрагістиці. Вона стала патронесою Київської держави ще за часів Володимира Великого²⁹. Відомий знавець української іконографії Володимир Александрович період надання культу Богородиці державного статусу відносить до князювання Ярослава Мудрого (1019–1054)³⁰. Цей час припадає також на поширення на Русі іконографічного образу Матері Божої Оранти (Знамення) — Богородиця

²⁶ Однороженко О., Алфьоров О. Українські особові печатки XV–XVIII ст. за матеріалами київських архівосховищ. — Харків, 2008. — С. 15.

²⁷ У писемних джерелах XVII — початку XVIII ст. імена *Іван, Іов, Інокентій* головню пишуться українською мовою через літеру “І”, а не “И”, див.: Каталог документів Київської археографічної комісії 1299–1899 рр. / Упор.З. Хомуতেцька, Л. Проценко, Я. Дашкевич. — К., 1971. — С. 52, 64, 81; Україна-Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття). Каталог міжнародної виставки. — К., 2008. — С. 53, 95 (с. 96 — через И). Сам Борецький підписувався як “Іов”, див.: Каталог документів... — С. 44 (1629 р.), *Księga bractwa przy cerkwi św. Onufrego w Oleszycach* // Biblioteka Narodowa w Warszawie, mf 15 338, k. 13.

²⁸ AGAD. Archiwum Radziwillów, dział II, sygn. 745.

²⁹ *Kruk M.* Op. cit. — S. 62.

³⁰ Детальніше див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія. — Львів, 2010. — С. 50–52.

з піднятими догори руками із Дитям на її грудях. Про це згадував відомий російський дослідник богородичної іконографії Нікодим Кондаков, визначаючи цей період у рамках X–XII століть³¹.

Так, образ Богородиці Оранти (Знамення) присутній на печатках київських митрополитів від початку XII ст.³². Традиція ця не змінилася і в ранньомодерний час. У XVI ст. Матір Божа Оранта відтворена на сфрагісі митрополита Михайла Рагози (1589–1599)³³. Матір Божа Одигітрія (Богородиця з Немовлям на руці) знайшла місце на печатці єпископа Гедеона Балабана (1586 р.)³⁴. Богоматір Знамення — обов'язковий символ єпископської панатії, і у Борецького — також, що, власне видно з його печатки.

У XVIII ст. на *sigillum*'ах київських первосвящеників тип Матері Божої Знамення набуває поширення у композиції Софії Премудрості Божої — до усталеної іконографічної форми Оранти (Богородиця з Немовлям на погрудді) додається семистовпна ротонда та амвон із сімома сходинками (алегорія до Семи дарів Святого Духу — Віри, Надії, Любові, Чистоти, Смирення, Благодаті, Слави). Над ротондою розміщується Бог Отець зі Святим Духом (голубка) та сім ангелів. На сходинках стоять семеро праотців та пророків³⁵.

Можна відтак твердити про Богородицю як про заступницю київських митрополитів, єпископів, образ якої був основою зображень на їхніх сфрагісах. У такій іпостасі образ Богородиці вочевидь набирає рис “урядницької” емблеми київських ієреїв³⁶.

³¹ Кондаков Н. Иконография Богоматери. — Т. 2. — Петроград, 1915. — С. 105; див. також образ Матері Божої Оранти (Знамення) з першої половини XII ст. правдоподібно з Києва: *Skrobucha. Das Marienbild in Russland // Lexikon der Christlichen Ikonographie.* — Rom-Freiburg-Basel-Wien, 1990. — Bd. 3. — P. 180.

³² Янин В. Актовые печати Древней Руси. — Москва, 1970. — Т. 1. — С. 48–53. Про печатку митрополита Кирила в XIII ст. із зображенням Богородиці Оранти (Знамення) згадується у: *Kruk M. Maryja w ikonografii cesarstwa bizantyckiego i na Rusi // Encyklopedia katolicka.* — Т. 12. — Lublin, 2008. — S. 62.

³³ Каталог пергаментних документів ... — С. 351; Енциклопедія українознавства. — Париж-Нью-Йорк, 1973. — Т. 7. — С. 2431.

³⁴ Каталог пергаментних документів ... — С. 351.

³⁵ Детальніше про іконографію київської ікони Софії Премудрості Божої див.: *Л[аишкарев] П. Софія — Премудрость Божия в иконографии Сѣвера и Юга России // Киевская старина.* — Т. X. — 1884. — С. 555–567.

³⁶ Вперше така теза стосовно печаток київських митрополитів із зображенням

Отже, попри деякі палеографічні особливості у довколовому написі матриці, не викликає жодних сумнівів її автентичність. Припускаємо, що київський митрополит Іов Борецький протягом свого правління міг використовувати почергово матриці кількох печаток, подібно до інших відомих політичних діячів тієї доби. Одна з них на сьогодні складає перлину сфрагістичної колекції Олексія Шереметьєва і стала причинком до вивчення української церковної сфрагістики ранньомодерного часу.

Софії Премудрості Божої (Матір Божа Знамення) висловлена у статті: *Перкун В.* Грамоти українських православних та уніатських церковних ієрархів XVII–XVIII ст. як сфрагістичне джерело // Молода нація. Альманах. — К., 2001. — № 3. — С. 245. Доповнений варіант цієї статті польською мовою, див.: *Perkun V.* Kilka uwag o pieczęciach ukraińskich hierarchów cerkiewnych z XVII–XVIII wieku // *Pieczęcie herbowe — herby na pieczęciach.* / Pod red. **Wojciecha Drelicharza i Zenona Piecha.** — Warszawa, 2011. — S. 217–226. Про печатки київських митрополитів із образом Софії Премудрості Господньої див. також: *Перкун В.* Геральдичні елементи на печатках православних інституцій та духівництва Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст. // **Symbol-Znak-Przesłanie. Symbolika w heraldyce kościelnej.** / Pod red. Józefa Mareckiego i Lucyny Rotter. — Kraków, 2010. — S. 151–152.

ОСОБОВА СФРАГІСТИКА І ГЕРАЛЬДИКА

УДК 930.2:929.6(477-25) «14/16»

ОЛЕГ ОДНОРОЖЕНКО
(Київ)

ШЛЯХЕТСЬКА ГЕРАЛЬДИКА КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ XV — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЗА АРХІВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ТА МАТЕРІАЛАМИ СФРАГІСТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ШЕРЕМЕТЬЄВИХ

Київська земля, що впродовж X — першої половини XIII ст. відіграла ключову роль в історії Русі, від часу монгольської навали та зруйнування столяного града Києва втратила своє провідне значення. Політичний центр Руської землі у цю добу змістився на захід, а київське Подніпров'я стало ареною запеклої боротьби між Руським королівством, Золотою Ордою та Великим князівством Литовським і Руським. Врешті, у другій половині XIV ст. перевага у цьому тривалому протистоянні остаточно схилилася на бік останнього.

Близько 1362 р. Київ отримав нову династію, засновником якої став один із синів великого князя литовського і руського Ольгерда Гедиміновича (1345–1377) — Володимир, нащадки якого правили у Великому князівстві Київському з перервами до 1471 р.¹ Саме у цей період на теренах Київської землі відбувалася поступова кристалізація структури місцевого нобілітету, формувався його персонально-родинний склад, внутрішня ієрархія, зовнішні ознаки привілейованого статусу, і в тому числі герби.

Попри втрату переважної більшості джерел з історії Київської землі XIV–XV ст., наявні у нашому розпорядженні відомості дозволяють стверджувати, що складання родової геральдики київського нобілітету, як

¹ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 636, 642–644.

титулованої аристократії (панів), так і нетитулованого рицарства (зем'ян, бояр-шляхти) мало припадати щонайпізніше на XV ст. До цього часу належать, щоправда, лише поодинокі зразки родового герботворення Київської землі. Але аналіз їхнього змісту доводить, що вже у XV ст. геральдичні традиції на київських теренах, з одного боку, розвивалися у ключі, подібному до герботворення інших руських земель (Волині, Галичини, Русо-Влахії, Поділля, Сіверської землі) другої половини XIV–XV ст., а з іншого — мали своє безпосереднє продовження у родовому герботворенні Київської землі XVI ст., від якого до нашого часу дійшли геральдичні пам'ятки, що вже мають справді масовий характер.

Найдавніші пам'ятки родової геральдики Київської землі, а саме герби панів радних господарської ради великого князя литовського і руського Свидригайла Ольгердовича (1430–1452) — київського воєводи Юрши Івановича та господарського маршалка Окушка Толкачевича, походять від другої чверті XV ст. На печатці першого з них у готичному щиті було вміщено знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям угору з піввістрям здолу в супроводі напису: + ПЕЧАТЪ ПАНА 'ЮРШИ². Прорис цієї печатки було вміщено також в “Adnotationes spectantes ad familias”³ та інших виписках Яна Замойського під 1431 та 1437 років⁴. Свого часу Вацлав Рулікоровський у своєму рукописному гербовнику подав опис та прорис цієї печатки з посиланням на інформацію Йоахима Лелевеля (“Jursza v. Jurszyn — Stanko Stankiewicz Jursza Leleweł przyłącza jego z takim znakiem i tłumacza, że to jest monogram czyli powiązanie głoski IVPIA wyrażające Jursza”),⁵ які виявилися втім цілком неправильними.

При господарському документі від 4 вересня 1437 р. крім печатки пана Юрши було привішено ще чотири печатки (від яких лишилися самі пергаментні паски), у тому числі пана радного Окушка Толкачевича⁶.

² AGAD. Perg. 4451 (“Iurscha capitaneus Lucensis”); Codex epistolaris saeculi XV. — Vol. I. — Pars I. — Cracoviae, 1876. — P. 70, n. LXXIII (кругла розміром 20 мм).

³ AGAD. AZ, sygn. 33, st. 668; Zamoyski J. — S. 47, n. 383 (“sigillum quartum, vt videtur Iurza capitanei Vilmensis”).

⁴ AGAD. AZ, sygn. 33, st. 453 (“Iursa palatini Kiowien”).

⁵ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/I, арк. 333.

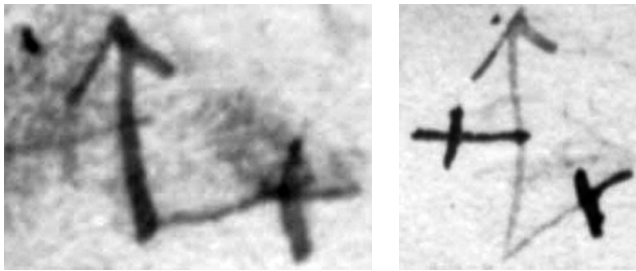
⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. — T. I: 1366–1506. — Lwów, 1887. — n. 36, 41 (“пан **В**кушко Толкачевич”); *Halecki O.* Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. — Kraków, 1915. — S.142; Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy. — T. XI: Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego

Печатка пана Юрши
Івановича 1431 р.

Прориси герба пана Юрши Івановича
з печатки 1431–1437 рр.

Прориси герба пана Окушка Толкачевича з печатки 1437 р.

В інвентарі коронного архіву Ян Замойський подав прориси герба з цієї печатки, що являв собою знак у вигляді стріли вістрям угору з перехрещеним відгалуженням праворуч та перехрещеним відгалуженням вліво на долішньому кінці⁷.

Наступні відомості щодо герботворення та уживання печаток представниками нобілітету Київської землі маємо від кінця XV ст. Так, при документі від 1499 р. збереглися відбитки двох печаток, перша з яких належала панові Булзі Лисичу. На сьогодні відтворити зображення герба в полі цієї печатки виявилось неможливим через незадовільний стан наявного в нашому розпорядженні відбитку (круглої форми розміром 26 мм).

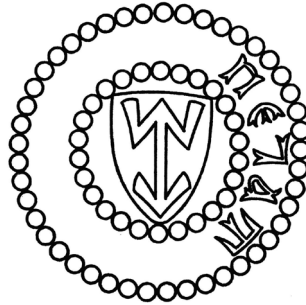
Натомість, значно краще виглядає справа з іншим відбитком печатки, що належав панові Михайлові Волчковичу. Його печатка має круглу

Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. — Kórnik, 1994. — S. 82, 245.

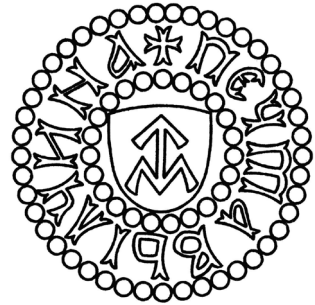
⁷ AGAD. AZ, sygn. 33, st. 453; BCz, Perg. 422 (печатка пошкоджена, згадка в тексті — “Okussko Tlucaczowicz”).

Печатка пана
Михайла Волчковича
1499 р.

Печатка Волчка (Вилчі)
пана від Липника
1421 р.

Печатка Волчка (Вилчі)
пана від Липника
1434 р.

форму розміром 23 мм та частково збережений довколовий напис: П ... ВА, містить у своєму полі зображення знака у вигляді літери **М** під вістрям стріли⁸.

Несподівану паралель це зображення знаходить у родовій геральдиці Русо-Влахії (Молдавського господарства), адже ідентичний геральдичний сюжет можемо спостерігати на печатках русо-влахійського пана радного⁹ (1407–1439), жупана¹⁰ і господарського маршалка (дворника)¹¹ (1435–1436) Вилчі (Волчка) пана від Липника¹² від 1421¹³ та 1434 років¹⁴.

⁸ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 635, арк. 1.

⁹ AGAD. Perg. 5308; Documenta Romaniae Historica. A: Moldova. — Vol. I. — București, 1975. — n. 57 (“панъ Вилча”), AGAD. Perg. 5317 (“панъ Вылча”), AGAD. Perg. 5343 (“панъ Вылча”), Documenta Romaniae Historica. A: Moldova. — Vol. I. — n. 22 (“вѣра пана Вылча”), 24, 40, 45, 56, 58, 62–71, 74–94, 97, 100, 101, 103, 110, 117–119, 124, 126, 136 (“вѣра пана Вльчи”), 25, 30–33 (“вѣра пана Вилчина”), 29 (“вѣра пана Вылчина”), 38, 177, 188 (“вѣра пана Вльча”), 39, 47 (“вѣра пана Вльча”), 52 (“вѣра пана Вилчу”), 53, 107, 113, 114, 128, 129, 133, 148, 159, 163, 164, 173, 175, 176, 180, 181, 187, 192, 194, 196, 197, 199, 201, 202 (“вѣра пана Вылчи”), 54, 61, 80, 116, 156, 161, 162, 170 (“вѣра пана Вилчи”), 60, 168 (“вѣра пана Вилча”), 137–139, 160, 165, 189 (“вѣра пана Вльчѣ”), 149, 151, 152, 184, 198 (“вѣра пана Вылча”), 150, 154, 155, 157, 158, 167 (“вѣра пана Вылчѣ”), 179 (“вѣра пана Влчи”).

¹⁰ Documenta Romaniae Historica. A: Moldova. — Vol. I. — n. 37 (“вѣра жупана Вльчи”), 51 (“вѣра жупана Вылчи”).

¹¹ Documenta Romaniae Historica. A: Moldova. — Vol. I. — n. 142–145 (“вѣра пана Вльчи дворника”).

¹² AGAD. Perg. 5367 (“панъ Вилча ѿ Липникѣ”).

¹³ AGAD. Perg. 5308, 5317, 5343.

¹⁴ AGAD. Perg. 5339, 5367.

На першій з них (круглої форми розміром 20 мм) у готичному щиті вміщено родовий знак у вигляді перевернутої літери **M** над вістрям стріли, що спрямоване додолу, який, імовірно, було перегорнуто і у подібний спосіб пристосовано до форми щита. Довколовий напис зберігся лише частково: + ПЕЧАТ...¹⁵. Друга зі збережених печаток (круглої форми розміром 20 мм), має аналогічне зображення, але родовий знак пана Вилчі подано у звичному неперегорнутому вигляді у готичному щиті іспанської геральдичної форми¹⁶. Повністю збереглися також написи в полі печатки: + ПЕЧТА ВЪЛЧИНА та на пергаментному паску, до якого було привішено відбиток печатки — “Печать пана Вълчина”¹⁷.

Таким чином, зображення герба на печатці Вилчі (Волчка) пана від Липника цілком тотожне геральдичному знакові на печатці Михайла Волчковича, що належав до старшої лінії родової спільноти, засновником якої був пан Волчко (Василь), а отже мав користуватися зображенням родового знаку в незмінному вигляді, як це бачимо на прикладі герботворення інших руських родів, коли лише представники молодших галузей роду відмінювали родові герби, змінюючи конструкцію знака, або додаючи другорядні елементи.

Усе це дає підстави зробити цілком вірогідне припущення про тотожність Вилчі (Волчка) пана від Липника та пана Волчка (Василя) — засновника роду панів Волчковичів, діяльність якого, на думку Н. Яковенко, мала припадати на кінець XIV ст.¹⁸ Саме відтоді походять перші відомості про пана Вилчу, який згадується в якості свідка у двох документах “Ивашка сына Петра воеводы дѣдича земли Валаскоѣ” від 25 березня 1400 р.¹⁹ Таким чином, можемо говорити про тяглість у використанні родового герба панів Волчковичів протягом усього XV ст. — від Вилчі (Волчка) пана від Липника (1421 р.) до його праправнука пана Михайла Волчковича (1499 р.).

Щоправда, постає питання, яким чином нащадки пана Вилчі могли опинитися на теренах Київської землі та чому цього переміщення

¹⁵ AGAD. Perg. 5308, 5317, 5343.

¹⁶ AGAD. Perg. 5339, 5367.

¹⁷ AGAD. Perg. 5367.

¹⁸ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 156.

¹⁹ AGAD. Perg. 5326 (“панъ Вилча”); AGAD. Perg. 5327 (“с паномъ Вилчею и печать Вилчина привѣшена”). Відбитки печатки пана Вилчі, які було прикладено до цих документів, мають незадовільний стан збереження.

не зафіксували тогочасні джерела. По-перше, необхідно зазначити, що в XV ст. політичні зв'язки Великого князівства Київського та Молдавського господарства були надзвичайно інтенсивними, достатньо згадати лише факт одруження господаря Молдавської землі Стефана III з донькою великого князя Олександра Володимировича Євдокією²⁰. По-друге, переміщення русо-влахійського нобілітету на наддніпрянські землі у період середньовіччя було явищем доволі звичним²¹.

Вартою уваги є також та обставина, що нащадки пана Волчка мали численні маєтки не лише в Київській землі, але й на Волині та Поділлі, в тому числі й поблизу Дністра, тобто в безпосередньому сусідстві з Молдавським господарством — “въ землѣ Подолскои неподалеко реки Днѣстра лежачыхъ якожь и въ земляхъ Киѣвскихъ надъ рекою Тетерою здеи и въ землѣ Овруцкои и въ землѣ Брацлавскои и въ Повѣтѣ Луцкомъ надъ рекою Стыромъ лежачыхъ”²², що може вказувати на шлях пересування цієї родини — з Русо-Влахії на Поділля (Брацлавську землю), а згодом на Київщину.

Не можна не зважати також на те, що доволі репрезентативний корпус документів з історії середньовічної Молдавії²³ не фіксує на її території нащадків Вилчі пана від Липника, які цілком могли стати політичними емігрантами, що виглядає доволі вірогідним з огляду на надзвичайно загострену політичну ситуацію в Молдавському господарстві у другій третині XV ст. З іншого боку, перші достеменні відомості про перебування нащадків пана Волчка на наддніпрянських землях походять саме від цього часу²⁴. Згадки ці є, втім, доволі спорадичними, з огляду на втрату більшості тогочасних джерел наприкінці XV ст. під час татарських нападів. Це водночас не дає змоги реконструювати в деталях шляхи та етапи переміщення в Подніпров'я нащадків пана Волчка, які невдовзі почнуть відігравати помітну роль в суспільно-політичному житті Литовсько-Руської держави.

²⁰ *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. — Львів, 2000. — С. 322.

²¹ *Яковенко Н.* Українська шляхта. — С. 241.

²² Українські грамоти XV ст. — К., 1965. — С. 27, н. 2.

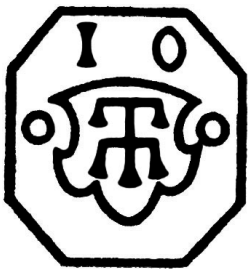
²³ Молдавія в епоху феодалізму. — Т. I–VI. — Кишинёв, 1961–1992; *Documenta Romaniae Historica*. — А: Moldova. — Vol. I–III. — Bucureşti, 1975–1980.

²⁴ *Яковенко Н.* Українська шляхта. — С. 156.

Нащадки двоюрідного брата Михайла Волчковича — пана Олізара Івановича Волчковича, представники роду панів Олізарів-Волчковичів, користувалися істотно відмінним зображенням родового герба. Це було звичною практикою для тогочасного руського герботворення, оскільки представники молодших галузей певного роду доволі часто вносили певні видозміни у первісний родовий герб, що у незмінному вигляді закріплювався лише у старшій гілці роду.

Син пана Олізара Івановича Волчковича — житомирський підстароста Іван Олізар-Волчкович 1571 р. користувався печаткою з зображенням в ренесансовому щиті знака у вигляді двох трираменних літер **T** з загнутими кінцями в стовп²⁵. Аналогічно представлено родовий герб також на печатці пана Адама Івановича Олізара-Волчковича від 1593–1596 рр., але цього разу над щитом вміщено шолом з наметом під шоломовою короною і павичеві пера в нашоломнику в супроводі літер згори: **AOW** та дати виготовлення печатки обабіч: **1593**²⁶.

На іншій печатці пана Адама Олізара-Волчковича, матриця якої зберігається у сфрагістичній колекції Музею Шереметьєвих, маємо подібне зображення герба, той самий напис **AOW**, а також частково пошкоджену дату: **15...** Печатка ця виготовлена зі свинцево-олов'яного сплаву і має загальну вагу 29,1 г, складається з робочої частини у вигляді пластини восьмикутної форми розміром 22,5 × 19 мм і товщиною 5 мм, яку спаяно з утримуючою частиною у вигляді довгої чотирикутної зігнутої ручки висотою 31,5 мм, шириною 7,5 мм і товщиною 5,5 мм²⁷.

Печатка пана Івана
Олізара-Волчковича 1571 р.

Матриця печатки пана Адама Івановича
Олізара-Волчковича кінця XVI ст.

²⁵ ЦДДАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 10, арк. 60 зв. (восьмикутна, 12 × 11 мм; згори літери: ІО).

²⁶ АРК. ASang, Тека XXII, Плік 23 (восьмикутна, 17 × 15 мм).

²⁷ Музей Шереметьєвих, фонд "Сфрагістика", МЦ-1570.

Матриця печатки
“Жеравева” XV ст.

Принаймні століттям раніше можна датовувати іншу матрицю печатки, що також знаходиться у сфрагістичній колекції Музею Шереметьєвих, на якій зображено родовий знак надзвичайно подібний до пізнішого герба роду панів Олізарів-Волчковичів. Печатка, від якої лишилася бронзова пластина вагою 5,4 г круглої форми розміром 22,5 мм і товщиною 1,5 мм, мала у своєму полі зображення знаку у вигляді двох трираменних літер **Т** в стовп у супроводі довшого напису: ПЕЧАТЬ ЖЕРАВЕВА²⁸. Характерна стилізація зображення

та палеографія літер дозволяє зробити припущення про появу матриці цієї печатки у другій половині XV ст. А судячи з ідентичності геральдичних знаків, можна зробити доволі вирогідний висновок про можливість приналежності даної печатки до одного з предків чи найближчих родичів роду Олізарів-Волчковичів.

У подальшому родовий герб панів Олізарів-Волчковичів було представлено в річпосполитських гербовниках, які, крім того, подають відомості щодо його забарвлення та позаштитових елементів повного герба: золотий знак у вигляді двох хоругв (двох трираменних літер **Т** в стовп) на червоному полі щита, над яким розміщено шолом з наметом під шоломовою короною та нашоломник у вигляді п'яти павичевих пер, над якими вміщено шестипроменеву зірку²⁹. Аналогічне зображення правило за герб роду панів Александровичів

Герб панів Александровичів та панів Вороновицьких у гербовнику Папроцького “Gniazdo snoty” 1578 р.

²⁸ Музей Шереметьєвих, фонд “Сфрагістика”, МЦ-1626.

²⁹ *Niesiecki K. Herbarz Polski.* — Т. VII. — Lipsk, 1841. — S.85; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/1, арк. 591 (“Olizar h. Chorągwie”).

(Александровичів-Кмітичів)³⁰ та панів Вороновицьких (Вороновичів)³¹, які вели свій родовід від молодшого (третього) сина пана Волчка — Кміти (Олександра) Вороновицького.

Іншим родом, який вів свій походження від Кміти Волчковича, були пани Кмітичі (Кміти), нащадки третього сина Волчка Александровича Кмітича — пана Богдана (Федора) Александровича Кміти. Київською галуззю цього роду були пани Кміти-Чорнобильські, геральдична спадщина яких відтворена як у річпосполитських гербовниках, так і на печатках другої половини XVI ст. Останній багатир землі Руської смоленський воевода (1579–1587), господарський намісник великолуцький та оршанський староста Філон Семенович Кміта-Чорнобильський користувався двома печатками (від 1567–1582 рр.³² та 1585 р.³³), на яких було розташовано знак у вигляді з'єднаних у стовп двох трираменних літер **Т** над трьома врубами в ренесансовому щиті, над яким знаходився шолом з наметом і три страусячих пера в нашоломнику.

Тогочасні гербовники Папроцького повторюють цю інформацію і називають гербами панів Кміт-Чорнобильських три вруба³⁴ і зображення золотого знака у вигляді

Печатка пана Філона
Кміти-Чорнобильського
1567 р.

Печатка пана Філона
Кміти-Чорнобильського
1585 р.

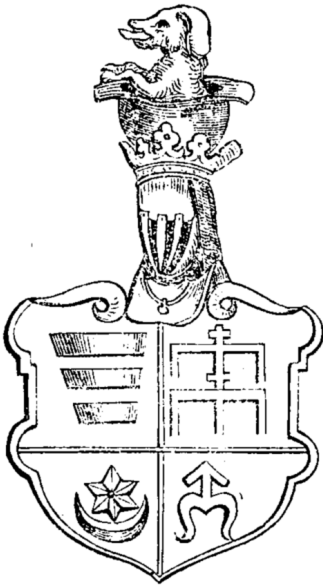
³⁰ *Paprocki B.* Gniazdo cnoty skąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego y inszych państw początek swoy maia. — Kraków, 1578. — S. 1181–1183, 1187; *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. — Kraków, 1584. — S. 852.

³¹ *Paprocki B.* Gniazdo cnoty. — S.1187; *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. — S. 852; *Kojałowicz W.* Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego czyli Compendium. — Kraków, 1897. — S. 257–258.

³² НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 858; АРК. АSang, тека X, плік 80, 95, 111, 129, 133; тека XI, плік 5, 10; ZR, rkps 66, st. 83 (овальна, 16 × 14 мм; обабіч літери: FK).

³³ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 21 992 (кругла, 28 мм; напис по колу: • FILON...).

³⁴ *Paprocki B.* Gniazdo cnoty. — S. 1181–1186; *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. — S. 851–852.

Герб панів Кміт-
Чорнобильських
в гербовнику Папроцького
“Herby rycerstwa polskiego”
1584 р.

з'єднаних у стовп двох трираменних літер **T** на червоному полі щита, над яким розміщено шолом з наметом під шоломовою короною і п'ять страусячих пер у нашоломнику³⁵.

В “Herbach rycerstwa polskiego” їх представлено в різних частинах чотиридільного щита: в першій частині — три вруба, в другій частині — знак у вигляді з'єднаних у стовп двох трираменних літер **T** у супроводі двох хрестиків, у третій частині — шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори (герб Леліва), в четвертій частині — вістря стріли з подвійним розгалуженням здолу (герб Одровонж), над щитом бачимо шолом під шоломовою короною, в нашоломнику — з корчака виникає пес³⁶. Цей останній герб повторено також у пізнішому гербовнику Несецького³⁷, в якому, слідом за гербовником Кояловича³⁸ представлено ще одну версію родового герба панів Кміт-Чорнобильських: на червоному полі золотий знак у вигляді двох трираменних літер **T** у стовп, над щитом — шолом з наметом під шоломовою короною, в нашоломнику — павичеві пера, над якими — шестипроменева зірка³⁹, що уподібнює цей герб до геральдичного знаку панів Александровичів та Вороновицьких.

Разом із тим, не випадковість наявності у родовому гербі панів Кміт-Чорнобильських зображення трьох врубів впливає з уживання цих геральдичних фігур в якості основного сюжету на печатці господарського писаря (1509–1528) Богухвала Дмитровича Кмітича⁴⁰, якою він

³⁵ *Paprocki B.* Gniazdo cnoty. — S. 1187.

³⁶ *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. — S. 852.

³⁷ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — T. V. — S. 123.

³⁸ *Kojałowicz W.* Compendium. — S. 257–258.

³⁹ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — T. V. — S. 122–123.

⁴⁰ *Яковенко Н.* Українська шляхта. — С. 154–155, 162 (прадід — Кміта (Олександр) Волчкович Вороновицький, дід — Волчко Олександрович Кмітич, батько — Дмитро Волчкович Олександрович Кмітич, брат Олександр Дмитрович Кмітич — засновник

користався 1515 року. В її полі зображено герб у вигляді трьох врубів у щиті німецької геральдичної форми⁴¹. Відмінність між гербом на печатці пана Богухвала Кмітича та гербом панів Кміт-Чорнобильських пояснюється, очевидно, тією обставиною, що перший належав до молодшої галузі роду панів Кмітичів, яка походила від молодшого брата пана Богдана (Федора) Олександровича Кміти, четвертого сина Волчка Олександровича Кмітича — Дмитра Олександровича Кмітича.

Принагідно маємо зазначити, що брацлавська галузь роду Кмітичів — пани Черленковські (Кміти-Черленковські), що походили від молодшого брата пана Богухвала — Олександра Дмитровича Кмітича, також користувалися гербом із зображенням трьох врубів⁴². Щоправда, на печатці 1628–1630 рр., що належить брацлавському земському писареві Сильвестру Черленковському (1628–1659), знаходимо герб, який виразно нагадує родовий герб панів Кміт-Чорнобильських — знак у вигляді з'єднаних у стовп двох трираменних літер **T** над трьома врубами розташовано в іспанському щиті, над яким розміщено шолом з наметом під шоломовою короною і корчак, з якого виникає пес, в нашоломнику⁴³.

Ще однією галуззю, що вела свій родовід від пана Волчка, а саме — від його другого сина Івана, були пани Горностаї, герботворення яких суттєво відрізнялося від геральдичних сюжетів, як панів Волчковичів та Олізарів-Волчковичів, так і панів Олександровичів, Вороновицьких і Кмітичів.

Зображення на гербах останніх лише в досить загальних рисах нагадує родовий знак, яким користувалися пани радні⁴⁴ та хору-

роду панів Кміт-Черленковських і Черленковських).

⁴¹ AGAD. Perg. 7466 (восьмикутна, 13 × 11 мм).

⁴² *Paprocki B.* Gniazdo snoty. — S. 1181–1183; *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. — S. 852.

⁴³ ЦДДАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 144, арк. 3, 7 зв., 27 зв. (восьмикутна, 17 × 15 мм; згори напис: SC).

⁴⁴ *Любовский М.* Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. — М., 1901. — С. 5; *Lietuvos Metrika.* Knyga nr 523 (1528). *Viešųjų reikalų knyga 1.* — Vilnius, 2006. — P. 23 (“Пан Ивашко Горностаи мает ставити дванадцат коней и з зоставными людми. А кром заставных людеи из своее властности мает ставити 10 коней”); *Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy.* — Т. XI. — S. 210–211 (пан радний і хоруговний (1528–1558), господарський писар (1512–1558), державця дорсунішський (1527–1551), господарський

говні⁴⁵ Горностаї, і який мав вигляд перехрещеної лілії над двома трикутниками. Вперше його бачимо в ренесансовому щиті на печатці пана радного і хоруговного (1529–1558), господарського писаря (1512–1558), дорсунішського державці (1527–1551), господарського маршалка (1529–1542), земського підскарбія (1531–1558), слонімського старости (1531–1558), бірштанського державці (1539–1551), дворного маршалка (1542–1558), стоклішського державці (1549–1558), новгородського воеводи (1551–1558), кревського державці (1556–1558) Івана Остафійовича Горностаї від 1536–1553 років⁴⁶.

Аналогічне зображення мають і дві його наступні печатки від 1543–1552 рр.⁴⁷ та 1553 р.⁴⁸ Натомість, невдовзі по-тому в гербі пана Івана Горностаї з'являється цілком інше зображення — китаврус, який тримає напружений лук і цілить стрілою у власний хвіст у вигляді змії в ренесансовому щиті, над яким розміщено шолом із наметом⁴⁹. Печатку з цим сюжетом бачимо при документах від 1554–1557 рр. Саме у 1554 р. великий князь литовський Сигізмунд II Август надав дозвіл на використання

маршалок (1529–1542), підскарбій земський (1531–1558), староста слонімський (1531–1558), державця бірштанський (1539–1551), маршалок дворний (1542–1558), державця стоклішський (1549–1558), воевода новгородський (1551–1558), державця кревський (1556–1558) Іван Остафійович Горностаї; пан радний і хоруговний (1547–1565), ключник віленський (1533–1544), державця конявський і дубицький (1533–1544), писар господарських дворів (1536–1544), державця любошанський (1546–1555), господарський маршалок (1547–1565), державця гомельський (1547–1552), староста річицький (1555) Оникій Остафійович Горностаї).

⁴⁵ *Любавский М.* Литовско-русский сейм. — С. 473 (пан хоруговний Іван Остафійович Горностаї; пан хоруговний Оникій Остафійович Горностаї).

⁴⁶ AGAD. Perg. 4800; AZ, sygn. 33, st. 679; APK. ASang, teka VI, plik 39; teka VIII, plik 11, 12, 26; ZR. Perg. 221; Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne / F. Piekosiński // *Studia, rozprawy i materiały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego.* — T. VII. — Kraków, 1907. — p. 550; *Цімоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі. — Мінск, 1993. — С. 62, мал. 32 (овальна, 20 × 18 мм; згори напис: ЮРею).

⁴⁷ НБУВ IP. Ф. 24, спр. 2383, арк. 1; ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 27, арк. 1; спр. 28, арк. 1; APK. ASang, teka IV, plik 61, 68; teka V, plik 2, 37; teka VI, plik 1; teka VII, plik 5; *Цімоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 62, мал. 34; *Piekosiński F.* *Heraldika polska wieków średnich.* — Kraków, 1899. — S. 306, мал. 541 (овальна, 19 × 15 мм; згори літери: SI).

⁴⁸ *Цімоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 62, мал. 33 (кругла, 16 мм; згори напис: IBA ГО).

⁴⁹ AGAD. Perg. 7715, 7722, 7723; AR. Dz. X, sygn.111, st. 1, 3; APK. ASang, teka VIII, plik 31, 78, 79; BCz. Perg. 903 (овальна, 20 × 18 мм; згори літери: IH).

Іваном Остафійовичем та всіма представниками роду панів Горностаїв гербу Китаврус — “1554 r. w dniu św. Jakuba apostoła nadanie od Zygmunta Augusta herbu Hipocentaurus domowi Hornostajów”⁵⁰. Цілком вірогідно, що у подібний спосіб литовсько-руським господарем було відзначено визначні заслуги Івана Остафійовича Горностая перед Великим князівством Литовським і Руським.

Інша справа, чому саме цей герб з’явився в якості почесного надання, адже представники династії Ягелонів у подібних випадках послуговувалися власним династичним гербом Погонєю, і то зазвичай лише його частиною — рука, що тримає меч, який в офіційних документах та гербовниках фігурує під назвою Погоня або Божедар (*Pogonia vel Boze Zdarz*)⁵¹. По-перше, необхідно зазначити, що останній герб найчастіше надавався у випадку нобілітації, про яку очевидно не могло бути мови в разі з паном радним та хоруговним Іваном Остафійовичем Горностаєм, що належав до вузького кола найвищої аристократії Литовсько-Руської держави. По-друге, не може бути жодних сумнівів у тому, що фігура китавруса з’явилася в герботворенні Горностаїв не випадково і в такий спосіб мала підносити статус власника цього герба, як це бачимо на прикладі гербів у нобілітаційних привілеях.

У даному випадку піднесення пана радного і хоруговного могло відбуватися лише в спосіб надання йому герба з арсеналу князівської геральдики. Єдиною постаттю того часу, що користувався гербом із зображенням китавруса і суспільне положення якого дозволяло підносити статус пана радного за допомогою приділення власного герба, був біскуп віленський (1536–1555) Павло Олександрович, останній чоловічий представник княжого роду Гольшанських. Імовірно, що перед неминучим згасанням власного роду князь Павло Гольшанський міг передати родовий герб такій визначній особі як Іван Горностаї, зробивши його в такий спосіб геральдичним спадкоємцем роду Гольшанських. Щоправда, родовий герб князів Гольшанських тривалий час не міг закріпитися

⁵⁰ Słownik geograficzny. — T. III. — Warszawa, 1882. — S. 127 (з посиланням на “Rejestrzyk przywilejów Hornostajowskich” в “Archiwum Hornostajów”).

⁵¹ *Trelińska B.* Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec. Herby nobiletacji i indygenatów XV–XVIII w. — Lublin, 2001. — S. 80, n. 107; *Piekosiński F.* Heraldika polska wieków średnich. — S. 29; *Piekosiński F.* Rycerstwo polskie wieków średnich. — T. I: O dynastycznym szlachty polskiej pochodzeniu. — Kraków, 1876. — S. 276.

у герботворенні панів Горностаїв, адже після смерті Івана Остафійовича у 1558 р. він майже півстоліття не знаходив відображення на сфрагістичних пам'ятках представників цього роду.

Так, на печатках усіх чотирьох синів пана Івана Остафійовича Горностая — дорсунішського (1551–1556), сомілішського (1551), лисковського і межиріцького (1558) державці Івана Горностая від 1553 р. (з шоломом і наметом над щитом)⁵² і 1556 р.⁵³, мінського воєводи (1566–1576), кам'янецького державці (1568–1576), мінського старости (1571–1576) і берестейського воєводи (1576–1588) Гаврила Горностая від 1567–1571 рр.⁵⁴ і 1585–1586 рр.⁵⁵ (на обох печатках над щитом знаходився шолом з наметом і три страусячих пера в нашоломнику), пана Остафія Горностая від 1570 р. (над щитом шолом з наметом)⁵⁶, намісника троцького воєводи (1539–1542), троцького судді (1540–1541), господарського писаря (1551–1553) і слонімського старости (1551–1553) Єрмогена (Власія) Горностая⁵⁷ незмінно бачимо зображення знака у вигляді перехрещеної лілії над двома трикутниками в ренесансовому щиті.

Подібну ситуацію спостерігаємо і в наступному поколінні панів Горностаїв. Пан Власій Власійович (Єрмогенович) Горностай упродовж 1570–1579 рр. користувався печаткою з зображенням того ж таки знака у вигляді перехрещеної лілії над двома трикутниками в ренесансовому щиті, над яким розміщувався шолом з наметом і три страусячих пера в нашоломнику⁵⁸. А на печатці берестейського воєводи Яроніма Гавриловича Горностая від 1596 р. було зображено чотиридільний ренесансовий щит, на якому в першій частині знаходився дещо модифікований

⁵² APK. ZR, rkps 68, st. 6 (восьмикутна, 13 × 11 мм; згори літери: • I • H •).

⁵³ APK. ASang, teka VIII, plik 56; rkps 155, st. 192, 404 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: * I * H *).

⁵⁴ AGAD. Perg. 636 a, 5627; *Цімоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 62, мал. 35; *Kutrzeba S., Semkowicz W.* Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791. — Kraków, 1932. — S. 353, n. 149 b, мал. n. 10; S. 413, n. 94 f, опис n. 9 (овальна, 23 × 22 мм; згори літери: GH).

⁵⁵ APK. ZR, pap. 37, 38, 39, 40, 41, 42; rkps 65, st. 21; rkps 66, st. 33; rkps 155, st. 228, 293, 295, 413, 415 (овальна, 22 × 20 мм).

⁵⁶ APK. ZR, rkps 66, st. 35, 60, 220; rkps 155, st. 423 (овальна, 16 × 13 мм; згори літери: OH).

⁵⁷ APK. ZR, rkps 68, st. 128 (овальна, 18 × 16 мм; згори літери: IH).

⁵⁸ APK. ZR, rkps 66, st. 42; rkps 155, st. 425, 431; *Цімоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 62, мал. 36 (восьмикутна, 18 × 16 мм; згори літери: WH).

родовий знак у вигляді хреста, на його горішньому кінці розміщувалося коло над двома трикутниками, в другій частині — човен під вежею (герб Кораб), у третій частині — панна під короною, що сидить на ведмеді (герб Рава), у четвертій частині — п'ятипелюсткова квітка (герб Порай)⁵⁹.

І лише на печатці молодшого брата Івана Остафійовича — пана радного і хоруговного (1547–1565), віленського ключника (1533–1544), конявського і дубицького державці (1533–1544), писаря господарських дворів (1536–1544), любошанського державці (1546–1555), господарського маршалка (1547–1565), гомельського державці (1547–1552), річицького старости (1555) Оникія Горностая від 1561 р. родовий знак мав доволі незвичну конструкцію у вигляді подвійної лілії під хрестом (тобто збережено лише горішню частину родового знака) в німецькому щиті, над яким розміщено шолом із наметом⁶⁰, що зайвий раз вказує на поширену практику відмінювання родового герба молодшими представниками відповідного роду серед нащадків пана Волчка.

І лише у першій половині XVII ст. фігура китавруса міцно закріплюється у родовому герботворенні панів Горностаїв. Так, на печатці київського підкоморія (1602–1618) Самійла Яронімовича Горностая, яку після його смерті у 1618 р. певний час використовувала його донька Єлизавета Горностаївна з Тулин, бачимо зображення китавруса з напнутим луком зі стрілою у бароковому щиті, над яким розташовано шолом із наметом під шоломовою короною⁶¹.

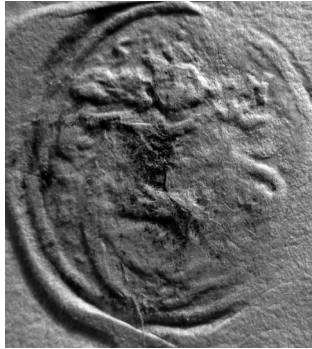
Дещо повніше представлено герб на печатці останньої представниці роду панів Горностаїв⁶² — Єлизавети Самійлівни Горностаївни з Тулин, дружини мстиславського воєводи (1643–1647) Миколи Абрамовича. В полі печатки, якою вона користувалася впродовж 1643–1647 рр., вміщено півкруглий бароковий щит із зображенням оберненого вліво китавруса, що тримає напнутий лук і цілить стрілою у власний хвіст у вигляді змії, над щитом розташовано шолом з наметом під шоломовою короною, а в нашоломнику — знак у вигляді перехрещеної лілії над двома

⁵⁹ APK. ASang, teka XXII, plik 23 (овальна, 20 × 18 мм; згори літери: НН).

⁶⁰ AGAD. Perg. 7764; APK, rkps 155, st. 278; BCz. Perg. 915 (восьмикутна, 16 × 14 мм; згори літери: О • Н).

⁶¹ APK. Rkps 155, st.421 (овальна, 22 × 20 мм; згори літери: SH).

⁶² *Boniecki A. Herbarz Polski.* — T. VII. — Warszawa, 1904. — S. 341.

Печатка пана Самійла
Яронімовича Горностаєя
близько 1618 р.

Печатка Єлізавети
Самійлівни Горностаївни
з Тулин 1643/1647 рр.

трикутниками⁶³, тобто первісний родовий герб панів Горностаїв. Остання деталь свідчить про те, що до самого згасання цього роду в середині XVII ст. в ужитку перебували обидва герби — на основі родового знаку та з зображенням китавруса.

Лише пізніші гербовники фіксують побутування китавруса в якості єдиного герба панів Горностаїв⁶⁴. Зокрема, подібні відомості подає гербовник Кояловича, визначаючи також забарвлення цього герба: на червоному полі золотий китаврус влучає стрілою з напнутого луку власний хвіст у вигляді змії, а також наявність своєрідного нашоломника — три страусячих пера, на яких китаврус⁶⁵, що, як бачимо, суттєво відрізняється від інформації, яку подають сфрагістичні пам'ятки.

Попри доволі пізні походження цих відомостей, що з'явилися вже тоді, коли рід панів Горностаїв зійшов з історичної сцени, свідчення річпосполитських гербовників міцно закріпилися в історіографічній традиції⁶⁶. До недавнього часу не існувало жодних відомостей про старовинний герб панів Горностаїв, що призводило не лише до невизначеності у питанні щодо змісту родового герба Горностаїв і, зокрема, до часу

⁶³ APK. Rkps 155, st. 417, 419 (овальна, 30 × 24 мм; навколо літери: Н • • Н • Z • • Т • АWM).

⁶⁴ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — T. IV. — S.375; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/I, арк. 272 (“Hornostaj h. Hypocentaurus”).

⁶⁵ *Kojałowicz W.* Compendium. — S. 6.

⁶⁶ *Boniecki A.* Herbarz Polski. — T. VII. — S. 340.

надання господарського привілею 1554 р., але й позначалося на з'ясуванні інших складних проблем литовсько-руської геральдики.

Приміром, у одній з недавніх робіт, присвяченій пропагандивному змісту складеного герба Семена-Самійла Андрійовича Любартовича Сангушка, князя на Ковелі від 1626 р.⁶⁷, відсутність інформації про первісний родовий герб панів Горностаїв суттєво позначилася на висновках автора. Автор статті зіштовхнувся з поважними труднощами у визначенні змісту однієї з частин шестидільного щита князя. Розглянувши зміст інших полів, він дійшов до висновку, що у перших двох частинах, що займали середню вертикаль герба, було зображено династичні герби нащадків Гедиміна, зокрема, князів Сангушків — Погоню литовську та Колюмни. Герб у третьому полі (знак у вигляді двічі перехрещеної стріли вістрям догори) належав матері князя Софії Павлівні Сопіжанці, герб у четвертому (знак у вигляді перехрещеної роздвоєної здолу стріли вістрям догори) — бабці за материнською лінією Ганні Григоровні Ходкевичівні, врешті, герб у шостій частині (обернений вліво китаврус, що тримає напружений лук і цілить стрілою у власний хвіст у вигляді змії) — бабці за батьківською лінією Софії Іванівні Горностаївні⁶⁸.

Натомість, зміст п'ятої частини з зображенням подвійної лілії, яку автор потрактував як герб Гоздава, залишився без задовільного пояснення. Після довгих розважань він зрозумів, що має перед собою не один з гербів, що належав котромусь із предків князя Семена-Самійла, а геральдичний знак роду панів Паців, жоден представник якого не доводився родичем князю⁶⁹. Я. Рогульський воліє вбачати у використанні цього герба свого роду декларацію приналежності князів Сангушків до аристократичної еліти Великого князівства Литовського, поруч з такими потужними родами як Паці, Сопіги та Ходкевичі.

Поруч із запереченнями загального характеру, як-от — безсенсовість подібних декларацій з боку княжої родини, що вже в силу свого походження стояла незмірно вище різноманітних панських родів, можемо

⁶⁷ Rogulski J. Treści propagandowe herbu złożonego księcia Szymona Samuela Sanguszki z 1626 roku // *Insignia et splendor. Heraldyka w służbie rodów szlacheckich i instytucji Kościoła*. — Kraków, 2011. — S. 9–84.

⁶⁸ Ibid. — S. 32–50, 56–77.

⁶⁹ Ibid. Treści propagandowe herbu złożonego księcia Szymona Samuela Sanguszki. — S. 50–57, 81.

зауважити, що поява подвійної лілії в одній із частин складеного герба князя Сангушка, має значно простіше пояснення. Очевидно, маємо перед собою інтерпретацію первісного герба панів Горностаїв, в основі якого також було зображення лілії — в горішній частині родового знаку.

Варто звернути увагу й на ту обставину, що вже у геральдично-сфрагістичних виписах Яна Замойського “Adnotationes spectantes ad familias” від 1567–1569 рр. зображення на печатці пана Івана Остафійовича Горностая від 1536–1553 рр. (знак у вигляді перехрещеної лілії над двома трикутниками у ренесансовому щиті)⁷⁰ трактовано саме як герб Гоздава — (“sigillum Ioannis Hornostai thesaurarij terrestris Lituaniae: Gosdowa”)⁷¹. А на печатці пана Оникія Остафійовича Горностая від 1561 р. взагалі маємо малюнок подвійної лілії під хрестом⁷², який цілком міг стати прототипом для зображення у п'ятій частині герба князя Семена-Самійла Любартовича Сангушка.

Врешті, на печатці останньої представниці роду Горностаїв — Єлизавети Самійлівни, сучасниці князя Семена-Самійла Андрійовича, було присутнє зображення обох родових гербів, як родового знаку з лілією у горішній частині, так і китавруса, що, безумовно, свідчить про їх паралельне використання, а разом з тим дає відповідь на питання, щодо причин появи в княжому гербі 1626 р. обох гербів роду Горностаїв.

Крім того, маємо ще одне підтвердження того, що герб із зображенням подвійної лілії презентував саме рід панів Горностаїв. Маємо на увазі спрощену видозміну герба Семена-Самійла Сангушка князя на Ковелі, яку було вміщено у французькому молитовнику 1625 р.⁷³ Цей герб складається з чотирьох частин, в яких, по за всяким сумнівом, вміщено герби батька, матері та обох бабок, з яких Софію Іванівну Горностаївну презентує герб не з зображенням китавруса, а з подвійною лілією.

Як і в родовому герботворенні більшості руських земель доби середньовіччя основу геральдичного комплексу панських родів Київської землі становили герби, в основі яких лежало зображення родових знаків,

⁷⁰ AGAD. Perg. 4800; APK. ASang, teka VI, plik 39; teka VIII, plik 11, 12, 26; ZR. Perg. 221.

⁷¹ AGAD. AZ, sygn. 33, st. 679; Zamoyski J. — n. 550.

⁷² AGAD. Perg. 7764; APK, rkps 155, st. 278; BCz. Perg. 915.

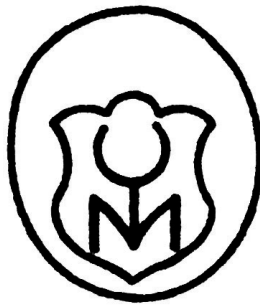
⁷³ *Sokolowski M.* Miniatury włoskie Biblioteki Jagiellońskiej i Modlitwenik Francuski ks. Samuela Sanguszki w Bibliotece Dzikowskiej. — Kraków, 1892. — S. 27; *Rogulski J.* Treści propagandowe herbu złożonego księcia Szymona Samuela Sanguszki. — S. 53, il. II, 4.

у першу чергу буквоподібних. Як ми вже бачили вище, саме зображення знака подібного до літери **М** знаходилося на одній з найдавніших відомих на сьогодні печаток представника титулованої знаті Київської землі. Крім панів Волчковичів геральдичними сюжетами в основі яких перебував М-подібний родовий знак користувалися ще кілька панських родів.

У першу чергу мова йде про представників роду панів Суринів (Путятів), які мали в своєму гербі знак у вигляді з'єднаних стовпом півмісяця рогами догори та літери **М** на червоному полі щита, над яким вміщено шолом з наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику⁷⁴. Саме це зображення присутнє на найдавнішій відомій на сьогодні печатці представника цього роду — пана Станіслава Сурина від 1514 р.⁷⁵ Аналогічно представлено родовий герб також на печатках київського бирчого Немири Сурина від 1568 р.⁷⁶ та пана Гордія Сурина від 1569 р.⁷⁷

Печатка пана
Станіслава Сурина 1514 р.

Печатка пана
Немири Сурина 1568 р.

Печатка пана
Гордія Сурина 1569 р.

Натомість, на печатці київського бирчого Івана Сурина від 1568 р. знак у ренесансовому щиті доповнено перехрестям на стовпі, що з'єднує півмісяць і літеру **М**⁷⁸. Практично тотожне зображення присутнє на іншій печатці пана Івана, матриця якої зберігається у сфрагістичній колекції Музею Шереметьєвих. Печатка має вагу 7,9 г, її виготовлено з бронзи.

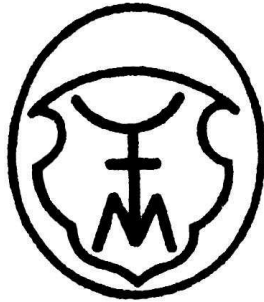
⁷⁴ *Kojałowicz W. Compendium.* — S. 172.

⁷⁵ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 655, арк. 1 (кругла, 14 мм).

⁷⁶ ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 2, спр. 1 а, арк. 1 (овальна, 14 × 12 мм).

⁷⁷ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 277 (кругла, 14 мм; згори літери: SH).

⁷⁸ ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 2, спр. 1 а, арк. 1 (овальна, 14 × 12 мм).

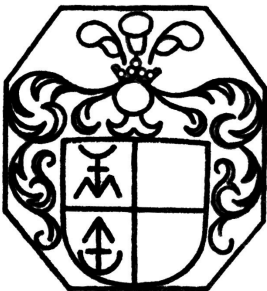
Печатка пана
Івана Сурина 1568 р.

Матриця печатки
пана Івана Сурина

Вона складається з робочої частини у вигляді масивної пластини овальної форми розміром $16,5 \times 14$ мм і товщиною 3,5 мм, а також спаяної з нею утримуючої частини, що має вигляд трубки висотою 12 мм, шириною 9,5 мм і товщиною 8,5 мм. У полі печатки зображено родовий герб у ренесансовому щиті, над яким розташовано літери **IS**⁷⁹.

Подібне зображення родового знака, але з загнутими додолу кінцями поземого рамена знаходимо на першій печатці пана Василя Станіславовича Сурина від 1593 р. на щиті іспанської геральдичної форми⁸⁰. На його наступній частково збереженій печатці від 1609 р. у першій частині чотиридільного іспанського щита бачимо звичне зображення знака у вигляді з'єднаних хрестом півмісяця рогами догори та літери **M**, у третій частині зображено знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями догори, а над щитом — шолом із наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику⁸¹.

Печатка пана
Василя Станіславовича
Сурина 1609 р.

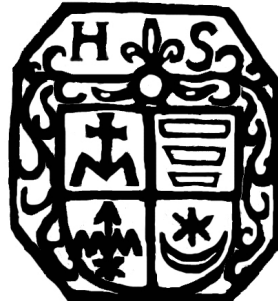
⁷⁹ Музей Шереметьєвих, Сфрагистика, МЦ-1274; *Однороженко О.* Русская сфрагистика периода позднего Средневековья (XIV — середина XVI в.) // *Антиквар.* — К., 2010. — № 11 (48). — С. 42.

⁸⁰ *Болсуновский К.* Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. — Вып. I. — К., 1899. — С. 4, илл. 17; *Wittig W.* Nieznana szlachta polska i jej herby. — Kraków, 1908. — S. 315 (восьмикутна, 13×12 мм; згори літери: VS).

⁸¹ ЦДІАУК. Ф. 2228, оп. 1, спр. 227, арк. 6 (восьмикутна, 23×21 мм).

Печатка пана Герасима
Станіславовича Сурина 1598 р.

Печатка пана Герасима
Станіславовича Сурина 1601 р.

Аналогічна пара печаток була також у розпорядженні київського земського підсудка (1598–1613) Герасима Станіславовича Сурина. На меншій з них (восьмикутної форми розміром 14 × 12 мм) від 1598 р. бачимо родовий знак у ренесансовому щиті⁸². Натомість, на більшій (восьмикутної форми розміром 18 × 16 мм) — від 1601 р. присутнє зображення чотиридільного іспанського щита, на якому в першій частині знаходився знак у вигляді літери **М** під хрестом, у другій частині — три вруба, у третій частині — знак у вигляді ламаного пояса, на якому стріла вістряє догори з шестипроменевою зіркою на долішньому кінці, у четвертій частині — шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори, а над щитом — шолом з наметом і три страусячих пера в нашоломнику⁸³.

Київський гродський писар Андрій Сурин 1600 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді з'єднаних хрестом півмісяця рогами догори та літери **М** у ренесансовому щиті⁸⁴. Подібне зображення має також печатка пана Олександра Сурина від 1624 р., але цього разу

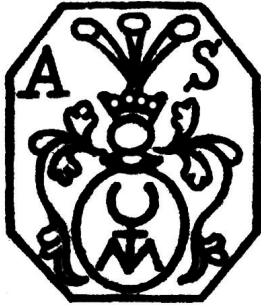

Печатка пана
Андрія Сурина
1600 р.

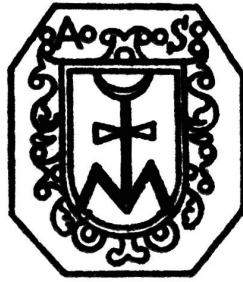
⁸² АРК. ASang, teka XXIII, plik 20 (згори літери: H • S).

⁸³ ЛНБ ВР, ф. 5, оп. 2, спр. 7444/III, арк. 819 ("Herasim Suryn"); АРК. ASang, teka XXIV, plik 57, st. 435, 443, 457 (згори літери: HS).

⁸⁴ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/II, арк. 76 ("Suryn herbu własnego. Andrzej Suryn... był pisarem Grodzkim Kyowskim 1600 r. wycisnął pieczęć"); АРК. ASang, teka XXIV, plik 1 (восьмикутна, 14 × 13 мм; згори літери: AS).

Печатка пана
Олександра Сурина
1624 р.

Печатка пана
Адама Сурина
1665 р.

Прорис печатки пана
Яна Сурина 1767 р. в гербовнику
Дворецького-Богдановича

знак вміщено в овалному щиті, над яким розташовано шолом з наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику⁸⁵. Нарешті, на печатці пана Адама Сурина від 1665 р. родовий знак розміщено в півкруглому бароковому щиті⁸⁶, а на печатці Яна Сурина від 1767 р. — в іспанському⁸⁷.

Герб панів Солтанів
в гербовнику Папроцького
“Gniazdo snoty” 1578 р.

В основі родового герба панів Солтанів лежало зображення срібного знака у вигляді літери **W** (або перевернутої літери **M**) під двораменним хрестом, на горішньому кінці якого знаходилася шестипроменева зірка на червоному полі щита⁸⁸, над яким розташувався шолом з наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику⁸⁹. Не може не впадати у вічі повна подібність цього зображення з родовим гербом волинських панів Шишок-Ставецьких, і зокрема з зображенням на печатках пана Солтана

⁸⁵ НБУВ ІР. Ф. 2, спр.17 436 (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: AS).

⁸⁶ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 970 (восьмикутна, 16 × 14 мм; згори літери: • A • • S •).

⁸⁷ LVIA, f. 391, ар. 9, b. 2790, l. 178 v.

⁸⁸ *Paprocki B.* Gniazdo snoty. — S.1131; *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. — S. 865.

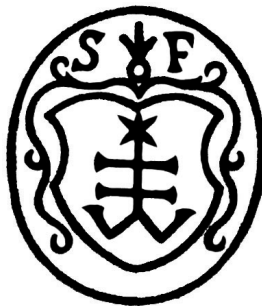
⁸⁹ *Kołatowicz W.* Compendium. — S. 281; *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — T. VIII. — S. 457.

Стецьковича Ставецького від 1514 р. та 1521 р.⁹⁰, який очевидно і був засновником роду панів Солтанів, що перемістилися з Волині в Київську землю.

Зображення знака у вигляді літери **W** під двораменним хрестом з шестипроменевою зіркою на горішньому кінці впродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. присутнє на печатках представників цього роду — київського гродського судді Івана Федоровича Солтана від 1563 р.⁹¹, 1581–1584 рр.⁹² і 1583–1598 рр.⁹³ (на всіх печатках у ренесансовому щиті), пана Михайла Солтана від 1584 р. (в овальному бароковому щиті)⁹⁴, володимирського земського писаря (1566–1593) Федора Солтана від 1585 р. (у ренесансовому щиті, над яким розміщено забороло з наметом і три страусячих пера в нашоломнику)⁹⁵, пана Гаврила Солтана від 1612 р. (у ренесансовому щиті)⁹⁶, пана Петра Солтана від 1621 р. (у ренесансовому щиті, над яким знаходився шолом з наметом під короною)⁹⁷,

Печатка пана
Івана Федоровича
Солтана 1563 р.

Печатка пана
Федора Солтана
1585 р.

Печатка пана
Гаврила Солтана
1612 р.

⁹⁰ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 655, арк. 1; АРК. АSang, teka II, plik 44.

⁹¹ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 229, 236 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: IS, обабіч дата: 1563).

⁹² ЦДІАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 19, арк. 3 (овальна, 15 × 14 мм; згори літери: IS; обабіч дата: 1581).

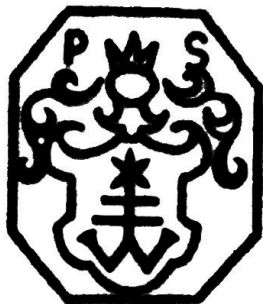
⁹³ АРК. АSang, teka XVI, plik 12; teka XVII, plik 34; plik 72, st. 474; teka XXIII, plik 20 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: IS; обабіч дата: 1583).

⁹⁴ АGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (овальна, 16 × 13 мм; згори літери: MS).

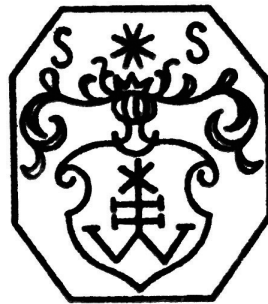
⁹⁵ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 21, арк. 1 (овальна, 15 × 12 мм; згори літери: SF).

⁹⁶ ЦДІАУК. Ф. 223, оп. 1, спр. 208, арк. 1 (овальна, 14 × 13 мм; згори літери: HS).

⁹⁷ Там само. Спр. 34, арк. 2 (восьмикутна, 13 × 11 мм; згори літери: PS).

Печатка пана
Петра Солтана 1621 р.

Печатка пана
Стефана Солтана 1665 р.

пана Богдана Солтана від 1626 р.⁹⁸ та пана Стефана Солтана від 1665 р. (у ренесансовому щиті, над яким розташовано шолом з наметом під короною та восьмипроменевою зіркою в нашоломнику)⁹⁹.

Намісник київського підвояводи Олександр Солтан упродовж 1622–1626 рр. користувався печаткою з дещо відмінним зображенням родового знаку, в горішній частині якого замість шестипроменевої зірки було вміщено косий хрест¹⁰⁰. Цілком імовірно, що комусь із представників роду панів Солтанів належала бронзова матриця печатки, яка нині зберігається у сфрагістичній колекції Музею Шереметьєвих. Вона має загальну вагу 12,8 г і складається з робочої частини у вигляді випуклої

Печатка пана Олександра
Солтана 1622 р.

Матриця печатки представника
роду панів Солтанів

⁹⁸ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/II, арк. 19 (“Sołtan h. Syrokomla. Bohdan Sołtan wycisnął pieczęc”).

⁹⁹ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20970 (восьмикутна, 17 × 15 мм; згори літери: SS).

¹⁰⁰ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/II, арк. 19 (“pieczęc Alexandra Sołtana 1626 r.”); ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 63, арк. 6 (восьмикутна, 16 × 13 мм).

масивної пластини восьмикутної форми розміром 13,5 × 11,5 мм і товщиною 3 мм та цільноз'єднаної з нею утримуючої частини, що має вигляд довгої пласкої мигдалеподібної ручки з круглим отвором угорі висотою 30 мм, шириною 11 мм і товщиною 4,5 мм. У полі печатки зображено знак у вигляді літери **W** під двічі перехрещеною стрілою вістрям догори в півкруглому бароковому щиті, над яким розташовано літери: **В • S**¹⁰¹. За винятком горішньої частини, як і у випадку з печаткою Олександра Солтана, знак на матриці печатки має виразну подібність з гербом панів Солтанів, а наявність літери **S** над щитом, дозволяє робити припущення про приналежність даної матриці комусь із представників роду Солтанів ще більш вірогідним.

Буквоподібне зображення знака у вигляді літери **П** з двома відгалуженнями посередині під шестипроменевою зіркою являло собою найдавнішу версію родового герба панів Павш, яку бачимо в щиті німецької геральдичної форми на печатці пана Михайла Павші від 1512 р.¹⁰² Пізніше, на печатці київського земського писаря (1566–1574) та підсудка (1574–1598) Богуфала Михайловича Павші від 1569–1576 рр. зображення герба (цього разу в ренесансовому щиті) було доповнено фігурою півмісяця, що лежить рогами дотолу над шестипроменевою зіркою¹⁰³. На його наступній печатці від 1584–1589 рр. герб має аналогічний вигляд, але

Печатка пана
Михайла Павші 1512 р.

Печатка пана
Богуфала Михайловича
Павші 1569 р.

Печатка пана
Богуфала Михайловича
Павші 1584 р.

¹⁰¹ Музей Шереметьєвих, Сфрагістика, МЦ-1502.

¹⁰² ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 650, арк. 1 (овальна, 13 × 10 мм; згори напис: МИ).

¹⁰³ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 272, 867 (овальна, 15 × 14 мм; згори літери:

над знаком з'являється хрестик, а над щитом — забороло з наметом і лілія в нашоломнику¹⁰⁴.

На печатці пана Федора Богуфаловича Павші від 1593–1595 рр. бачимо знак у вигляді літери **П** з двома відгалуженнями посередині під хрестиком, шестипроменевою зіркою та півмісяцем, що лежить рогами додола в ренесансовому щиті, над яким розташовано шолом з наметом і три страусячих пера в нашоломнику¹⁰⁵. Зображення на печатці київського поборці Якуба Павші від 1591–1598 рр. мало подібний вигляд, але без нашоломника¹⁰⁶. Пізніші річпосполитські гербовники, спираючись, очевидно, на наявність у гербі Павш шестипроменевої зірки та півмісяця, помилково вказували на Леліву як герб цього роду¹⁰⁷.

Одне з відгалужень роду панів радних і хоруговних Тишкевичів — пани Стецькі (Олехновичі)¹⁰⁸ — користувались гербовим знаком у вигляді трираменної літери **Т** під хрестиком, про що говорить зображення в ренесансовому щиті на печатці пана Стефана Олехновича Стецького від 1571 р.¹⁰⁹ Іконографія цього зображення дала підстави Несецькому ототожнити даний герб з польським гербом Радван¹¹⁰. Хоча герботворення панів Стецьких (Олехновичів) навряд чи було пов'язане з польськими впливами, на що вказує оригінальне зображення на печатці онука Стефана Олехновича пана Івана Миколайовича Стецького від

¹⁰⁴ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 21 992; ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 17, арк. 4; спр. 21, арк. 1; АРК. ASang, teka XVII, plik 71; plik 72, st. 482; teka XVII a, plik 18, 19, 56; *Болсуновский К.* Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. — Вып. I. — С. 4, ил. 12; *Ситий І.* Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.). За матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / Дис. ... канд. істор. наук. — К., 2002. — С. 130, мал. Е 8; *Його ж.* Печатки XVI ст. // Знак. — 1996. — Ч. 12. — С. 3, мал. 8 (овальна, 18 × 16 мм; згори літери: ВР).

¹⁰⁵ *Болсуновский К.* Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. — Вып. I. — С. 4, ил. 18; *Wittig W.* Nieznana szlachta polska. — S. 236 (восьмикутна, 14 × 11 мм; згори літери: ТР).

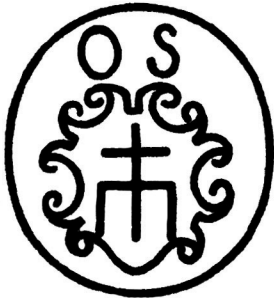
¹⁰⁶ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/І, арк. 619 (“Herb Pawszow. Z taka pieczętą podpisał się Jakob Pawsza 1598 r.”); *Болсуновский К.* Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. — Вып. I. — С. 4, ил. 16; *Piekosiński F.* Herbarz szlachty polskiej wieków średnich. — S. 94–95, il. 329 (овальна, 15 × 14 мм; згори літери: ІР).

¹⁰⁷ *Kojałowicz W.* Compendium. — S. 137; *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. VII. — S. 264.

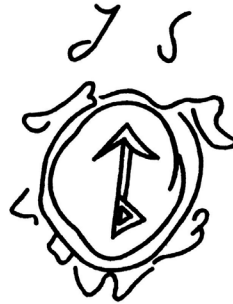
¹⁰⁸ *Яковенко Н.* Українська шляхта. — С. 165.

¹⁰⁹ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 541 (овальна, 16 × 14 мм; згори літери: OS).

¹¹⁰ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. VIII. — S. 513.

Печатка пана Стефана
Олехновича Стецького 1571 р.

Герб пана Івана Миколайовича
Стецького з печатки 1609 р.

1609 р., на якій в овальному бароковому щиті знаходився знак у вигляді стріли вістрям угору з трикутником на долішньому кінці ліворуч¹¹¹.

Від початку XVI ст. походять перші відомості про герботворення панів Немиричів. На печатці пана Івана Немирича від 1514 р. у німецькому щиті було зображено знак у вигляді літери **X** із загнутими кінцями і перекладиною здолу¹¹². В інший спосіб знак можна описати як такий, що складається з літери **A** в долішній частині та верхньої частини літери **X** — у горішній. Щоправда, гербовник Руліковського подає відомості про дещо іншу конструкцію герба Немиричів, спираючись на відбиток печатки невідомого з імені представника цього роду від 1563 р. — у ренесансовому щиті знак у вигляді літери **X** з загнутими кінцями під

Печатка пана
Івана Немирича 1514 р.

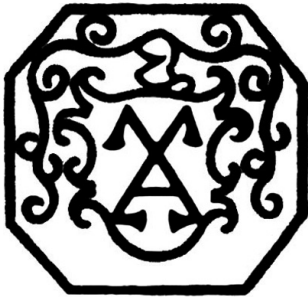
Герб пана Немирича
з печатки 1563 р.

¹¹¹ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/III, арк. 819 ("Pieczęć Iwana Stecki 1609 r."); *Piekosiński F. Herbarz szlachty polskiej wieków średnich.* — S. 88–89, il. 262.

¹¹² ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 655, арк. 1 (овальна, 14 × 13 мм; згори напис: ИВАН).

літерою **A**¹¹³. Втім, у даному випадку можемо мати справу з невірним прорисом печатки, оскільки пізніший сфрагистичний матеріал не підтверджує цієї інформації.

Так, на першій печатці київського земського судді (1566–1598) Єсифа Івановича Немирича від 1571 р. знак має звичний вигляд літери **X** з загнутими кінцями і перекладиною здолу в ренесансовому щиті, над яким знаходиться шолом з наметом¹¹⁴. На його другій печатці від 1583–1585 рр. родовий знак бачимо в півкруглому бароковому щиті¹¹⁵, а на третій, від 1587–1589 рр., — знову в ренесансовому щиті в супроводі шолома з наметом і трьох страусячих пер в нашоломнику¹¹⁶.

Печатка пана Єсифа Івановича
Немирича 1571 р.

Печатка пана Єсифа Івановича
Немирича 1583 р.

Подібну конструкцію має герб на першій печатці сина Єсифа Івановича — пана Матвія Немирича від 1603 р., але цього разу родовий знак розміщено в щиті іспанської геральдичної форми¹¹⁷. А на другій печатці Матвія Єсифовича від 1625 р. герб складається з чотиридільного ренесансового щита, на якому в першій частині зображено родовий знак у вигляді літери **X** з загнутими кінцями і перекладиною здолу, в другій

¹¹³ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/III, арк. 811 ("Pieczęcie na urzędowym rejestrze rzeczy Dachnowey Krasieńskiej 1563 r."); *Piekosiński F.* Heraldika polska wieków średnich. — S. 304, il. 532.

¹¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 555 (восьмикутна, 13 × 13 мм).

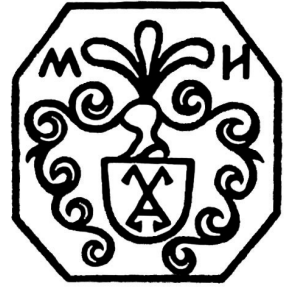
¹¹⁵ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 23365; ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 17, арк. 4 (восьмикутна, 15 × 12 мм; згори літери: IN).

¹¹⁶ АРК. АSang, тека XVII, плік 71; плік 72, st. 482; тека XVII a, плік 18, 19, 56; плік 32 (овальна, 18 × 16 мм; згори літери: IN).

¹¹⁷ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 3, арк. 4 (восьмикутна, 16 × 15 мм; згори літери: MI).

частині — знак у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу (герб роду Скобейків — бабки за батьківською лінією Скобейківни, доньки пана Йордана Скобейка)¹¹⁸, в третій — знак у вигляді вістря стріли з подвійним розгалуженням здолу, в четвертій — три лілії в стовп, над щитом вміщено шолом з наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику¹¹⁹. Пізніші річпосполитські гербовники відтворювали родовий герб панів Немиричів лише в загальних рисах, відчутно видозмінивши його — замість родового знаку на червоному полі бачимо дві перехрещені скоби (клямри), а в нашоломнику лілію¹²⁰.

Знак у вигляді літери **X** (тобто, косоного хреста) з загнутими кінцями присутній у герботворенні ще кількох панських родів Київської землі. Зокрема, його використовували в якості родового герба вихідці з Сіверської землі пани Тиші-Биковські. На печатці пана Федора Тиші від 1528 р. цей знак вміщено в щиті іспанської геральдичної форми в супроводі напису згори: **ФЕД**¹²¹. Значно пізніше, 1569 р., пан Федір Тиша користувався печаткою з дещо відмінним зображенням герба у вигляді літери **X**

Печатка пана
Матвія Єсифовича
Немирича 1603 р.

Печатка пана
Федора Тиші 1528 р.

Печатка пана
Федора Тиші 1569 р.

¹¹⁸ Яковенко Н. Витоки роду Немиричів // Мара Mundi. Зб. наук. праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів — Київ — Нью-Йорк, 1996. — С. 170–171, 176–177.

¹¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 79, арк. 32 (овальна, 18 × 16 мм; згори літери: SN).

¹²⁰ Kojalowicz W. Compendium. — S. 88; Niesiecki K. Herbarz Polski. — T. V. — S. 106.

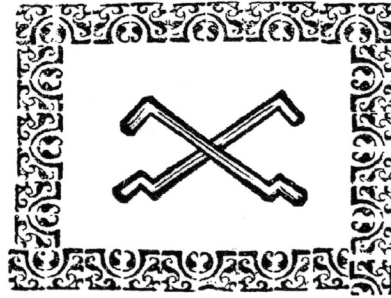
¹²¹ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 663, арк. 1 (овальна, 16 × 15 мм).

з загнутими у бік кінцями над двома трираменними літерами **Т** у стовп у ренесансовому щиті¹²².

Втім, на печатці мінського підстарости Івана Федоровича Тиші-Биковського від 1569 р. у ренесансовому щиті знову бачимо самий лише знак у вигляді літери **Х** з загнутими в бік кінцями¹²³. Аналогічне зображення, але цього разу в супроводі шолома з наметом та трьох павичевих пер в нашоломнику, присутнє на печатці пана Юрія Тиші-Биковського від 1571 р.¹²⁴ Знак у вигляді літери **Х** з загнутими в бік кінцями над двома трираменними літерами **Т** у стовп в ренесансовому щиті знаходимо на печатках панів Гаврила (овальна, 15 × 13 мм) та Василя (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: **V...**) Тиш-Биковських від 1584 р.¹²⁵ А на печатці пана Григорія Тиші-Биковського від 1590 р. знак має вигляд літери **Х** з загнутими у бік кінцями в ренесансовому щиті¹²⁶.

Печатка пана Юрія
Тиші-Биковського
1571 р.

Герб панів Тиш-Биковських
в гербовнику Папроцького
“Gniazdo snoty” 1578 р.

Річпосполитські гербовники відновлюють обидві видозміни родового герба панів Тиш-Биковських, відзначаючи також їхнє забарвлення: перша — знак у вигляді літери **Х** з загнутими у бік кінцями в червоному щиті¹²⁷, над яким вміщено шолом з наметом під шоломовою короною

¹²² ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 99 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: **F...**).

¹²³ Цімоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 73, мал. 101 (овальна, 16 × 14 мм; згори напис: • **ІВА** •).

¹²⁴ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 520 (восьмикутна, 14 × 13 мм; згори літери: **ІВ**).

¹²⁵ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60.

¹²⁶ AGAD. AR, Dz. X, sygn. 18, st. 42 (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: **Н: В**).

¹²⁷ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. — S. 867.

і три страусячих пера¹²⁸ (в іншому варіанті — п'ять павичевих пер з шестипроменевою зіркою)¹²⁹ в нашоломнику (“Kleynot starodawny od Książąt Ruskich nadany, ktorego w tym wieku używają Bikowski, ma byc w polu czerwonym, ten przyniesion z ziemie Siewierskiej”)¹³⁰; друга — на червоному полі знак у вигляді літери **X** з загнутими в бік кінцями над двома хоругвами¹³¹.

Найдавніша видозміна герба панів Ласків¹³² являла собою зображення знака у вигляді літери **X** з загнутими в бік горішніми кінцями, як про це свідчить малюнок у ренесансовому щиті на печатці від 1559–1584 рр., що ймовірно належала панові Олехну Ласку¹³³. На печатці овруцького підстарости Івана Олехновича Ласка від 1569–1571 рр. зображення родового знака в ренесансовому щиті доповнено в долішній частині фігурами шестипроменевої зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори¹³⁴. Зображення зірки відсутнє в родовому гербі на печатці київського генерального возного (1594–1607) Кузьми Васильовича Ласка від 1584 року¹³⁵.

Печатка пана
Івана Ласка 1569 р.

Звичну видозміну родового герба панів Ласків можемо бачити в другій частині чотиридільного барокового щита на печатці 1615 р. овруцького підстарости Якуба Марковича Петровича Вороницького з Ласків (у документах його іменовано також Ласком або Ласковським з Ворониці), мати якого, Марія Іванівна, походила з роду панів Ласків. Знак має

¹²⁸ *Kojarowicz W. Compendium.* — S. 20; *Niesiecki K. Herbarz Polski.* — Т. VI. — S. 267; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/1, арк. 108 (“*Bykowski h. Łopot*”).

¹²⁹ *Niesiecki K. Herbarz Polski.* — Т. II. — S. 375 (вказує на спільне походження з панами Кмітами-Чорнобильськими, очевидно помилково, спираючись на певну подібність між гербами обох родів).

¹³⁰ *Paprocki B. Gniazdo snoty.* — S. 1199.

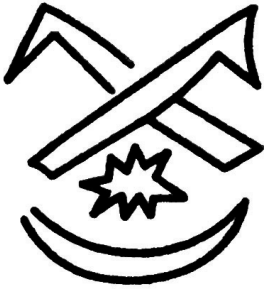
¹³¹ *Niesiecki K. Herbarz Polski.* — Т. V. — S. 123; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/1, арк. 106 (“*Bykowski Tysza h. Chorągwie*”).

¹³² Родове гніздо — с. Ласки Овруцького повіту Київського воєводства (*Boniecki A. Herbarz Polski.* Т. XV. — S. 202).

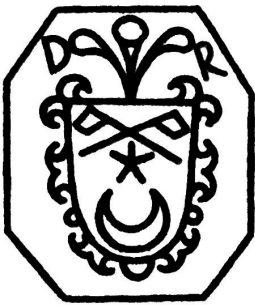
¹³³ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (овальна, 16 × 15 мм; обабіч дата: 1559).

¹³⁴ ЦДІАУК. Ф.44, оп. 1, спр. 1, арк. 63, 547 (овальна, 16 × 13 мм; згори напис: ИВА).

¹³⁵ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (овальна, 15 × 13 мм; згори напис: КА).

Прорис печатки пана
Михайла Олехновича
Ласка-Вороновицького
1608 р.

Печатка пана
Василя Богдановича
Ласка-Вороновицького
1644 р.

вигляд літери **X** з загнутими в бік кінцями, здолу — шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори¹³⁶. Очевидно, саме виходячи з наявності в родовому гербі Ласків зірки та півмісяця пізніший гербовник Несецького ототожнив його з польським гербом Леліва¹³⁷.

Молодшою галуззю роду панів Ласків, що вела свій родовід від брацлавського земського підсудка (1580–1608) Михайла Олехновича Ласка-Вороновицького, який був одружений з Оленою Іванівною Вороновицькою, дідичкою Вороновиці, Саборова, Степанівки та Сорочина, були пани Ласки-Вороновицькі¹³⁸. Зображення знака у вигляді літери **X** з загнутими у бік горішніми кінцями в супроводі восьмипроменевої зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори, бачимо у ренесансовому щиті на трьох печатках пана Михайла Олехновича від 1580–1592 рр.¹³⁹, 1590–1597 рр.¹⁴⁰ і 1608 р.¹⁴¹ Інша його печатка від 1598–1602 рр. мала подібне зображення, але з шестипроменевою зіркою замість восьмипроменевої¹⁴².

Аналогічно було представлено родовий герб також на печатках вінницького гродського судді (1591–1612) Михайла Михайловича

¹³⁶ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 641.

¹³⁷ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. VI. — S. 218.

¹³⁸ *Boniecki A.* Herbarz Polski. — Т. XV. — S. 203.

¹³⁹ АРК. АSang, тека XIV а, плік 28; тека XVI, плік 48; тека XIX, плік 60, ст. 314 (овальна, 17 × 15 мм; згори напис: МИХА).

¹⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 60, арк. 58; АGAD. AZ, sygn. 2680, ст. 36, 58; АРК. АSang, тека XXII, плік 49, ст. 290 (восьмикутна, 16 × 13 мм; згори літери: М: L).

¹⁴¹ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/І, арк. 156-б (“Michał Łasko podsedek ziemski Braclawski 1608... Herb jego”).

¹⁴² АРК. АSang, тека XXIII, плік 48; плік 58, ст. 272; плік 73; тека XXIV, плік 84 (овальна, 16 × 14 мм; згори літери: М • L).

Ласка-Вороновицького від 1599 р. (в овальному бароковому щиті, над яким розміщено шолом з наметом під шоломовою короною, а в нашоломнику — павичеві пера, на яких зображена лілія)¹⁴³ і 1604–1612 рр. (у ренесансовому щиті)¹⁴⁴.

Приблизно від цього ж часу походить бронзовий перстень зі сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих, який з високою часткою вірогідності можна ідентифікувати як приналежний до пана Михайла Михайловича (у горішній частині персня вирізьблено літери: **ML**). Він має вагу 10,0 г і складається з восьмикутної пластини розміром 18,5 × 12,5 мм і товщиною 2,5 мм та кільця висотою 25 мм, шириною 27,5 мм і товщиною 3–6,5 мм. Зображення герба розміщено у ренесансовому щиті та являє собою знак у вигляді літери **X** з загнутими у бік горішніми кінцями над шестипроменевою зіркою та півмісяцем, що лежить рогами догори¹⁴⁵.

Сигнет пана Михайла Михайловича
Ласка-Вороновицького

Матриця печатки пана Василя
Богдановича Ласка-Вороновицького

У колекції Музею зберігається ще одна печатка з таким самим зображенням герба панів Ласків у ренесансовому щиті. Від бронзової матриці залишилася восьмикутна пластинка вагою 2,7 г, розміром 18,5 × 17 мм

¹⁴³ АРК. ASang, teka XXIII, plik 58, st. 268 (восьмикутна, 17 × 16 мм; навколо літери: MLSB).

¹⁴⁴ НБУВ IP. Ф. 2, спр. 22 619; АРК. ASang, teka 132, plik 15, st. 3; *Wittig W. Nieznana szlachta polska.* — S. 184 (овальна, 16 × 13 мм; згори літери: M: L); ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/I, арк. 468 (“Łasko herbu własnego (patrz Niesieckiego). Herb Łaskow z pieczęci Michała Łaska sędzi grodzkiego Winnickiego 1607 r.”).

¹⁴⁵ Музей Шереметьєвих, Сфрагістика, МЦ-1504.

і товщиною 2 мм¹⁴⁶. Наявні у полі печатки літери: **WL** дозволяють припустити, що печатка могла належати пану Василю Богдановичу Ласку-Вороновицькому. Відбиток його іншої печатки маємо при документі від 1644 р., але цього разу герб розміщено в півкруглому бароковому щиті, а зірка має п'ять променів¹⁴⁷.

Зображення хреста з загнутими кінцями в супроводі зірки та півмісяця присутнє також в герботворенні панів Єльців. Вперше знак у вигляді хреста з загнутими кінцями в якості їхнього родового герба бачимо на печатці пана Федора Єльця від 1514 р. у німецькому щиті в супроводі напису згори: **FEAD**¹⁴⁸. Натомість, на печатці намісника овруцького старости князя Андрія Тимофійовича Капусти Федора Івановича Єльця від 1565 р. у ренесансовому щиті знаходимо шестипроменею зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори¹⁴⁹.

Печатка пана
Федора Єльця
1514 р.

Печатка пана
Дмитра Федоровича Єльця
1585 р.

Поєднання цих двох сюжетів спостерігаємо на печатці київського земського писаря (1574–1598) Дмитра Федоровича Єльця від 1584 р. — у ренесансовому щиті розміщено знак у вигляді хреста з загнутими кінцями під восьмипроменевою зіркою над півмісяцем, що лежить рогами догори¹⁵⁰.

¹⁴⁶ Музей Шереметьєвих, Сфрагістика, МЦ-1344; *Однороженко О.* Руськая сфрагістика періода позднего Средневековья (XIV — середина XVI в. // *Антиквар.* — К., 2010. — № 11 (48). — С. 41.

¹⁴⁷ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 140, арк. 3 (восьмикутна, 12 × 10 мм; згори літери: DR).

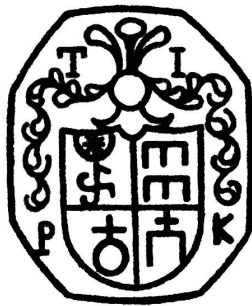
¹⁴⁸ Там само. Спр. 655, арк. 1 (восьмикутна, 15 × 13 мм).

¹⁴⁹ АРК. ASang, тека X, плік 13 (овальна, 17 × 15 мм; згори літери: ФИИ).

¹⁵⁰ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (овальна, 15 × 13 мм).

На його наступних печатках від 3 жовтня 1584 р.¹⁵¹ та 1585 р.¹⁵² бачимо аналогічне зображення, але цього разу зірка була шестипроменевою.

На печатці київського підвоеводи і хорунжого (1621–1646) Федора Єльця від 1603–1628 рр. зображено чотиридільний іспанський щит, на якому в першій частині вміщено знак у вигляді хреста з загнутими кінцями під восьмипроменевою зіркою над півмісяцем, що лежить рогами догори, в другій частині — знак у вигляді двох трираменних літер **T** у стовп, в третій — знак у вигляді кола під хрестом, в четвертій — знак у вигляді літери **П** під хрестом, над щитом зображено шолом з наметом і три страусячих пера в нашоломнику¹⁵³. Інша печатка пана Федора Єльця від 1615 р. містила в своєму полі аналогічне зображення герба, з тією лише відмінною, що над шоломом було розташовано шоломову корону¹⁵⁴. Нарешті, на печатці пінського войського Теодора Єльця від 1634 р. бачимо лише зображення знака у вигляді хреста з загнутими кінцями в іспанському щиті, над яким розташовано шолом з наметом і три страусячих пера у нашоломнику¹⁵⁵.

Печатка пана
Федора Єльця 1603 р.

Печатка пана
Теодора Єльця 1634 р.

¹⁵¹ Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. — Вып. I. — С. 4, ил. 13; Wittyg W. Nieznana szlachta polska. — S. 341; Сумий І. Козацькі печатки Гетьманщини. — С. 130, мал. Е 9; Сумий І. Печатки XVI ст. — С. 3, мал. 9 (овальна, 15 × 12 мм; згори літери: • D • E •).

¹⁵² НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 21 992 (восьмикутна, 15 × 12 мм; згори літери: DG).

¹⁵³ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 17 436, 20 948; ЦДІАУК. Ф. 2228, оп. 1, спр. 118, арк. 1, 3; ф. 256, оп. 1, спр. 53, арк. 208 (овальна, 18 × 15 мм; згори літери: TI, здолу літери: PK).

¹⁵⁴ ЦДІАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 60, арк. 66 (восьмикутна, 22 × 18 мм).

¹⁵⁵ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 7386 (овальна, 11 × 9 мм).

Надзвичайно масивна — вагою 81,3 г, виготовлена зі свинцево-олов'яного сплаву, матриця печатки київського підстоля (1625–1634) Костянтина Єльця зберігається у сфрагистичній колекції Музею Шереметьєвих. Вона являє собою восьмикутну втулку розміром 24 × 21,5 мм у долішній і 27 × 25 мм у горішній частині, висотою 24 мм. У її полі зображено знак у вигляді хреста з загнутими кінцями під восьмипроменевою зіркою та півмісяцем у півкруглому щиті, над яким розташовано шолом з наметом і три страусячих пера у нашоломнику, а навколо — літери: **KIPK**¹⁵⁶.

Матриця печатки пана Костянтина Єльця 1625/1634 рр.

Пізніший гербовник Несецького подав відомості одразу про три видозміни родового герба панів Єльців, які лише частково коригувалися з інформацією сфрагистичних пам'яток. На першій з цих видозмін було зображено шестипроменевою зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори на блакитному полі щита, над яким знаходився шолом з наметом під шоломовою короною і дві хоругви в нашоломнику¹⁵⁷. На другій — подібне зображення в щиті, але хрест із загнутими кінцями — в нашоломнику¹⁵⁸. На третій — дві хоругви над шестипроменевою зіркою та півмісяцем, що лежить рогами догори — в щиті та той же таки хрест із загнутими кінцями в нашоломнику¹⁵⁹.

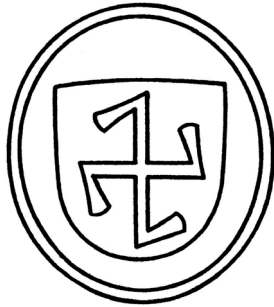
Знак-свастику знаходимо також на найдавнішій сфрагистичній пам'ятці роду панів Проскурів (Проскурів-Суцанських) — печатці пана

¹⁵⁶ Музей Шереметьєвих, Сфрагистика, МЦ-1356.

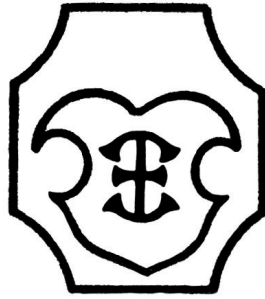
¹⁵⁷ *Niesiecki K. Herbarz Polski. — T. IV. — S.476; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/I, арк. 332 ("Jelec h. Leliwa").*

¹⁵⁸ *Niesiecki K. Herbarz Polski. — T. IV. — S. 476.*

¹⁵⁹ *Niesiecki K. Herbarz Polski. — T. V. — S. 123.*

Печатка пана
Тишка Проскури 1509 р.

Печатка пана

Івана Проскури 1571 р.

Тишка Проскури від 1509 р., на якій знак у вигляді хреста з загнутими кінцями розташовано в готичному щиті іспанської геральдичної форми¹⁶⁰. Інший сюжет спостерігаємо на пізнішій печатці пана Івана Проскури від 1571 р. — у ренесансовому щиті зображено знак у вигляді хреста в супроводі двох півкіл на горішньому та долішньому кінцях, що лежать кінцями одне до одного¹⁶¹.

Наступний етап еволюції цього родового герба можна проілюструвати за допомогою зображення на печатці незнаного з імені представника роду Проскурів-Суцанських від 1584 р., на якій в овальному бароковому щиті знаходився знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям угору з загнутим вправо долішнім кінцем і загнутим додолу лівим раменом перехрестя¹⁶². Аналогічне зображення присутнє також на печатці київського земського писаря (1615–1647) Федора Проскури-Суцанського від 1628 р. в іспанському щиті, над яким розміщено шолом із наметом і три страусячих пера в нашоломнику¹⁶³. На іншій його печатці від 1645 р. герб подано без позащитових елементів¹⁶⁴.

Врешті, маємо друковану версію цього герба, яким оздоблено кілька стародруків другої чверті XVII ст., а саме — знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям угору з заокругленим відгалуженням ліворуч у щиті, над яким розташовано шолом з наметом під шоломовою

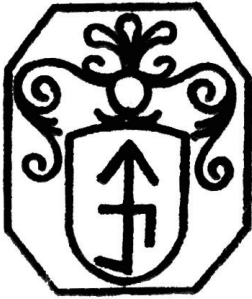
¹⁶⁰ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 648, арк. 1 (овальна, 14 × 12 мм).

¹⁶¹ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 563 (восьмикутна, 14 × 13 мм).

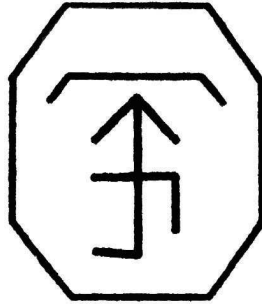
¹⁶² AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (восьмикутна, 11 × 11 мм).

¹⁶³ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 23 367 (восьмикутна, 14 × 12 мм).

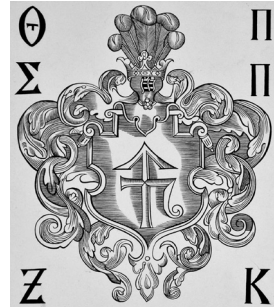
¹⁶⁴ Там само. Спр. 23 369 (восьмикутна, 16 × 14 мм).

Печатка пана
Федора Проскури-
Суцанського 1628 р.

Печатка пана
Федора Проскури-
Суцанського 1645 р.

Герб пана Федора Проскури-
Суцанського в “Євангелії
учительномъ” 1637 р.

короною та п'ять страусячих пер у нашоломнику в супроводі літер згори: $\Theta\Pi\Sigma\Pi ZK$ ¹⁶⁵. В “Євангелії учительномъ” від 1637 р. дереворит герба супроводжує “На Старожитный Гербъ ихъ Милостей Панѡвъ Проскѡрѡвъ Сѡщанскихъ, Єпіграмма”:

“Гды смотрѣ цный Сѡщанскій на твоѣ Клейноты:
А взрокъ мыслный внѣраю, въ сличны прыміоты.
Не поймѣю, чи Стрѣла вжды Крестъ зголдowała,
Чи Крестъ Стрѣлѣ, шдмѣна зъ именемъ подала.
Вѣмъ добре, же шбое покой практикѣють,
Сѡщанскимъ гды въ едно речъ рознѣю шикѣють.
Бѣдъ безпечен Сѡщанскій, Крестъ зъ Стрѣлою маешъ,
Въ Гербѣ, лацнѡ над врагомъ горѣ штрымаешъ”¹⁶⁶.

Натомість в “Тріоди Постной” 1640 р. вміщено вірш “На Старожитный Гербъ ихъ Милостей Панѡвъ Проскѡрѡвъ Сѡщанскихъ”:

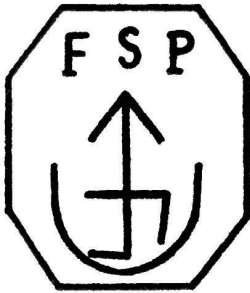
“Старожитный Проскѡрѡвъ Сѡщанскихъ домъ въ бою,
ѡважнымъ завше славный, и славны въ покою.
Приличне са Клейнотомъ такимъ выхваляетъ,
Котрый и Стрѣлѣ зъ земли, и Крестъ зъ Неба маеть.

¹⁶⁵ Голубев С. Рисунки к сочинению “Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий в произведениях духовных писателей XVII века”. — К., 1872. — Мал. XI; Тимов Ф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII ст. Всезбірка передмов до українських стародруків // Збірник Історично-Філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. — Т. XVII. — К., 1924. — С. 194.

¹⁶⁶ Тимов Ф. Матеріали для історії книжної справи на Україні. — С. 334.

Бо Мѹжство и побожность, тѹ гнѣздо оувили;
 Бы ими Сѹщанскїи, завше са щитили.
 Щитатса: южъ и Небо ихъ цнотѹ познало,
 Тымъ же Гербомъ своего Стрѣлца даровало.
 У найщаслившїй Доме, зъ такого примїотѹ:
 И Зодїакъ са тѣшить зъ Сѹщанскихъ Клейнотѹ”¹⁶⁷.

У подальшому герб панів Проскурів-Сущанських не зазнавав суттєвих змін. Так, на печатці дружини пана Григорія Дідовича-Трипільського Федори Проскурянки з Сущан від 1641 р. в іспанському щиті бачимо звичне зображення знака у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору з загнутим вправо долішнім кінцем і загнутим додолу лівим ramenом перехрестя¹⁶⁸. На першій печатці київського підчашого Стефана Проскури-Сущанського від 1686 р. цей малюнок розміщено в ренесансовому щиті, над яким присутній шолом під шоломовою короною, три страусячих пера — в нашоломнику, а здолу — дві пальмові гілочки¹⁶⁹. На його другій печатці від 1690–1700 рр. знак представлено в овалному щиті без жодних позашитових елементів¹⁷⁰.

Печатка Федори
 Проскурянки
 з Сущан 1641 р.

Печатка пана
 Стефана Проскури-
 Сущанського
 1686 р.

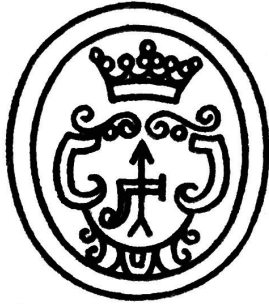
Печатка пана
 Стефана Проскури-
 Сущанського
 1690 р.

¹⁶⁷ Там само. — С. 361.

¹⁶⁸ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 23 368 (восьмикутна, 16 × 14 мм; згори літери: FSP).

¹⁶⁹ Там само. Спр. 23 372 (восьмикутна, 12 × 12 мм; навколо літери: SZSSPPK).

¹⁷⁰ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/III, арк. 811 (“Pieczęć Stefana Proskury podczaszego Kijowskiego 1700 r.”); НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 23 374 (восьмикутна, 12 × 12 мм; навколо літери: SZSSP).

Печатка пана Іполита
Проскури-Суцанського
1796 р.

Печатка пана Іполита
Проскури-Суцанського
1800 р.

Кольористика родового герба Проскур-Суцанських, який річпосполитські гербовники іменують Крижострілом¹⁷¹, відтворена на пізніших печатках Іполита Проскури-Суцанського від 1796 р.¹⁷² та 1800 р.¹⁷³, які містять в рококовому щиті під шоломовою короною знак у вигляді перехрещеної роздвоєної здолу стріли вістрям вгору з загнутим додолу і заокругленим правим ramenом перехрестя на червоному полі.

Зображення стріли знаходимо ще в кількох знакоподібних гербах київських панів, серед яких у першу чергу варто згадати черкаського старосту Остафія Дашковича, якого пізніші козацькі літописи називають одним із перших козацьких гетьманів. На його печатці від 1527 р. бачимо знак у вигляді стріли вістрям угору над шестипроменевою зіркою та півмісяцем, що лежить рогами догори в іспанському щиті, над яким розміщено шолом із наметом та п'ять страусячих пер у нашоломнику¹⁷⁴. Опис кольорової видозміни цього герба (на блакитному полі знак у вигляді стріли вістрям угору над шестипроменевою зіркою та півмісяцем, що лежить рогами догори, над щитом шолом з наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику) вміщено в гербовнику Несецького¹⁷⁵.

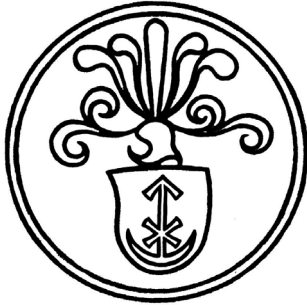
¹⁷¹ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. VII. — S. 502; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/I, арк. 624 (“Proskura h. Krzyzostrzał”).

¹⁷² НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 23 396 (овальна, 18 × 16 мм).

¹⁷³ Там само. Спр. 23 401 (овальна, 18 × 16 мм).

¹⁷⁴ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 662, арк. 1 (кругла, 28 мм).

¹⁷⁵ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. III. — S. 313.

Печатка пана
Остафія Дашковича
1527 р.

Печатка при документі
Ратомського пана
з Михнович 1576 р.

Фігура стріли, в якості складової частини родового знаку, присутня також у герботворенні панів Ратомських. Щоправда, на найдавніших відомих нам насьогодні печатках представників цього роду бачимо дещо інше зображення. Так, при поборовому квиті незнаного з імені Ратомського пана з Михнович¹⁷⁶ від 1576 р. було прикладено печатку з зображенням родового знаку у вигляді літери **T** з двома відгалуженнями обабіч у ренесансовому щиті¹⁷⁷. А на печатках київського генерального возного Остафія Ратомського від 1593 р.¹⁷⁸ та 1598 р.¹⁷⁹ бачимо знак у вигляді п'ятикінцевого хреста в ренесансовому щиті. Натомість, на печатках пінського підстарости Олександра Ратомського від 1611 р.¹⁸⁰ та остерського старости Михайла Ратомського (*Ratomski herbu własnego. Herb Ratomskich z pieczętki Michała Ratomskiego starosty ostrskiego*)¹⁸¹ у ренесансовому щиті вміщено знак у вигляді перехрещеної подвійної стріли в стовп. На останній з цих печаток зображення доповнене заборолом під короною і трьома страусячими перами в нашоломнику.

Інші знакоподібні зразки родового герботворення панів Київської землі мають у своїй основі різноманітні комбінації хрестів, зірок, півкіл

¹⁷⁶ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. II: Акты о заселении Юго-Западной России (1471–1664). — К., 1890. — С. 645 (“Михновичи Ратомского выслуга”).

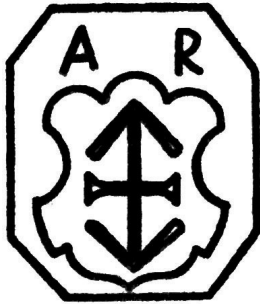
¹⁷⁷ ЦДДАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 773 (овальна, 16 × 15 мм).

¹⁷⁸ АРК. АSang, тека XX, плік 45 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: OR).

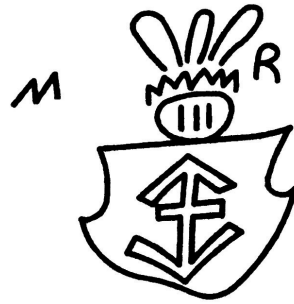
¹⁷⁹ АРК. АSang, тека XXIII, плік 4, ст. 30 (кругла, 13 мм; згори літери: OR).

¹⁸⁰ ЦДДАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 55, арк. 4 (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: AR).

¹⁸¹ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/I, арк. 678.

Печатка пана Олександра
Ратомського 1611 р.

Прорис печатки пана
Михайла Ратомського

та інших геометричних фігур. Так, вихідці з Берестейської землі пани Лози (Лозки) користувалися в якості герба знаком у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу над півколом, що лежить кінцями догори. Дане зображення знаходимо в німецькому щиті на печатці пана Яцка Лози від 1509 р.¹⁸² На пізнішій печатці мозирського хоружого Івана Лозки від 1571 р. бачимо дещо інше зображення — хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори¹⁸³ (хоч не виключено, що у даному випадку маємо справу з не надто коректним прорисом печатки у рукописному гербовнику). Втім, на печатці київського підчашого Лавріна Лозки від 1603 р. у ренесансовому щиті знову можемо спостерігати знак у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу над півколом, що лежить кінцями догори¹⁸⁴.

Аналогічну конструкцію має родовий знак у першій частині чотиридільного півкруглого барокового щита на печатці мозирського земського маршалка Стефана Лозки від 1603–1612 рр. У другій частині щита розміщено дві стріли вістрями додолу, в третій частині — три мисливських ріжка в зірку (герб Трубки), у четвертій — лебідь (герб Лебідь), над щитом бачимо шолом і три страусячих пера в нашоломнику¹⁸⁵. Врешті, на печатці київського земського писаря (1599–1607) Івана Лозки від 1605 р. зображено оленя¹⁸⁶, але даний сюжет навряд чи мав геральдичне походження.

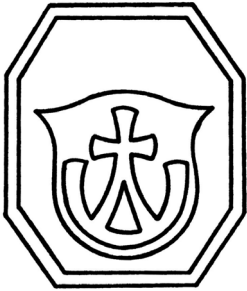
¹⁸² ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 648, арк. 1 (восьмикутна, 13 × 12 мм).

¹⁸³ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/I, арк. 454 (“Łoska... herb ich Iwan chorąży mozyrski 1571”).

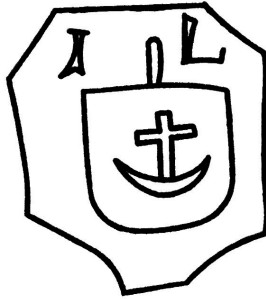
¹⁸⁴ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 3, арк. 4 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: LL).

¹⁸⁵ Там само. Арк. 4; AGAD. AZ, sygn. 2896, st. 14 (овальна, 20 × 18 мм; згори літери: SL).

¹⁸⁶ *Wittig W. Nieznana szlachta polska.* — S. 189.

Печатка пана
Яцка Лози 1509 р.

Герб пана Івана Лозки
з печатки 1571 р.

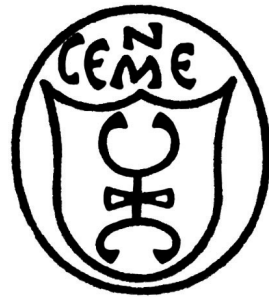

Печатка пана Лавріна
Лозки 1603 р.

З іншого боку не можемо виключати ймовірної помилки автора цього геральдичного зведення при ідентифікації даної печатки. Пізніший гербовник Несецького називає гербом панів Лозок польський герб Кораб¹⁸⁷, спираючись, мабуть, на певну зовнішню подібність між останнім та первісним родовим знаком цього роду.

Рід панів Прежовських користувався в якості герба знаком у вигляді хреста в супроводі двох півкіл на горішньому та долішньому кінцях, що лежать кінцями в різні боки, як на це вказує зображення на печатці Семена Івановича Прежовського пана на Прежові від 1576–1588 рр. у ренесансовому щиті в супроводі напису згори: **СЕМЕН**¹⁸⁸.

Півкола були наявні також у герботворенні панів Дідовичів (Дідковичів, Дідовичів-Трипільських). Так, на печатці пана хоруговного, пінського (1520–1539), клецького (1524–1539), кобринського (1534–1539), городецького (1534–1539) і рогачівського (1534–1539) старости та селецького державці (1539) Івана (Івашка) Михайловича Хоревича Дідковича¹⁸⁹ від 1530 р. в іспанському щиті знаходимо

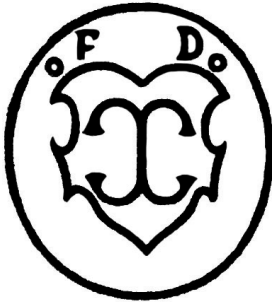
Печатка Семена
Івановича Прежовського
пана на Прежові 1576 р.

¹⁸⁷ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. VI. — S. 277.

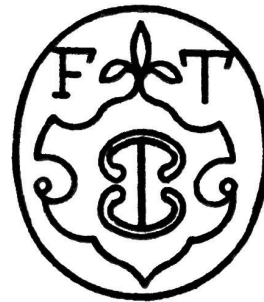
¹⁸⁸ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/І, арк. 625 (“*Semen Iwanowicz Preżowski ziemianin Kyow-ski 1588 г. taku pieczętąku przyciesnał*”); ЦДАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 778 (овальна, 15 × 13 мм).

¹⁸⁹ *Любавский М.* Литовско-русский сейм. — С. 473; AGAD. Perg. 6180 (“*Ивашко Михайлович староста пинский*”); Lietuvos Metrika. Knyga nr 523. — S. 23 (“*Пан Иван*”).

знак у вигляді стовпа з подвійними півколоподібними розгалуженнями згори та здолу¹⁹⁰. Дещо іншим було зображення у ренесансовому щиті на печатці незнаного з імені пана Дідовича-Трипольського від 1584 р. Цього разу знак має вигляд стовпа в супроводі двох півкіл, що лежать кінцями одне до одного згори та здолу¹⁹¹.

Печатка пана Федора Дідовича-Трипольського 1585 р.

Печатка пана Федора Дідовича-Трипольського 1626 р.

На печатках пана Федора Дідовича-Трипольського від 1584 р.¹⁹², 1585 р.¹⁹³ та 1596–1598 рр.¹⁹⁴ знову бачимо знак у вигляді стовпа з подвійними розгалуженнями згори та здолу в ренесансовому щиті. І лише на його останній печатці від 1626 р. знак має вигляд стовпа в супроводі двох півкіл, що лежать кінцями одне до одного згори та здолу¹⁹⁵.

Аналогічне зображення знаходимо також на печатках пана Гапона Дідовича-Трипольського від 1596 р.¹⁹⁶ і 1598 р.¹⁹⁷, пана Ждана Дідовича-Трипольського від 1598 р.¹⁹⁸ та пана Максима Дідовича-Трипольського

Михайлович староста пинский”); Яковенко Н. Українська шляхта. — С. 152–153; Грушевский А. Пинское Полесье. — К., 1901. — С. 43–44, 49–50, 52, 57, 108, 177.

¹⁹⁰ AGAD. Perg. 6180 (овальна, 13 × 10 мм; згори літери: S...).

¹⁹¹ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (восьмикутна, 14 × 12 мм; згори літери: AR).

¹⁹² Там само (овальна, 15 × 13 мм).

¹⁹³ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 21, арк. 1 (овальна, 14 × 13 мм; згори літери: • FD •).

¹⁹⁴ АРК. ASang, teka XXII, plik 32; teka XXIII, plik 20 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: • F • V • D •).

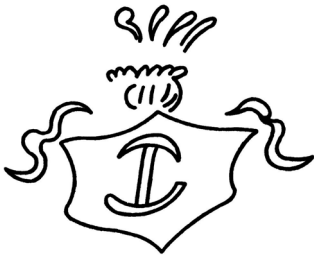
¹⁹⁵ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 644 (овальна, 16 × 14 мм; згори літери: FT).

¹⁹⁶ АРК. ASang, teka XXII, plik 32 (овальна, 16 × 14 мм; згори літери: ГД).

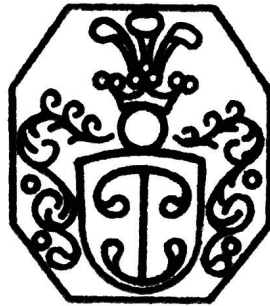
¹⁹⁷ АРК. ASang, teka XXIII, plik 20 (кругла, 15 мм).

¹⁹⁸ Там само (восьмикутна, 14 × 13 мм; згори літери: • ЖВ •).

від 1615 р.¹⁹⁹ Складнішу конструкцію має герб на печатці пана Григорія Дідовича-Трипольського від 1641 р. — над іспанським щитом вміщено забороло з наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику²⁰⁰. А на печатці пана Павла Дідовича-Трипольського від 1686 р. іспанський щит з родовим знаком супроводжує шоломова корона і дві пальмові галузки²⁰¹. Певна, хоч і не виразна, зовнішня подібність дала пізнішим авторам підстави для невиправданого ототожнення цього родового герба з польським гербом Гоздава²⁰².

Герб пана Максима Дідовича-Трипольського з печатки 1615 р.

Печатка пана Григорія Дідовича-Трипольського 1641 р.

Печатка пана Павла Дідовича-Трипольського 1686 р.

Знаком у вигляді трьох трикутників під хрестом в якості родового герба користувалися пани Бутовичі (Бутовичі-Брусилівські), про що довідуємося при ознайомленні з зображенням на печатці київського хоружого (1581–1604) Яцка (Якова) Дмитровича Бутовича від 1584–1588 рр., яка містила в своєму полі зображення родового знака у ренесансовому щиті під шоломом з наметом²⁰³.

Вихідці з Пінської землі пани Полози (Полозовичі) послуговувалися родовим знаком у вигляді зірки. Так, на печатці овруцького намісника

¹⁹⁹ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/II, арк. 176 (“Махум w 1615 na jednym dokumencie taką pieczętką położył”).

²⁰⁰ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 23 368 (восьмикутна, 16 × 14 мм).

²⁰¹ Там само. Спр. 23 372 (восьмикутна, 10 × 8 мм).

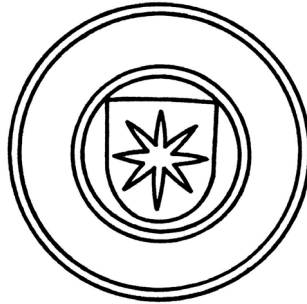
²⁰² ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/II, арк. 176 (“Trypolski h. Gozdawa”).

²⁰³ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/I, арк. 119 (“Butowicz h. Rozmiar — taką pieczętką widzilem”); AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60; APK. ASang, teka XVII a, plik 32 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: I • D • B).

Семена Полозовича від 1513 р. бачимо знак у вигляді шестипроменевої зірки з заокругленими кінцями в іспанському щиті в супроводі довколаового напису: + ПЕЧАТ СЕНКА... ОВИ²⁰⁴. Натомість, на печатках панів Щасного (від 1514 р.)²⁰⁵ та Івана (від 1514–1517 рр.)²⁰⁶ Федоровичів Полозовичів зіркоподібний знак має вісім загострених променів.

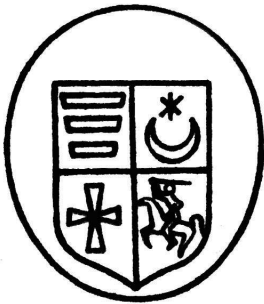
Печатка пана Семена
Полозовича 1513 р.

Печатка пана Щасного
Федоровича Полозовича
1514 р.

Печатка пана Івана
Федоровича Полозовича
1514 р.

Печатка пана Івана
Мелешка 1589 р.

Інші переселенці, цього разу зі Смоленської землі²⁰⁷ — пани Мелешки користувалися в якості родового герба зображенням трьох врубів²⁰⁸. Їх бачимо в першій частині чотиридільного готичного щита на печатці мозирського підкоморія та слонімського войськового Івана Мелешка від 1589 р.²⁰⁹ Натомість в інших частинах зображено наступні герби: в другій — шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори (герб роду панів Тишкевичів — матері, Анастасії Василівни Тишкевичівни), в третій — лапчастий хрест

²⁰⁴ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 651, арк. 1 (кругла, 22 мм).

²⁰⁵ Там само. Спр. 652, арк. 1 (кругла, 20 мм; напис по колу стерто).

²⁰⁶ Там само. Спр. 654, арк. 1; спр. 658, арк. 1 (кругла, 22 мм; напис по колу: + ПЕЧАТЬ ИВАШКА ПОЛОЗОВИЧА).

²⁰⁷ *Paprocki B.* Gniazdo cnoty. — S. 1181.

²⁰⁸ *Ibid.* — S. 1186; *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. — S. 855; *Kojatowicz W.* Compendium. — S. 93; *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — T. VI. — S. 396–397.

²⁰⁹ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 8230 (овальна, 19 × 17 мм).

(герб роду Поддубенських — бабки за батьківською лінією, доньки полоцького боярина Олехна Поддубенського), в четвертій — рицар на коні, що тримає в правиці меч (герб роду князів Чорторийських — бабки за материнською лінією, княжни Олександрі Семенівни Чорторийської)²¹⁰. На двох наступних печатках пана Івана від 1591 р.²¹¹ та 1599 р.²¹² знаходимо лише зображення трьох врубів у ренесансовому щиті. На першій з цих печаток зображення щита, крім того, супроводжує шолом з наметом і три страусячих пера в нашоломнику.

Герби панських родів Київської землі, створених не на основі родових знаків, знаємо лише кілька. Це в першу чергу геральдичні сюжети, запозичені з литовської та польської геральдики. Зокрема, вихідці зі Мстиславської землі пани Служки користувалися, ймовірно, польським гербом Остоя²¹³, на що може вказувати також зображення на печатці черкаського справці Івана Григоровича Служки від 1528 р., яка містила у своєму полі німецький щит з малюнком довгого хреста між двома мисливськими ріжками — очевидно видозміну герба Остоя (ріжки замість півмісяців)²¹⁴.

Можливо польське походження мав герб панів Вялковичів, які користувалися зображенням шестипроменевої зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори, про що свідчить зображення на печатці київського намісника Івана Вялковича від 1528 р.²¹⁵ Конструкція цього герба, з одного боку, нагадує іконографію польського герба Леліва, а з іншого боку — зображення зірки

Печатка пана Івана
Григоровича Служки
1528 р.

Печатка пана Івана
Вялковича 1528 р.

²¹⁰ *Boniecki A.* Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku. — Warszawa, 1887. — S. 251, 358; *Яковенко Н.* Українська шляхта. — С. 165; *Czarnocki K.* Historie o Mielezskach. — Warszawa, 2008. — S. 16.

²¹¹ АРК. АSang, тека XVIII а, плік 83, ст. 706 (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: ІМ).

²¹² *Цимоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 44 (прямокутна, 17 × 15 мм; згори літери: ІМ).

²¹³ *Kojałowicz W.* Compendium. — S. 207; *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. VIII. — S. 413.

²¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 663, арк. 1 (овальна, 17 × 14 мм; згори літери: • І • В •).

²¹⁵ Там само (кругла, 13 мм; згори напис: ИВ).

з півмісяцем настільки поширений сюжет у руському герботворенні, що розв'язати питання про походження родового герба панів Вялковичів без додаткових відомостей немає можливості.

З арсеналу литовської геральдики, очевидно, взято сюжет для родового герба панів Заморенків. Принаймні на печатці господарського дворянина і старости чорнобильського Матвія Заморенка від 1510 р. бачимо зображення китавруса, який тримає напнутий лук і цілить стрілою у власний хвіст у вигляді змії в німецькому щиті в супроводі напису згори: МАТФ²¹⁶. Фігури, які широко представлені, як у польському, так і руському родовому герботворенні знаходимо на печатці пана Івана Шумка від 1579 р. — підкова кінцями дотолу, в колі якої хрестик²¹⁷.

Завершуючи огляд родової геральдики панських родів Київської землі, варто звернути увагу на герботворення родів, що мали, ймовірно, тюркське походження. Наявність тюркського елемента серед панівної верхівки Київської, а також Брацлавської, земель не викликає сумніву²¹⁸, але, як здається, його чисельність та вплив дещо переоцінені. На нашу думку, проблема полягає в тому, що для встановлення тюркського походження певного роду дослідники, як правило, беруть до уваги імена його представників. Дана операція в принципі не викликає заперечень, але навряд чи коректно однозначно стверджувати тюркське походження того чи іншого роду, якщо серед його представників тюркські імена зустрічаються лише спорадично, або й взагалі є поодиноким винятком на тлі домінування слов'янських та християнських імен.

Проілюструвати некоректність подібної операції можемо на кількох прикладах, що стосуються княжих та панських родів, нетюркське походження яких не викликає сумнівів. Так, тюркське ім'я "Солтан" уживали князі Сокольські (галузь роду Четвертинських) та князі Збараські²¹⁹, які навряд чи мали відношення до тюркського етнічного середовища. Те саме ім'я носив засновник руського роду панів радних і хоруговних Солтановичів дворний підскарбій (1474–1482) та господарський маршалок

²¹⁶ AGAD. Perg. 7441 (овальна, 18 × 15 мм).

²¹⁷ *Wittig W.* Nieznana szlachta polska. — S. 323.

²¹⁸ *Яковенко Н.* Українська шляхта. — С. 170–174.

²¹⁹ *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy do końca czternastego wieku. — Warszawa, 1895. — S. 490; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 367, 652.

(1482–1493) Олександр Солтан Олександрович Стретович²²⁰. Тюркське ім'я “Фурс” використовував представник руського роду панів Романовичів, що походили від Волчка (Вилчі) пана від Липника²²¹.

З іншого боку, не варто скидати з рахунку можливість зрушення тюркських родів, але навряд чи подібна асиміляція могла носити масовий характер і тим більше відбутися впродовж життя двох-трьох поколінь, якщо дійсно вважати третину всього нобілітету Київської землі тюркською за походженням²²². Наявність такого значного іноетнічного компоненту, та ще й розселеного компактно, явно створювала б надзвичайно великі перешкоди щодо його асиміляції. Зважимо, що розселені впродовж XIV–XV ст. на теренах Литовської землі (Троцький, Віленський, Новгородський, Лідський та Ошмянський повіти) порівняно незначні за чисельністю татарські контингенти асимілювалися надзвичайно довго, зберігши власну ідентичність до новітніх часів²²³. І це при тому, що литовські татари територіально були відрізані від чорноморських степів, на відміну від Київської землі, яка безпосередньо межувала з козовищами тюркомовних народів.

За таких обставин асиміляція значної за своєю чисельністю тюркомовної людності (якщо не вважати оцінку тюркського нобілітету Київської землі в третину від його загального складу перебільшенням) видається мало реальною, а тим більше впродовж настільки обмеженого часу, так щоб до середини XVI ст. на ймовірне тюркське походження вказували лише спорадичні імена представників того чи іншого роду. Сам факт, що тюркомовні поселенці Наддніпрянщини не створили скільки небудь значного та сталого етнічного середовища, красномовно вказує на їх нечисленність, що й було передумовою їх швидкого розчинення в руському морі.

Про відсутність скільки-небудь помітного тюркського впливу на етнічне обличчя Центральної України (Київщини і Брацлавщини) свідчать також антропологічні матеріали: населення території сучасних Вінницької,

²²⁰ Любавський М. Литовско-русский сейм. — С. 350, 473.

²²¹ Яковенко Н. Українська шляхта. — С. 154; Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. — К., 2011. — С. 178.

²²² Яковенко Н. Українська шляхта. — С. 171.

²²³ Вялікае княства Літоўскае. Энциклапедыя ў двух тамах. — Т. I. — Мн., 2007. — С. 663–664; див.: Думін С., Канапацкі І. Беларускія татары: Мінулае і сучаснасць. — Мн., 1993; Канапацкі І., Смолік А. Гісторыя і культура беларускіх татар. — Мн., 2000.

Черкаської та Полтавської областей, на теренах яких присутність тюрків мала б бути найбільш помітною, виявляє виразну антропологічну подібність з населенням українських земель розташованих на північ від цього поясу — Київської, Житомирської, Хмельницької, Рівненської, Волинської, Брестської, Чернігівської, Сумської, Харківської та Білгородської областей²²⁴ у межах єдиного центрально-українського (придніпровського — за Т. Алексеевою)²²⁵ антропологічного типу²²⁶. Усе це підтверджує висновок М. Грушевського про те, що “в складі української людности вони [тюрки], правдоподібно лишили сліду по собі далеко менше, ніж в українській топографічній номенклатурі”²²⁷ і додамо — в українській лексиці.

Загалом ситуація з іменами тюркського походження серед київського нобілітету має, на нашу думку, інше пояснення, ніж прямолінійне отождошення лінгвістичних впливів з етно-расовими. Не вдаючись глибоко в проблематику тюркських впливів на життя наддніпрянських земель, зазначимо лише, що етнічна ситуація в Північному Причорномор’ї в добу пізнього середньовіччя не була настільки однозначною, як це не раз представляється у синтетичних роботах з історії України. Крім власне тюркомовного населення чорноморські степи наповнювали слов’яно-іраномовні мешканці²²⁸, які скоріше за все нікуди не зникли після

²²⁴ Див.: *Дяченко В.* Наслідки роботи Української антропологічної експедиції 1956 року // *Матеріали з антропології України.* — Вип. I. — К., 1960. — С. 34–45.

²²⁵ *Алексеева Т.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973. — С. 230, 232.

²²⁶ Про антропологічну тяглість населення Наддніпрянщини від літописних полян, древлян і сіверян до сучасного центрально-українського антропологічного типу, а отже — відсутність інородної домішки в складі руського населення цього регіону доби пізнього середньовіччя, див.: *Алексеев В.* Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование). — М., 1969. — С. 182–195, 201–202 (**звергаємо особливу увагу на наступний висновок цього дослідника: “отсутствие в украинских сериях сколько-нибудь заметных отклонений в сторону приближения к краниологическим вариантам монголоидной расы, другими словами, чёткая выраженность комплекса европеоидных особенностей”** — див.: с. 186). На південь від лісостепоного поясу розміщено дніпровський антропологічний тип українців, на формування якого до певної міри вплинули окремі групи степового населення, але не тюркського, а іраномовного — аланського (*Дяченко В.* Наслідки роботи Української антропологічної експедиції. — С. 30–32).

²²⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. II. — К., 1992. — С. 551.

²²⁸ Див.: *Бубенок О.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII веков). — К., 1997; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. II. — С. 505–525.

навали монголів, а були включені в нову державну систему Золотої Орди, зберігши власне етнічне обличчя²²⁹. Очевидно, що домінування тюркської мови в степах давалося взнаки, внаслідок чого значна кількість слів тюркського походження тими чи іншими шляхами потрапляла до мовних систем сусідів.

Тому коли Київська земля і Поділля увійшли в політичну орбіту Литовсько-Руської держави, звільнившись від прямої золотоординської залежності, а кочів'я тюркомовних мешканців степу було відсунуто на південь, то в спадок від останніх тогочасна руська мова одержала тюркські запозичення в лексиконі місцевої руської людності, використання яких згодом було поширено на більшість руських земель. Певні запозичення очевидно сталися також у XVI ст., коли в битві за степ перевага виразно схилилася на бік руського світу, а запорозький фронтір крок за кроком просувався у глиб життєвого простору тюркомовних кочовиків. Утім, пов'язувати ці запозичення в побутовій, культурній чи мовній сферах²³⁰ з включенням до складу руської людності тюркського етнічного компоненту навряд чи виправдано, радше йшлося про адаптацію (в тому числі й у мовній сфері) до умов степового життя, де досвід тюркомовних сусідів міг стати у нагоді та й то лише почасти.

Все це змушує нас бути обережними у визначенні етнічного походження тих родів з числа київського (і брацлавського) нобілітету, окремі імена яких вказують на “тюркський слід”. На нашу думку, відносити тюркське походження до того чи іншого роду можна лише у випадку, коли тюркський вплив присутній не лише в прізвищі, але й в іменах представників цього ж роду. В зворотньому випадку ми можемо мати справу не з реальним походженням з тюркського середовища, а лише з відображенням певних лінгвістичних впливів.

Додатковим критерієм у визначенні етнічного походження окремих родів можуть слугувати геральдичні матеріали. Скажімо, родовий герб панів Альбієвичів (Солтанів-Альбієвичів) — знак у вигляді трираменної літери **Т** з загнутими у бік кінцями, який знаходимо на печатці пана Ахмета Солтана Альбієвича від 1526 р.²³¹, виразно вказує на татарське

²²⁹ Див.: Бубенок О. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). — К., 2004.

²³⁰ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005. — С. 182.

²³¹ Wittyg W. Nieznana szlachta polska. — С. 20.

Герб пана Ахмета
Солтана Альбієвича
з печатки 1526 р.

походження цього роду, оскільки має відчутні паралелі з тамгою, що нею користувалися кримські хани Гіреї²³².

Складніше виглядає ситуація з родом панів Аксаків, прізвище яких мало б вказувати на тюркське походження цього роду. Але, з одного боку, серед імен представників цього роду зовсім не зустрічаємо тюркських²³³, а з іншого — їх геральдична спадщина має виразну подібність з гербами руських родів (у першу чергу з гербом панів Ощовських²³⁴), але аж ніяк не з тамгами тюркомовних народів. Так, на печатці київського підвояводи (1594–1599) та земського судді (1599–1627) Яна Мартиновича Аксака від 1594–1597 рр. зображено знак у вигляді двох трикутників з'єднаних вершинами в стовп, між якими є стріла вістрям вліво в ренесансовому щиті, над яким розташовано забороло з наметом і три страусячих пера в нашоломнику²³⁵.

На іншій його печатці від 1594–1601 рр. бачимо подібний герб, але цього разу зображення знаку в півкруглому бароковому щиті доповнено лілією згори²³⁶. Печатка від 1595 р. мала в своєму полі аналогічний герб у ренесансовому щиті, але зі стрілою розвернутою вістрям вправо і без позащитових елементів повного герба²³⁷. На печатці від 1597–1599 рр. в точності повторено зображення з печатки від 1594–1601 рр., але без лілії в горішній частині родового знака²³⁸. Цей же знак у вигляді

²³² *Topczybaszy A. Przyczynek do heraldyki muślimów litewskich.* — Warszawa, 1930. — S. 8–9; *Ебубекіров С. Тарак-тамга — родовий знак кримських ханів // Знак.* — 2000. — Ч. 22. — С. 13.

²³³ *Boniecki A. Herbarz Polski.* — Т. I. — S. 25–26.

²³⁴ *Paprocki B. Gniazdo cnoty.* — S. 1128; *Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.* — S. 863; *Kojatowicz W. Compendium.* — S. 21; *Niesiecki K. Herbarz Polski.* — Т. VII. — S. 208.

²³⁵ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20941, 21993 (овальна, 16 × 14 мм; згори літери: ІА).

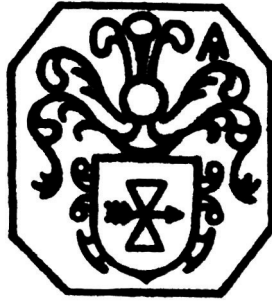
²³⁶ АРК. АSang, тека XXI, плік 19; тека XXIII, плік 54, ст. 249; плік 74; тека XXIV, плік 57, ст. 435, 443, 457 (восьмикутна, 16 × 14 мм; згори літери: ІА).

²³⁷ АРК. АSang, тека XXI, плік 59, 95 (овальна, 16 × 14 мм; згори літери: ІА).

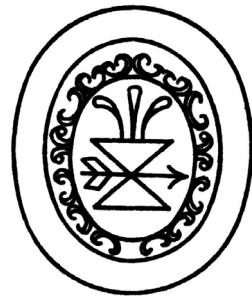
²³⁸ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 37, арк. 1; ф. 256, оп. 1, спр. 53, арк. 3 зв.; *Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края.* — Вып. I. — С. 5, мал. 25 (восьмикутна, 15 × 14 мм; згори літери: АХ).

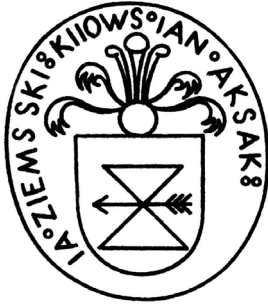
Печатка пана Яна
Мартиновича Аксака
1594–1597 рр.

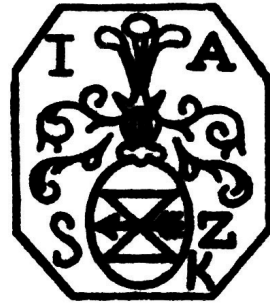
Печатка пана
Яна Мартиновича
Аксака 1597 р.

Печатка пана
Яна Мартиновича
Аксака 1609 р.

Печатка пана Яна
Мартиновича Аксака 1612 р.

Печатка пана Яна
Мартиновича Аксака 1624 р.

двох трикутників, з'єднаних вершинами в стовп, між якими — стріла вістрям вліво, розміщено в овалному бароковому щиті на печатках від 1603 р.²³⁹ та 1609–1628 рр.²⁴⁰ Знак зі стрілою вістрям вправо в півкруглому щиті, над яким розташовано забороло з наметом і три страусячих пера в нашоломнику, знаходимо на печатці Яна Мартиновича від 1612–1616 рр.²⁴¹. Аналогічно представлено цей герб також на печатці від 1624 р.,

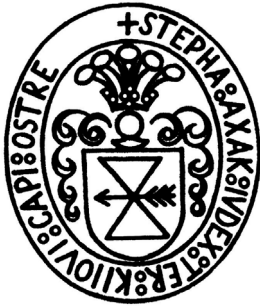
²³⁹ Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. — Вып. I. — С. 5, мал. 26 (восьмикутна, 15 × 14 мм; згори літери: ІА, праворуч літера: К).

²⁴⁰ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 23 254, 23 255, 23 256; ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 75, арк. 23; ф. 2228, оп. 1, спр. 227, арк. 6, 40 зв., 46 (овальна, 28 × 23 мм).

²⁴¹ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/III, арк. 819 ("Pieczęć Jana Aksaka 1612 r."); НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 23 262, 23 263; MNK, rkps 892, т. III, к. 2 (овальна, 30 × 26 мм; напис по колу: • ІАН • АКСАК... ІА • ЗІЕМСКИ: КІІОУС).

але цього разу в овальному щиті, над яким замість заборола зображено шолом під короною²⁴².

Печатка київського земського судді (1627–1651) Стефана Аксака від 1629–1641 рр. представляє родовий герб схожим чином — знак у вигляді двох трикутників, з'єднаних вершинами в стовп, між якими стріла ві-

Печатка пана
Стефана Аксака
1629 р.

стріям вправо в іспанському щиті, над яким вміщено шолом з наметом під шоломовою короною і п'ять страусячих пер у нашоломнику, в супроводі довколавого напису: + **СТЕПНА : АХАК : IVDEX :**

TER : КПОВІ : САПІ : ОСТРЕ....²⁴³. Аналогічну конструкцію має родовий герб панів Аксаків також у гербовниках Руліковського²⁴⁴ та Кояловича. Останній, крім того, визначає забарвлення цього герба: на червоному полі срібний знак у вигляді двох трикутників, з'єднаних вершинами в стовп, між якими стріла вістріям вліво²⁴⁵. Необхідно зазначити, що в гербовнику Руліковського подано ще одну видозміну герба Аксаків — два трикутники,

з'єднані вершинами в пояс²⁴⁶, що ще більш виразно зближує дану конструкцію з гербом панів Ощовських. Нарешті, натуралістично осмислену видозміну родового герба панів Аксаків зустрічаємо в гербовнику Несецького — на червоному полі серце (що, очевидно замінило собою трикутник), яке пронизує стріла²⁴⁷.

Доволі складно в комплексі тамг тюркомовних народів знайти відповідники для гербів Вигур та Колтаків, родів, як припускають, тюркського походження²⁴⁸. Так, на печатці Івана Колтака від 1585 р. у ренесансовому

²⁴² НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 17 436 (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: ІА, здолу літери: SZK).

²⁴³ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/І, арк. 13 (“pieczętka Stefana Aksaka”); НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20965, 21 995, 23 261, 23 271; ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 12, арк. 35; спр. 75, арк. 5 зв., 10, 14 зв.; АРК. ZR, rkps 65, st. 49, 57 (овальна, 27 × 23 мм).

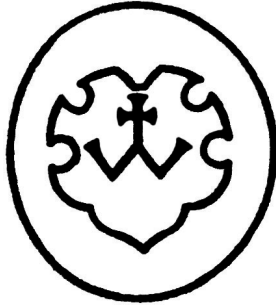
²⁴⁴ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/ІІ, арк. 665 (“Akszak v. Aksak h. pierwotny”); спр. 7444/ІІІ, арк. 813 (“Aksak”).

²⁴⁵ *Kojałowicz W. Compendium.* — S. 21.

²⁴⁶ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/ІІІ, арк. 813 (“Aksak”).

²⁴⁷ *Niesiecki K. Herbarz Polski.* — Т. ІІ. — S. 15–16.

²⁴⁸ *Яковенко Н. Українська шляхта.* — С. 170.

Печатка Василя Вигури
1569 р.

Печатка Яна Вигури
1571 р.

щиті бачимо знак у вигляді літери **W** під шестипроменевою зіркою²⁴⁹. Аналогічний знак, але цього разу під хрестиком, знаходимо в ренесансовому щиті на печатці Василя Вигури від 1569 р.²⁵⁰. Інший знак — у вигляді перехрещеної стріли вістрям угору з колами на кінцях перехрестя бачимо на печатці Яна Вигури від 1571 р.²⁵¹. Варто поставити під сумнів також тюркське походження роду Котлубаїв (Котлубаїв-Ілляшовських), які користувалися ймовірно руським за походженням²⁵² гербом Кіт морський, про що свідчить зображення на печатці Давида Котлубая-Ілляшовського від 1575 року²⁵³.

Окремою проблемою є питання про походження зем'ян Зауської волості, родові гнізда яких було компактно розміщено в Овруцькому повіті в басейні р. Уші (тепер р. Уж)²⁵⁴. На сьогодні відома значна кількість родових гербів заушан, які також ставлять під сумнів імовірне тюркське походження цих родів. У герботворенні зауських зем'ян превалюють сюжети, що знаходять виразні паралелі в геральдичній спадщині інших руських родів. Так, у геральдиці заушан зустрічемо сюжети, в основі яких було зображення стріли. Зокрема, на печатці Войтеха Білоцького від 1613 р. у ренесансовому щиті зображався знак у вигляді роздвоєної здолу стріли

²⁴⁹ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 21, арк. 1; APK. ASang, teka XVI a, plik 59 (восьмикутна, 16 × 14 мм; згори літери: ІК).

²⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 153 зв. (овальна, 16 × 14 мм); *Niesiecki K. Herbarz Polski*. — Т. IX. — S. 329 (“Wigura herb własny”).

²⁵¹ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 538 (овальна, 15 × 14 мм; згори напис: ПРА).

²⁵² AGAD. Perg. 6680, 6685.

²⁵³ *Wittyg W. Nieznana szlachta polska*. — S. 151.

²⁵⁴ *Яковенко Н. Українська шляхта*. — С. 221.

вістрям угору над шестипроменевою зіркою та півмісяцем, що лежить рогами догори²⁵⁵. Своєю чергою Болсуновські в якості герба користувалися знаком у вигляді перехрещеної роздвоєної здолу стріли вістрям догори²⁵⁶.

Печатка Семена
Олександровича
Мочульського 1575 р.

Розповсюдженням сюжетом у гербах зем'ян Зауської волості є також зображення буквоподібних знаків, що становили основу родового герботворення всіх руських земель доби Середньовіччя. Так, на печатці київського повітового возного Семена Олександровича Мочульського від 1575 р. у ренесансовому щиті знаходився знак у вигляді літер **М** та **W** у стовп, які з'єднано стовпом з двома кутастими відгалуженнями ліворуч²⁵⁷. Ще складнішу конструкцію має зображення на печатці Миколи Кириковича Виговського від 1584 р. — у ренесансовому щиті бачимо знак у вигляді літери **Д** над двома трираменними літе-

рами **Т** у стовп над півколом, що лежить кінцями догори²⁵⁸.

Згодом, у середині XVII ст. Виговські користувалися в якості родового герба дещо іншим зображенням — знаком у вигляді з'єднаних між собою в стовп літер **Т** і **W**. Його бачимо на печатці турівського полковника Костянтина Виговського від 1659 р. у щиті, над яким було розміщено шолом з наметом під шоломовою короною і три страусячих пера, пронизаних стрілою, в нашоломнику²⁵⁹. Аналогічне зображення, але без стріли в нашоломнику, присутнє також на печатках генерального писаря Війська Запорозького, майбутнього гетьмана, Івана Виговського від 1652–1653 рр.²⁶⁰ та 1655–1657 рр.²⁶¹ Наявність у цьому гербі знака у вигляді

²⁵⁵ *Болсуновский К.* Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. — Вып. I. — С. 6, мал. 38; *Wittyg W. Nieznana szlachta polska.* — S. 29 (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: WB).

²⁵⁶ *Wittyg W. Nieznana szlachta polska.* — S. 37–38.

²⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 11, арк. 2 зв. (восьмикутна, 13 × 11 мм).

²⁵⁸ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: М • К).

²⁵⁹ *Wittyg W. Nieznana szlachta polska.* — S. 360.

²⁶⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 366, арк. 2 зв.; спр. 367, арк. 2 зв. (восьмикутна, 13 × 12 мм; навколо літери: IWPW; щит французької геральдичної форми).

²⁶¹ ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп.1, спр. 365, арк. 2 зв.; спр. 368, арк. 2 зв., 4 зв., 6 зв., 8 зв., 10 зв., 12 зв., 14 зв., 16 зв., 18 зв. (восьмикутна, 24 × 22 мм; згори літери: IW; щит іспанської

літери **W** зумовило ототожнення герба Виговських із польським гербом Абданк у пізніших гербовниках²⁶². Подібно як і у випадку з гербом Булгаків (Булгаковських), що являв собою знак у вигляді літери **W** під півтора-раменним хрестом²⁶³, який у річпосполитських гербовниках помилково названо Сирокомлею²⁶⁴.

Варто наголосити на тому, що знаки, в основі яких лежало зображення літери **W** (або літери **M**) були надзвичайно поширені в руському герботворенні й водночас практично не зустрічаються серед тамг тюркомовних народів²⁶⁵. Подібно як і знак у вигляді трикутника з подвійним загнутим розгалуженням на горішньому кінці, який знаходимо у ренесансовому щиті на печатках Івана Турчина від 1574 р.²⁶⁶ та Федора Турчина від 1584 р.²⁶⁷ Або знак у вигляді літери **X** з загнутими у бік кінцями в гербі Валевських (Левковських)²⁶⁸. Щоправда за інформацією пізніших гербовників рід Левковичів користувався гербом із зображенням кітви²⁶⁹.

Радше зі скандинавськими рунами (руною *Odal*)²⁷⁰ мають подібність знаки в гербах Коркошек та Корчовських. На печатці Тихна Михайловича

форми); *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики // ЗНТШ. — Т. СХХІІІ — СХХІV. — Львів, 1917. — С. 15, н.27.

²⁶² *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. ІХ. — С. 454.

²⁶³ На пізнішій печатці, овальної форми розміром 37 × 32 мм, слонімського воєнського і підстарости Андрія-Михайла Булгака від 28 вересня 1736 р. цей знак розміщено в овальному щиті, над яким розташовано шоломову корону, здолу перехрещено дві пальмові галузки, навколо літери: АМВРС (МНК, rkps 525, plik 83; *Wittyg W.* Nieznana szlachta polska. — С. 50).

²⁶⁴ *Kojałowicz W.* Compendium. — С. 274; *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. ІІ. — С. 359.

²⁶⁵ *Лебединський Я.* Тамги, або степова “геральдика” // Знак. — 2000. — Ч. 22. — С. 14–15; *Бушаков В.* Відтамгові родоплемінні імена тюркських народів // П'ята наукова геральдична конференція. — Львів, 1995. — С. 12–15; *Його ж.* Тюркські родоплемінні тамги у міській та сільській геральдиці // Знак. — 2003. — Ч. 31. — С. 5; *Його ж.* Ймовірна семантика тамг ханів Золотої Орди // Знак. — 2004. — Ч. 33. — С. 3; *Шабашов А.* Тамги ногайців Південної України: до постановки питання // Знак. — 2005. — Ч. 37. — С. 9.

²⁶⁶ МНК. Rkps 525, plik 245; *Wittyg W.* Nieznana szlachta polska. — С. 334 (овальна, 11 × 9 мм).

²⁶⁷ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (восьмикутна, 13 × 12 мм; згори літери: ФВ).

²⁶⁸ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/ІІ, арк. 243 (“*Walewski-Lewkowski h. Klamry. Rodzina nieznaną Heraldikom naszym, widziałem podpis i pieczętką Szymona Walewskiego-Lewkowskiego wojskiego Żytomirskiego komornika generała wojewodztwa Kijowskiego 1721 r.*”).

²⁶⁹ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. Х. — Dodatek. — С. 270.

²⁷⁰ *Павленко Н.* История письма. — Мн., 1987. — С. 184.

Печатка Тихна Михайловича
Коркошки 1569 р.

Печатка Василя Богдановича
Корчовського 1571 р.

Коркошки від 1569–1571 рр. у ренесансовому щиті зображено знак у вигляді овала з подвійним розгалуженням здолу²⁷¹. Своєю чергою, на печатці Василя Богдановича Корчовського від 1571 р. знак має вигляд ромба з подвійним розгалуженням згори та загнутою додолу перекладиною ліворуч²⁷². Аналогічне зображення знаходимо також на печатці Івана Васильовича Корчовського від 1584 р.²⁷³ Натомість, на його наступній печатці від 1601 р. у ренесансовому щиті вміщено знак у вигляді двораменного хреста²⁷⁴. Саме цей сюжет в якості родового герба Корчовських фіксують пізніші гербовники²⁷⁵, що вказують, крім того, на золоте забарвлення поля цього герба²⁷⁶.

Подібним до польського герба Прус I є зображення герба роду Ісайковських (Долматів-Ісайковських) — срібний знак у вигляді п'ятикінцевого хреста на червоному полі щита, над яким розміщено шолом з наметом під шоломовою короною, а в нашоломнику — крило, яке пронизує стріла²⁷⁷. Зображення п'ятикінцевого хреста знаходимо також у першій частині чотиридільного ренесансового щита на печатці Івана Ісайковського від 1616 р., у другій частині бачимо п'ятипроменеву зірку, у третій — пов'язку, у четвертій — стрілу вістрям угору²⁷⁸.

²⁷¹ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 87 зв., 89 зв., 496 (овальна, 16 × 14 мм; згори напис: ТИ).

²⁷² Там само. Арк. 501 (кругла, 14 мм; згори літери: VK).

²⁷³ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (овальна, 14 × 12 мм; згори літери: VK).

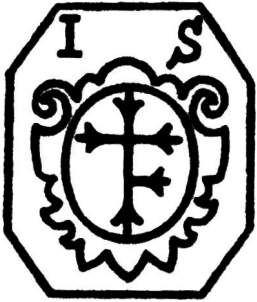
²⁷⁴ APK. ASang, teka XXIV, plik 57, st. 448 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: IK).

²⁷⁵ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/I, арк. 347 ("Korczewski h. Swienczyc").

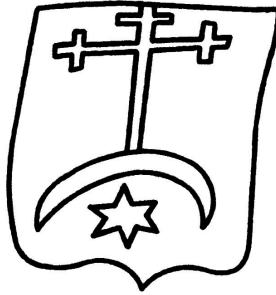
²⁷⁶ *Niesiecki K. Herbarz Polski. — T. V. — S. 227.*

²⁷⁷ *Kojalowicz W. Compendium. — S. 241; Niesiecki K. Herbarz Polski. — T. IV. — S. 404.*

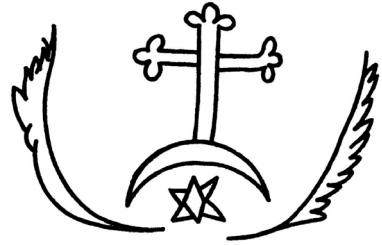
²⁷⁸ APK. ASang, teka 101, plik 34, st. 18, 29 (овальна, 14 × 13 мм; згори літери: IV * IS).

Печатка Івана
Ісайковського 1616 р.

Прориси герба Меленевських
з печатки XVII ст.

Дещо відмінною є іконографія родового герба на іншій печатці Івана Ісайковського від 1619 р. — в овальному бароковому щиті зображено знак у вигляді п'ятикінцевого хреста з потрійними розгалуженнями на кінцях²⁷⁹. Нарешті, родовий герб Меленевських (Меленських) має виразну подібність з гербом князів Вишневецьких — перехрещений хрест над півмісяцем, що лежить рогами дотолу над шестипроменевою зіркою²⁸⁰.

З усього вище наведеного стає очевидним, що герби зем'ян Заушся ні за змістом, ні за стилістикою не відрізнялися від решти пам'яток руського герботворення доби Середньовіччя, натомість вони практично не знаходять аналогій серед тюркських тамг, і до того ж є стилістично відмінними від тогочасних гербів татарського нобілітету Великого князівства Литовського і Руського. Останнє положення можемо проілюструвати за допомогою деяких зразків герботворення литовських татар, що його фіксують печатки від 1540 р.

Скажімо, татарський маршалок і князь Шахманцер Касимович на одній зі своїх печаток використав знак у вигляді півкола з загнутими дотолу та в бік кінцями, яке перетинає перевернутий Т-подібний хрест з подвійним розгалуженням угорі²⁸¹. Інша його печатка містила в іспанському щиті подібне зображення знака, але цього разу перевернуте і без подвійного розгалуження²⁸². Складну конструкцію має герб

²⁷⁹ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 98, арк. 1 (восьмикутна, 16 × 13 мм; згори літери: IS).

²⁸⁰ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/І, арк. 492 ("Meleniewski (Heraldycy o nich nie pisali) ... herb Meleniewskich z pow. Owruckiego XVII st."); спр. 7445, арк. 1136 ("Herb Meleniewskich jest taki").

²⁸¹ ВСz. Perg. 1317 (овальна, 16 × 13 мм; згори напис: ... И).

²⁸² ВСz. Perg. 1318 (овальна, 19 × 13 мм).

у ренесансовому щиті на печатці татарського князя Щасного Асановича — знак складається з двох з'єднаних між собою пар півкіл, розташованих доземо кінцями одні до одних, при цьому долішні півкола мають загнуті в бік долішні кінці та перекладину посередині²⁸³. Знаком у вигляді літери **П** з загнутими в бік долішніми кінцями під півмісяцем рогами догори, який перетинає стовп із кулькою на горішньому кінці, користувався татарський князь Магмет Банкевич²⁸⁴. Подібний знак у вигляді літери **П** з загнутими в бік долішніми кінцями під стовпом і колом бачимо на печатках татарського князя Олехна Бахтиярєвича²⁸⁵, господарських татар Магмета Андраксаковича²⁸⁶ та Ях'ї Давидовича²⁸⁷.

Отже, родові знаки в гербах татар, на відміну від тогочасних пам'яток руської геральдики не вирізняються симетричністю та чіткістю ліній, за допомогою яких складено геральдичну конструкцію. Крім того, для татарських гербів було характерним недотримання пропорцій у зображенні геральдичних елементів, а також — товщини ліній у різних частинах знака. Зауважимо, що в руській геральдиці поширеним прийомом в стилізації родових знаків є розширення кінців ліній, іноді навіть у тих випадках, коли це видається зайвим, наприклад, при зображенні зірок. Натомість у татарських гербах бачимо зворотню тенденцію — до звуження та загострення ліній на кінцях.

У герботворенні зем'янських родів Київської землі, щодо яких не виникає сумнівів у їх руському походженні, домінуюче місце, як і слід було очікувати, належало гербам, складеним на основі родових знаків — стріло-, хресто-, коло- чи буквоподібних. Щодо перших з них, то зображення стріли можемо бачити в конструкції кількох десятків зем'янських гербів, причому як у ролі основного, так і другорядного елемента. Найбільш давньою пам'яткою зем'янського герботворення Київської землі з використанням зображення стріли є родовий знак у вигляді кола, обабіч якого розміщено два вістря стріли в німецькому щиті на печатці Богдана Василєвича від 1509 року²⁸⁸.

²⁸³ BCz. Perg. 1317 (овальна, 15 × 13 мм; згори напис: ЩСН).

²⁸⁴ BCz. Perg. 1317 (овальна, 15 × 13 мм; згори напис: МАГ).

²⁸⁵ BCz. Perg. 1318 (кругла, 18 мм; згори напис: АЛН).

²⁸⁶ BCz. Perg. 1318 (кругла, 15 мм; згори напис: МАГМЕТ).

²⁸⁷ BCz. Perg. 1318 (овальна, 13 × 12 мм; згори напис: АХА).

²⁸⁸ ЦДДАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 648, арк. 1 (овальна, 14 × 12 мм).

Печатка Богдана Василевича
1509 р.

Печатка Григорія Масла
1569 р.

Знак у вигляді стріли вістрям угору з кутастим відгалуженням праворуч присутній у ренесансовому щиті на печатці Матвія Гуриновича від 1553 р.²⁸⁹ Рід Маслів (Масловичів), судячи з зображення в овальному бароковому щиті на печатці Станіслава Масла від 1598 р., користувалися гербом у вигляді роздвоєної здолу стріли вістрям угору з костурним відгалуженням ліворуч²⁹⁰. Щоправда, на більш ранній печатці представника цього роду — Григорія Масла — від 1569 р. бачимо інше зображення — мисливський ріжок у ренесансовому щиті²⁹¹. Неокреслене ближче зображення стріли містилося також у родовому гербі Колецьких²⁹².

Гербом роду Макаревичів-Івашенцевичів було зображення срібного знака у вигляді тричі перехрещеної стріли вістрям угору на червоному полі щита, над яким знаходився шолом з наметом під шоломовою короною і п'ять страусячих пер у нашоломнику²⁹³. Про це також свідчать зображення на печатках Федора Богдановича Макаревича-Івашенцевича від 1565 р.²⁹⁴ та Миколая Макаревича-Івашенцевича від 1584 р.²⁹⁵ Більш

²⁸⁹ APK. ZR, rkps 68, st. 114 (овальна, 16 × 13 мм).

²⁹⁰ AGAD. AZ, sygn. 683, st. 22 (овальна, 17 × 14 мм; згори літери: SM).

²⁹¹ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 281 зв. (восьмикутна, 13 × 11 мм; згори літери: Г • М).

²⁹² ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/І, арк. 386 ("Kolecki h. Strzała").

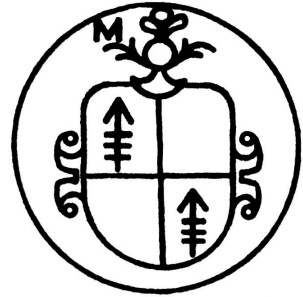
²⁹³ *Paprocki B.* Gniazdo cnoty. — S. 1133; *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. — S. 866; *Kojałowicz W.* Compendium. — S. 155 (подає інформацію про три страусячих пера в нашоломнику); *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. VI. — S. 322; Т. IX. — S. 244.

²⁹⁴ *Wittig W.* Nieznana szlachta polska. — S. 116.

²⁹⁵ *Болсуновский К.* Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. — Вып. I. — С. 4, мал. 14; *Сумий І.* Козацькі печатки Гетьманщини. — С. 129, мал. Е 7; *Сумий І.* Печатки XVI ст. — С. 3, мал. 7 (овальна, 14 × 11 мм; згори літери: MM).

Герб Макаревичів-Івашенцевичів в гербовнику Папроцького “Gniazdo snoty” 1578 р.

Печатка Миколи Макаревича-Івашенцевича 1603 р.

складну конструкцію має герб на іншій печатці Миколая Макаревича від 1603 р.: у першій та четвертій частинах чотиридільного півкруглого барокового щита зображено знак у вигляді тричі перехрещеної стріли вістрям угору, а в другій та третій — птаха, над щитом розташовано шолом із наметом, а в нашоломнику — три страусячих пера²⁹⁶.

При документі від 1584 р. знаходилися відбитки трьох печаток неідентифікованих київських зем'ян, на першій з них у ренесансовому щиті було зображено знак у вигляді стріли вістрям угору на долішньому кінці якої знаходилася шестипроменева зірка²⁹⁷. За своїм (подібний до родового герба Онковичів)²⁹⁸, на другій — знак у вигляді стріли вістрям угору над півколом, що лежить кінцями догори²⁹⁹, на третій — аналогічний знак, але з півколом, що лежить кінцями додолу³⁰⁰.

Рід Песляків користувався в якості герба знаком у вигляді перехрещеної стріли вістрям угору над хвилястим поясом, про що свідчить зображення в ренесансовому щиті на печатці від 1584 р.³⁰¹ На пізнішій печатці Миколи Песляка від 1626 р. бачимо аналогічне зображення родового знаку, цього разу з подвійним вістрям стріли у вигляді літери **М** та позащитовими елементами повного герба — шоломом з наметом

²⁹⁶ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 3, арк. 4 (кругла, 22 мм; згори літери: ММ).

²⁹⁷ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (восьмикутна, 16 × 13 мм; згори літери: ТЧ).

²⁹⁸ Цімоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. — С. 63, мал. 38.

²⁹⁹ AGAD/ AZ, sygn. 2633, st. 60 (овальна, 15 × 14 мм; згори літери: ІГК).

³⁰⁰ Там само (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: ІО).

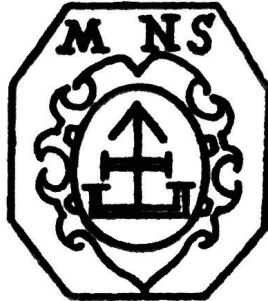
³⁰¹ Там само (овальна, 16 × 13 мм; згори літери: ПЕ).

і трьома страусячими перами в нашоломнику, в супроводі довколового напису: **MIKOLAY * PIESLAK**³⁰².

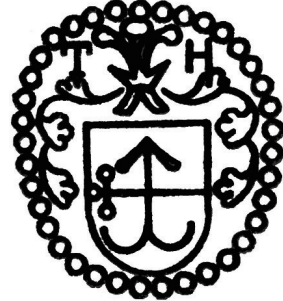
Сили-Новицькі мали герб у вигляді перехрещеної стріли вістрям угору над основою з загнутими догори кінцями, який знаходимо на печатках київського гродського судді Михайла Сили-Новицького від 1609 р. (у ренесансовому щиті)³⁰³ та 1609–1612 рр. (в овальному бароковому щиті)³⁰⁴. Очевидно, представнику цього ж роду належала печатка від 1584 р., в полі якої в ренесансовому щиті було зображено аналогічний знак, але розвернутий вістрям додолу³⁰⁵. Щоправда, імені власника цієї печатки в документі не зазначено, а ініціали в її полі (літери: **I • M**) не дозволяють однозначно ідентифікувати цей відбиток.

Печатка Михайла
Сили-Новицького
1609 р.

Печатка Михайла
Сили-Новицького
1609–1612 р.р.

Печатка
Федора Гуменицького
1635 р.

Складну конструкцію має герб на печатці київського гродського судді Федора Гуменицького від 1635–1640 рр.: знак у вигляді стріли вістрям угору з подвійним розгалуженням здолу, яку перетинає довгий хрест вліво в півкруглому щиті, над яким вміщено забороло з наметом під короною і три страусячих пера в нашоломнику³⁰⁶.

³⁰² AGAD. Par. 4072 (овальна, 17 × 15 мм).

³⁰³ ЦДІАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 53, арк. 63, 71 (восьмикутна, 15 × 12 мм; згори літери: MNS).

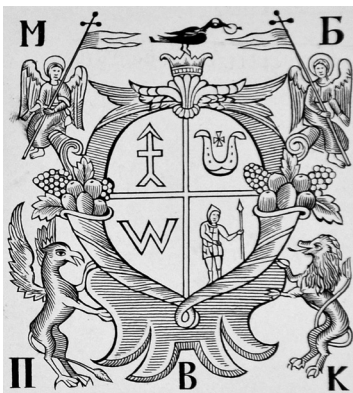
³⁰⁴ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20942, 23 259; ЦДІАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 53, арк. 69, 73, 79, 81 зв., 87 зв., 92, 97 (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: MNS).

³⁰⁵ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (восьмикутна, 13 × 11 мм).

³⁰⁶ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/III, арк. 819 ("1635 pieczęć Huminieckiego sędziego grodzkiego Kijowskiego"); НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 17466, 20962; *Wittig W. Nieznana szlachta polska.* — S. 115 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: TH).

Герб Одинців
та Брозовицьких
в гербовнику Папроцького
“Gniazdo cnoty” 1578 р.

Герб Максиміліана
Брозовського
з “Полуустава” 1643 р.

Знаком у вигляді перехрещеного вістря та піввістря стріли в стовп користувався рід Одинців, що походив від київського конюшого Івана Одинця³⁰⁷. Пізніші річпосполитські гербовники подають інформацію про забарвлення цього герба: гербовник Кояловича вказує на червоне поле щита³⁰⁸, а гербовник Несецького — на блакитне поле та срібний знак³⁰⁹. Аналогічним гербом користувався також рід Брозовицьких³¹⁰.

Утім, необхідно зазначити, що в середині XVII ст. герб останніх набув певної модифікації, принаймні у виданні “Полуустава” 1643 р., де в першій частині чотиридільного гербового щита київського підстоля Максиміліана Бжозовського зображено знак у вигляді перехрещеної роздвоєної здолу стріли вістря угору, в другій частині зображалася підкова кінцями догори, в колі якої лапчастий хрестик (герб Яструб), у третій частині — втятий ламаний пояс (герб Абданк), у четвертій частині — рицар вліво, що тримає в лівиці спис, а над щитом — шоломова корона, в нашоломнику — птах вліво з кільцем в дзьобі, щит тримають гриф та лев, згори — два ангели з прапорами на довгих хрестах; навколо літери: **МБПВК**³¹¹. Цей же герб було

³⁰⁷ *Paprocki B.* Gniazdo cnoty. — S. 1196; *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. — S. 870.

³⁰⁸ *Kojalowicz W.* Compendium. — S. 187.

³⁰⁹ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — T. VII. — S. 47.

³¹⁰ *Paprocki B.* Gniazdo cnoty. — S. 1196; *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. — S. 870; *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — T. II. — S. 337. Останній в іншому місці називає гербом Бжозовських польський герб Гоздава (*Niesiecki K.* Herbarz Polski. — T. II. — S. 338).

³¹¹ *Тумов Ф.* Матеріяли для історії книжної справи на Україні. — С. 492; Українська графіка XI — початку XX ст. Альбом. — К., 1994. — С. 117.

передруковано в книзі “Λίθος або Kamien z pracy Prawdy Cerkwie Świętej Prawosławnej Rvskiej” 1644 р., але цього разу в супроводі віршів “Na Starożytny Herb Iego Mści Pana Maximiliana Brzozowskiego Podstolego Woiewodstwa Kijowskiego”:

“Brzozowskich Strzała Krzyżem przełożona,
Bo z Pobożnością, ich mężność złączona.
Brzozowscy swoim Krzyżem Boga chwałą,
A nieprzyjaciół ostrą Strzałą walą.
Strzałę Brzozowskich Oyczyzna podoba,
A Cerkiew, mowi, mnie z Krzyża ozdoba”³¹².

Гербом роду Струщинських було зображення знака у вигляді перехрещеної стріли вістрям угору з двома відгалуженнями здолу, як про це свідчить малюнок в овалному бароковому щиті на печатці товариша королівського ротмістра на Київському замку Андрія Струщинського від 1571 р.³¹³. Незнаний з імені київський зем'янин користувався 1584 р. гербом із зображенням знака у вигляді двох піввістрь стріли в стовп, які перетинає вигнуте кінцями догори рамено в овалному бароковому щиті³¹⁴. Поширеним сюжетом у родовій геральдиці Київської землі було також поєднання стріли з підковою або півколом. Так, рід Нечаїв користувався в якості герба зображенням підкови кінцями додолу, в колі якої була стріла вістрям угору з подвійним розгалуженням здолу на червоному полі³¹⁵.

Вихідці з Берестейської землі Лозовицькі користувалися в якості герба знаком у вигляді стріли вістрям угору з навскісним відгалуженням праворуч над півколом, що лежить з загнутими догори та в бік кінцями, який знаходимо в ренесансовому щиті на печатці Матиса Лозовицького від 1570 р.³¹⁶ На печатці Марка Білоблоцького від 1623 р. у ренесансовому щиті бачимо підкову кінцями додолу під вістрям стріли³¹⁷. Аналогічне

³¹² Архив ЮЗР. — Ч. I. — Т. IX: Памятники литературной полемики южно-русцев с латино-униатами. Λίθος. — К., 1861. — С. 2; Українська графіка. — С.117.

³¹³ MNK, rkps 527, plik 259; *Wittig W.* Nieznana szlachta polska. — S. 309 (овальна, 16 × 14 мм; згори літери: AS).

³¹⁴ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (восьмикутна, 11 × 11 мм; згори літери: В • Н).

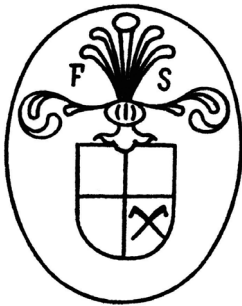
³¹⁵ *Kojałowicz W.* Compendium. — S. 223; *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — T/ VI. — S. 535 (вказує на наявність трьох страусячих пер у нашоломнику).

³¹⁶ *Цимоў А.* Пятаткі старажытнай Беларусі. — С. 58, мал. 12 (восьмикутна, 16 × 8 мм; згори монограма: МАТИС).

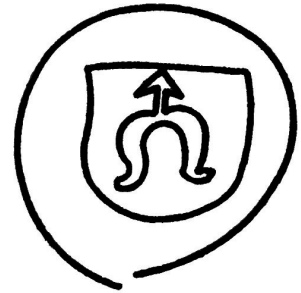
³¹⁷ *Piekosiński F.* Heraldika polska wieków średnich. — S. 342, il. 713.

зображення присутнє також в іспанському щиті на печатці Лукаша Кожанецького від 1615 р.: “Kožaniecki (o nich Heraldycy naszymy nie pisali) w spisku szlachty Królestwa Polskiego widze że tę h. Wąż. Na pewnym akcie widzieliem podpis z 1615 r. Łukasz Kożaniecki Kanonik Kyowski proboszcz Chabeński ale z herbem na pieczęcie tego kształtu”³¹⁸.

Сфрагістичний матеріал вказує на те, що зображення підкови кінцями додолу під вістрям стріли було також гербом роду Стрибилів. Принаймні, на печатці київського чашника і гродського судді Філона Стрибиля від 1594 р. у першій частині розтятого іспанського щита бачимо саме цей герб, натомість, у другій частині знаходимо знак у вигляді літери **X** з загнутими в бік кінцями, над щитом зображено шолом з наметом, у нашоломнику — сім страусячих пер³¹⁹. Його наступна печатка від 1595–1615 рр. мала подібне зображення, але з п'ятьма страусячими перами в нашоломнику³²⁰. Відбиток печатки від 1597 р. має певні ушкодження, що не дозволяє повністю відчитати зміст герба в її полі, видно лише знак

Печатка Філона
Стрибиля 1597 р.

Прорис печатки
Лукаша Кожанецького
1615 р.

у вигляді літери **X** з загнутими в бік горішніми кінцями в четвертій частині чотиридільного іспанського щита, над яким розташовано шолом з наметом і п'ять страусячих пер в нашоломнику³²¹. На іншій печатці від 1605 р. місце розташування гербів у чотиридільному щиті, очевидно, дещо змінено: в першій частині бачимо підкову кінцями додолу під вістрям стріли, в другій частині — хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори, в третій частині — знак у вигляді літери **X** з загнутими кінцями³²². Пізніші гербовники

³¹⁸ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/І, арк. 415.

³¹⁹ АРК. АSang, тека XXI, плік 19 (овальна, 19 × 17 мм; згори літери: FS).

³²⁰ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 23 262; АРК. АSang, тека XXI, плік 59, 95; тека XXIV, плік 1, 18, 65, 66, 67, 72, 79 (овальна, 18 × 16 мм; згори літери: FS).

³²¹ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 941 (овальна, 30 × 23 мм; згори літери: FS).

³²² ЦДІАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 53, арк. 13 зв., 16 зв., 24 зв., 33 зв. (овальна, 25 × 22 мм).

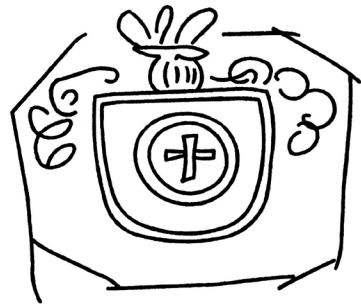
називають гербом роду Стрибилів три щита³²³, але на чому спиралися ці відомості наразі невідомо.

Поруч зі стрілою поширеним елементом у герботворенні київських зем'ян було також зображення хреста, як основної або другорядної частини родового знака. Скажімо, овруцький підстароста Кондрат Княгининський-Друченин користувався 1601 р. родовим знаком у вигляді п'ятикінцевого хреста з подвійним розгалуженням здолу в іспанському щиті, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною³²⁴.

Доволі часто в родових знаках київських зем'ян можемо спостерігати зображення хреста в поєднанні з колом, півколом або півмісяцем. Так, Олександр Крошницький³²⁵ 1643 р. засвідчив власний тестамент печаткою з зображенням знака у вигляді хреста в колі в півкруглому щиті, над яким знаходився шолом із наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику³²⁶. На печатці невідомого з імені київського зем'янина від 1584 р. знак мав вигляд хреста над колом у ренесансовому щиті³²⁷.

Рід Круневичів в якості герба використовував знак у вигляді з'єднаних хрестом двох півмісяців у стовп, які лежать рогами в різні боки на червоному полі щита, над яким розташовано шолом із наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику³²⁸.

Подібне зображення правило також за родовий герб Щеніївських — на печатці Семена Щеніївського від 1571 р. у ренесансовому щиті

Прорис печатки
Олександра Крошницького
1643 р.

³²³ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. VIII. — S. 540; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/II, арк. 12 ("Strybel h. Trzy tarcze").

³²⁴ АРК. АSang, Тека XXIV, Плік 35 (восьмикутна, 18 × 15 мм; згори літери: КК).

³²⁵ Родове гніздо — село Крошня Житомирського повіту (Литовська метрика. — Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. / Упор. В. Кравченко. — К., 2005. — Арк. 116 зв., 117 зв., 123).

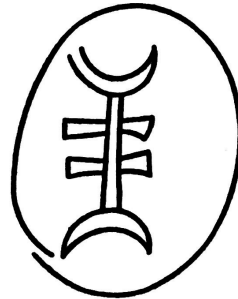
³²⁶ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/III, арк. 811 ("Pieczęć Alexandra Krosznickiego na testamentu jego 1643 r.").

³²⁷ АГАД. АZ, sygn. 2633, st. 60 (восьмикутна, 12 × 11 мм; згори літери: ОМ).

³²⁸ *Kożalowicz W.* Compendium. — S. 165; *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. V. — S. 393.

Печатка Семена
Щеніївського 1571 р.

Прорис печатки
Андрія Щеніївського 1752 р.

бачимо знак у вигляді хреста з загнутими на поземому рамені кінцями в супроводі двох півкіл, що лежать у стовп кінцями в різні боки³²⁹. Своєю чергою, на першій печатці київського возного Ждана Щеніївського від 1584 р. знак має вигляд хреста в супроводі двох півкіл, що лежать у стовп кінцями в різні боки в ренесансовому щиті³³⁰. На іншій його печатці від 1585 р. у ренесансовому щиті зображено знак у вигляді хреста в супроводі півмісяця та півкола, що лежать у стовп кінцями в різні боки³³¹. На пізнішій печатці Андрія Щеніївського від 1752 р. знаходимо двораменний хрест у супроводі двох півмісяців, що лежать рогами в різні боки³³². Використання родового герба Щеніївських, як бачимо, тривало щонайменше два століття, що втім не завадило геральдистам пізнішого часу помилково визначити за геральдичний знак цього роду польський герб Кучаба³³³.

Простішу конструкцію мав герб на печатці Василя Мелеховича Батунського від 1599 р. — у ренесансовому щиті знак у вигляді півкола кінцями дотолу під хрестом³³⁴. На печатці житомирського писаря Федора Мишинського від 1619 р. у щиті французької геральдичної форми було зображено знак у вигляді хреста між двома півколами, що лежать кінцями одне до одного в стовп³³⁵.

³²⁹ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 559 (овальна, 19×15 мм; згори напис: СІМІН).

³³⁰ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60; APK, ASang, teka XVI, plik 63 (овальна, 14×11 мм).

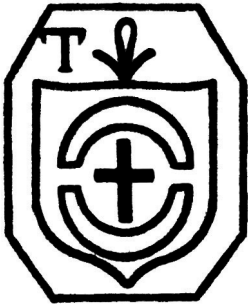
³³¹ APK, ASang, teka XVI a, plik 64 (овальна, 13×11 мм).

³³² ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/II, арк. 11 (“Szczeniowski herbu własnego. Andrej Szczeniowski 1752 pieczęć jego”).

³³³ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. X. — Dodatek. — S. 424.

³³⁴ APK, ASang, teka XXIII, plik 54, st. 247 (восьмикутна, 16×14 мм; згори літери: ВМ).

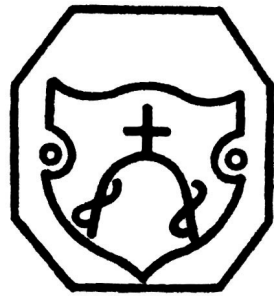
³³⁵ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 96, арк. 1 (восьмикутна, 16×13 мм; згори літери: ТМ).

Печатка Федора
Мишинського 1619 р.

Печатка Олехни
Ленковни 1569 р.

Печатка Яна Ленковича-
Іпогорського 1603 р.

Герб роду Ленковичів (Ленковичів-Іпогорських) уперше зафіксовано на печатці мозирського земського підсудка Федора Ленковича-Іпогорського від 1569 р. — у ренесансовому щиті знаходився знак у вигляді півкола кінцями додолу під хрестиком, правий кінець півкола хвилясто перехрещено, а лівий має вигляд трираменної літери **T**³³⁶. Варто відзначити, що на печатці дружини київського пана Станіслава Сурина — Олехни Ленковичівни від того ж таки 1569 р. у ренесансовому щиті знаходимо цілком інший сюжет — три вруба³³⁷, який, утім, надалі в герботворенні Ленковичів не застосовувався.

Так, на першій печатці мозирського земського судді Яна Ленковича від 1603 р. у ренесансовому щиті бачимо знак у вигляді півкола кінцями додолу з хвилястими перехрестями під хрестиком³³⁸. На його другій печатці від 1612 р. знак має вигляд півкола кінцями додолу під хрестиком над двома трираменними літерами **T** у ренесансовому щиті³³⁹. Київський підвоєвода Олександр Ленкович-Іпогорський 1640 р. користувався подібним гербом, але з підковою замість півкола³⁴⁰. Пізніший гербовник Несецького трактує герб Ленкевичів як польський герб Котвич³⁴¹.

Родовий герб Вороницьких мав вигляд хреста над півмісяцем, що лежить рогами догори. Саме так його зображено у першій частині

³³⁶ AGAD. Perg. 5627; *Kutrzeba S., Semkowicz W.* Akta unji Polski z Litwą. — S. 351, n. 149 a, мал. n. 59 (овальна, 16 × 13 мм; згори літери: FL).

³³⁷ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 238 зв. (овальна, 11 × 10 мм; згори літери: WЛ).

³³⁸ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 3, арк. 4 (восьмикутна, 15 × 14 мм).

³³⁹ AGAD. AZ, sygn. 2896, st. 14 (овальна, 16 × 14 мм; згори літери: ILI).

³⁴⁰ *Wittig W.* Nieznana szlachta polska. — S. 173.

³⁴¹ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — T. VI. — S. 43.

Печатка Якуба
Марковича Вороницького
з Ласків 1615 р.

чотиридільного півкруглого барокового щита на печатці овруцького підстарости Якуба Марковича Петровича Вороницького з Ласків від 1615 р. У другій частині вміщено родовий герб панів Ласків (знак у вигляді літери **X** з загнутими в бік кінцями, здолу шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори), до якого належала мати Якуба Марковича — Марія Іванівна, у третій частині — підкова кінцями додолу, в колі якої шестипроменева зірка, в четвертій — знак у вигляді стовпа в су-

проводі двох півкіл, що лежать кінцями одне до одного згори та здолу (герб роду Дідовичів-Трипільських)³⁴².

На печатці Костянтина Жасковського від 1585 р. маємо аналогічне зображення герба у вигляді китвopodobного хреста над півмісяцем, що лежить рогами догори у ренесансовому щиті³⁴³. За герб роду Омеляновичів правило зображення хреста над півмісяцем, що лежить рогами додолу, яке бачимо в ренесансовому щиті на печатці Сидора Федоровича Омеляновича від 1616 р.³⁴⁴ Герб роду Микуличів, своєю чергою, складався зі срібного знака у вигляді хреста під лілією над півмісяцем, що лежить рогами догори на блакитному полі щита, над яким знаходився шолом з наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику³⁴⁵.

Кількома видозмінами родового герба користувалися представники роду Кевличів. Так, на печатці житомирського підстарости Миколи Кевлича-Староселицького від 1569 р. у ренесансовому щиті знаходимо знак у вигляді двох косих костурних хрестів над півмісяцем, що лежить

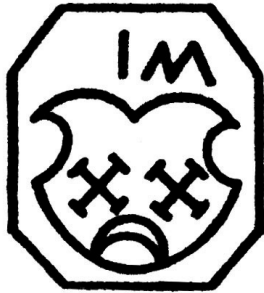
Прорис герба
Микуличів
в гербовнику
Вацлава
Руліковського

³⁴² НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20641 (овальна, 16 × 13 мм; згори літери: AZL).

³⁴³ АРК. АSang, teka XVI a, plik 64 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: К: Z).

³⁴⁴ АРК. АSang, teka 101, plik 34, st. 18, 29 (прямокутна, 12 × 11 мм).

³⁴⁵ *Niesiecki K. Herbarz Polski. — Т. VI. — S. 409 (рід мав землеволодіння в Мозирському та Ошмянському повітах); ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/III, арк. 815 ("Mikulicz").*

Печатка Миколи Кевлича-
Староселицького 1569 р.

Печатка Яна Кевлича
1619 р.

рогами додолу³⁴⁶. На його пізнішій печатці від 1592 р. у ренесансовому щиті бачимо півмісяць рогами додолу в супроводі двох трилистників та вістря³⁴⁷. Представник іншої галузі цього роду — намісник житомирського підстарости Миколи Кевлича Михайло Кевлич-Бражинський 1597 р. користувався печаткою з зображенням півкола кінцями догори в супроводі двох лапчастих хрестиків та п'ятипроменевої зірки в ренесансовому щиті³⁴⁸. Аналогічний сюжет представлено також на печатці Микити Кевлича-Бражинського від 1601 р.³⁴⁹ Натомість, на печатці Яна Кевлича від 1619 р. зображено шестипроменеву зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори в ренесансовому щиті, над яким знаходився шолом із наметом під шоломовою короною³⁵⁰. Остання видозміна послужила, ймовірно, підставою для висновку Несецького про використання Кевличами польського герба Леліва³⁵¹.

З XVIII ст. походять відомості також про родовий герб Крижановичів (Крижановських) — на печатці мозирського підстоля Антона Крижановського від 1758 р. було зображено пояс у супроводі хреста згори та шестипроменевої зірки здолу³⁵². Пізні походження цих відомостей не дає підстав для однозначних висновків про ймовірний герб Крижановських доби Середньовіччя. Подібна ситуація і з гербом Оскирків, який відомий

³⁴⁶ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 279 (восьмикутна, 14 × 12 мм; згори літери: ... ІМ).

³⁴⁷ АРК. АSang, тека XIX, плік 28 (овальна, 16 × 14 мм; згори літери: ... М).

³⁴⁸ АРК. АSang, тека XXII а, плік 66 (восьмикутна, 14 × 13 мм; згори літери: М: К).

³⁴⁹ АРК. АSang, тека XXIV, плік 57, ст. 448 (восьмикутна, 14 × 12 мм; згори літери: М: К).

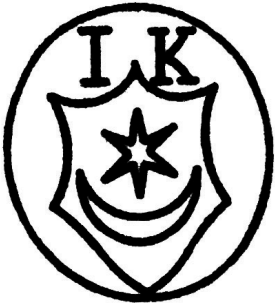
³⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 96, арк. 1 (восьмикутна, 18 × 15 мм).

³⁵¹ *Niesiecki K. Herbarz Polski. — T. V. — S. 91–92.*

³⁵² *Witttyg W. Nieznana szlachta polska. — S. 164.*

Печатка
Юрія Подільського
1571 р.

Печатка Івана-Кирдея
Лемешевича 1569 р.

лише з пізніших гербовників — хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори над шестипроменевою зіркою³⁵³.

Натомість герб Подільських відомий за зображенням на печатці київського городничого Юрія Подільського від 1571 р. — у ренесансовому щиті вміщено знак у вигляді півмісяця, що лежить рогами догори між двома лапчастими хрестиками³⁵⁴. А на печатці дружини київського зем'янина Яна Копця Софії Пушкар-Ресинської від 1603 р. знак має вигляд хреста над шестипроменевою зіркою між двома півмісяцями, що лежать рогами один до одного³⁵⁵.

Варто зазначити, що використання зірок та півмісяців у герботворенні київських зем'ян також було не поодиноким явищем. Зокрема, шестипроменеву зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори в ренесансовому щиті, бачимо на печатках київського намісника Семена Гринкевича від 1558 р.³⁵⁶ та Івана-Кирдея Лемешевича від 1569 р.³⁵⁷ У гербі роду Зинькевичів спостерігаємо саме лише зображення півмісяця, що лежить рогами догори³⁵⁸.

Складнішу конструкцію знаходимо на печатці намісника київського намісника Северина Куропатвича від 1587 р. — у ренесансовому щиті знак у вигляді двох півмісяців, що лежать рогами в різні боки в стовп, згори паросток, здолу три вруба³⁵⁹. Гербом Ловейків було зображення знака у вигляді півмісяця рогами догори з вістрями на кінцях і пов'язкою зго-

³⁵³ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. VII. — S. 145; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/І, арк. 587 ("Oskierko h. Murdelio").

³⁵⁴ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 545 (овальна, 14 × 12 мм; згори літери: ІР).

³⁵⁵ *Wittig W.* Nieznana szlachta polska. — S. 281.

³⁵⁶ АРК. АSang, teka VIII, plik 92 (кругла, 14 мм; згори літери: СЕМЕН).

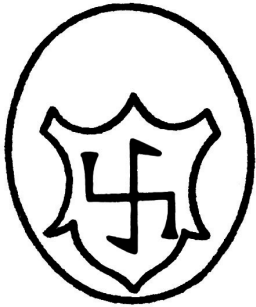
³⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 233 зв. (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: ІК).

³⁵⁸ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. X. — Dodatek. — S. 504.

³⁵⁹ АРК. АSang, teka XVII, plik 72, st. 474 (восьмикутна, 13 × 12 мм; згори літери: SK).

ри на червоному полі щита, над яким знаходився шолом з наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику³⁶⁰.

Поширеним сюжетом у гербах київських зем'ян було також зображення різноманітних видозмін хреста з загнутими кінцями (тобто — знака-свастики). Його, зокрема, бачимо в німецькому щиті на печатці Івана Михайловича Гричинича від 1569 р.³⁶¹ Своєю чергою, на печатці київського коморника Власа Грузевича від 1621 р. у півкруглому щиті було зображено знак у вигляді кола під двома хрестами з загнутими кінцями³⁶². Знак у вигляді косоного хреста (літери **X**) з загнутими кінцями під хрестиком знаходимо в ренесансовому щиті на печатці житомирського підстарости Григорія Кочуровського від 1609 року³⁶³.

Печатка
Івана Михайловича
Гричинича 1569 р.

Печатка
Власа Грузевича
1621 р.

Печатка
Григорія Кочуровського
1609 р.

Рід Силичів в якості герба користувався знаком у вигляді літери **X** з загнутими кінцями над трьома врубамі на червоному щиті, над яким знаходився шолом із наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику³⁶⁴. Грицькевичі мали в гербі знак у вигляді літери **X** з загнутими кінцями над двома хоругвами³⁶⁵. А київський гродський писар Іван Черкас 1586 р. користувався печаткою з зображенням знака

³⁶⁰ *Kojalowicz W. Compendium. — S. 110; Niesiecki K. Herbarz Polski. — T. VI. — S. 276.*

³⁶¹ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 269 (овальна, 17 × 14 мм).

³⁶² НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 756 (кругла, 12 мм; згори літери: HV).

³⁶³ ЦДІАУК. Ф. 2228, оп. 1, спр. 227, арк. 8 (кругла, 13 мм).

³⁶⁴ *Niesiecki K. Herbarz Polski. — T. VIII. — S. 372.*

³⁶⁵ *Ibid. — T. V. — S. 123.*

у вигляді літери **X** з загнутими додолу горішніми кінцями в ренесансовому щиті³⁶⁶. Нарешті, незнаний з імені київський зем'янин на печатці від 1584 р. мав подібне зображення знака у вигляді літери **X** з загнутими в бік горішніми кінцями над літерою **П** на лівому долішньому кінці в ренесансовому щиті³⁶⁷.

Своєрідний свастикаподібний сюжет знаходимо також в родовому гербі Новицьких — знак у вигляді триноги з загнутими кінцями (іноді — в супроводі трьох шестипроменевих зірок)³⁶⁸ на блакитному полі щита, над яким знаходився шолом з наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику, на яких розміщувався знак у вигляді триноги з загнутими кінцями³⁶⁹. Дане зображення (триногу з загнутими кінцями в супроводі трьох шестипроменевих зірок) в ренесансовому щиті бачимо вже на печатці Миколи Новицького від 1550 р.³⁷⁰, а згодом — на печатці Івана Новицького від 1608 року³⁷¹.

На пізніших печатках острозького старости Миколи Новицького бачимо дещо іншу видозміну цього герба. Так, на першій з них від 1632 р. знак має вигляд триноги з загнутими кінцями та вістрям стріли на долішньому кінці, обабіч дві шестипроменеві зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори в ренесансовому щиті, над яким розміщено шолом з наметом, а в нашоломнику — три страусячих пера, які пронизує стріла вістрям вліво³⁷². На другій — від 1633 р., знак у вигляді триноги з загнутими кінцями, обабіч дві шестипроменеві зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори, знаходимо в першій частині чотиридільного півкруглого щита, а в третій частині — три козлині голови (герб Зірвикаптур), над щитом бачимо забороло з наметом під короною, в нашоломнику — три страусячих пера, які пронизує стріла, навколо всього вміщено напис: ... **NICOLAVS** ** **NOUICKI** ...³⁷³.

³⁶⁶ АРК. АSang, тека XVII, плик 34 (овальна, 17 × 15 мм). Щоправда, пізніші гербовники вказують, очевидно помилково, на герб Леліва як родовий герб Черкасів (*Niesiecki K. Herbarz Polski*. — Т. X. — Dodatek. — S. 92).

³⁶⁷ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (овальна, 14 × 13 мм; згори літери: НК).

³⁶⁸ *Niesiecki K. Herbarz Polski*. — Т. VI. — S. 580.

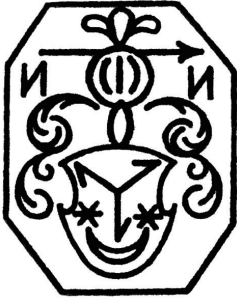
³⁶⁹ *Ibid.* — S. 579.

³⁷⁰ AGAD. AR, dz. XI, sygn. 19, st. 11 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: МИ).

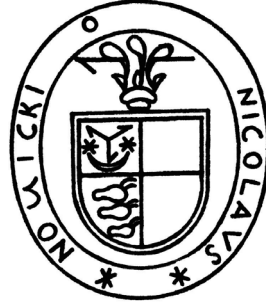
³⁷¹ *Wittyg W. Nieznana szlachta polska*. — S. 221.

³⁷² ЦДІАУК. Ф. 2228, оп. 1, спр. 5, арк. 1 зв. (восьмикутна, 20 × 16 мм; згори літери: НН).

³⁷³ Там само. Спр. 6, арк. 5 (овальна, 29 × 25 мм).

Печатка Миколи Новицького
1632 р.

Печатка Миколи Новицького
1633 р.

Певне поширення в родовій геральдиці Київської землі мало також зображення **Т**-подібного хреста, що своїм зовнішнім виглядом нагадував ключ, особливо якщо його супроводжувало коло. Так, родовий герб Обуховичів (Обухів) у гербовнику Кояловича названо “Ключ роздертий”, що мав вигляд срібної літери **Т** над колом у супроводі золотої шестипроменевої зірки на червоному полі щита, над яким знаходився шолом із наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику³⁷⁴. 1584 року незнаний з імені київський зем'янин користувався печаткою з зображенням знака у вигляді літери **Т** з шестипроменевою зіркою посередині над півколом, що лежить кінцями догори в ренесансовому щиті³⁷⁵.

Крім **Т**-подібного хреста в герботворенні київських зем'ян доволі часто можна зустріти знаки на основі трираменної літери **Т**. Так, рід Андрієвичів у якості герба використовував зображення знака у вигляді літери **Т** над трираменною літерою **Т** у стовп, про що дізнаємося з малюнку в ренесансовому щиті на печатці Івана Андрієвича від 15 січня 1547 р.³⁷⁶ На пізнішій печатці того ж зем'янина від 21 квітня 1569 р. знак має вигляд літери **Ш** з загнутими в бік кінцями над півмісяцем, що лежить рогами догори, у ренесансовому щиті³⁷⁷. Подібне зображення, але без загинів на літері **Ш**, мав Гаврило Андрієвич на печатці від 1586–1593 років³⁷⁸.

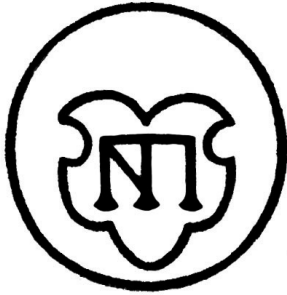
³⁷⁴ *Kojałowicz W. Compendium.* — S. 89; *Niesiecki K. Herbarz Polski.* — T. VII. — S. 17.

³⁷⁵ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (овальна, 14 × 12 мм).

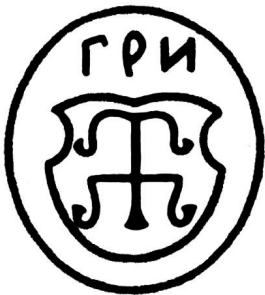
³⁷⁶ APK. ASang, teka VI, plik 63, st. 392 (овальна, 14 × 12 мм).

³⁷⁷ MNK, rkps 525, plik 6; *Wittig W. Nieznana szlachta polska.* — S. 21 (овальна, 14 × 12 мм; згори літери: BA).

³⁷⁸ AGAD. AR, dz. X, sygn. 18, st. 5, 94 (восьмикутна, 16 × 14 мм; згори літери: HA).

Печатка Василя
Антоновича 1570 р.

Печатка Григорія
Толкача-Жукинського
1571 р.

Знак у вигляді трираменної літери **Т** з на-
вскісним перетином у правій частині, очевидно,
правив за родовий герб Антоновичів, адже саме
його бачимо у ренесансовому щиті на печатках
житомирського священника і зем'янина Василя
Антоновича від 1570 р.³⁷⁹ та Федора Антоновича
від 1584 року³⁸⁰.

Рід Киркорів³⁸¹ за родовий герб мав зобра-
ження срібного знака у вигляді двох трирамен-
них літер **Т** у стовп на червоному полі щита,
над яким розміщувався шолом з наметом під
шоломовою короною і три страусячих пера
в нашоломнику³⁸². Аналогічне зображення ро-
дового знака бачимо також у ренесансовому
щиті на печатці Григорія Толкача-Жукинського
від 1571 р., щоправда, цього разу трираменні лі-
тери **Т** мали загнуті у бік кінці³⁸³. Пізніші гербов-
ники вказують на інший герб Толкачів-Жукин-
ських — хрест над півколом, що лежить кінцями
додолу (“*Żukiński Tołkacz h. Drogosław o nich he-
raldycy nasi nie pisali ... Wżywaja h. Drogosław ale
odmieniego, zamiast strzały krzyż a poł pierścień
nie do góry a na doł koncami obrocony*”)³⁸⁴.

Знак у вигляді трираменної літери **Т** під хрестиком присутній у ре-
несансовому щиті на печатці Стецька Пилиповського від 1571 р.³⁸⁵ На-
томість, на печатці його сина — київського возного Семена Степановича
Пилиповського від 1588 р. у ренесансовому щиті бачимо підкову кінцями

³⁷⁹ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 396 (кругла, 13 мм).

³⁸⁰ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (восьмикутна, 15 × 12 мм; згори напис: ФЕДО).

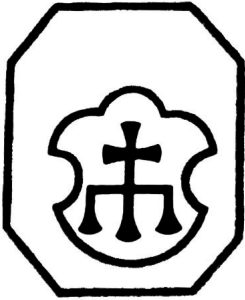
³⁸¹ Родове ім'я вказує на ймовірне походження з іраномовного середовища (*Бубе-
нок* О. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). — К., 2004. — С. 202).

³⁸² *Kołatowicz W.* Compendium. — S. 87 (зазначає, що рід перемістився з Київської
землі до Мінського воеводства); *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — T. V. — S. 94.

³⁸³ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 502 (овальна, 15 × 13 мм; згори напис: ГРИ).

³⁸⁴ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/II, арк. 295.

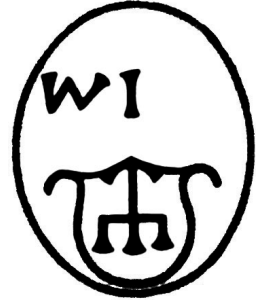
³⁸⁵ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 558 (восьмикутна, 15 × 12 мм).

Печатка Стецька
Пилиповського 1571 р.

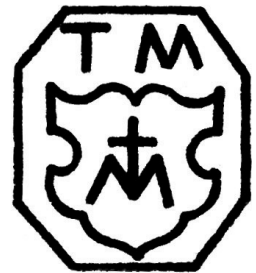
Печатка Семена Степановича
Пилиповського 1588 р.

Печатка
Пашкевича 1569 р.

додолу під хрестом³⁸⁶ (очевидно, герб Побог, модифікований на основі старого родового знаку). На печатці незнаного з імені представника роду Пашкевичів³⁸⁷ від 1569 р. у ренесансовому щиті було вміщено знак у вигляді трираменної літери **T** під вістрям стріли³⁸⁸. Інша видозміна родового герба Пашкевичів відома за зображенням на пізнішій печатці Данила Пашкевича від 1786 р. — знак у вигляді стріли вістрям угору з подвійним розгалуженням здолу та перехрещенням праворуч³⁸⁹.

Серед інших буквоподібних знаків до найбільш численних належали зображення, в основі яких була літера **M** (або літера **W**) у поєднанні з хрестом. Так, знак у вигляді літери **M** під хрестом знаходимо на печатках київських генеральних возних Радка Мироновського від 1586 р. (у ренесансовому щиті)³⁹⁰ і 1600 р. (у бароковому щиті)³⁹¹ та Теодора Мостицького від 1624–1629 рр. (у ренесансовому щиті)³⁹².

Печатка Теодора
Мостицького
1624 р.

³⁸⁶ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 24, арк. 1 (восьмикутна, 14 × 13 мм; згори літери: S • P); ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/І, арк. 662 (“Pilypowski (szlachta nieznaną) ... Semen Stefanowicz Pilypowski jako świadek w sprawie Kiryka x. Rożyńskiego o najazd [...] Strybelow 1588 r. Herb jego”).

³⁸⁷ Поборовий квит “з Смедина”.

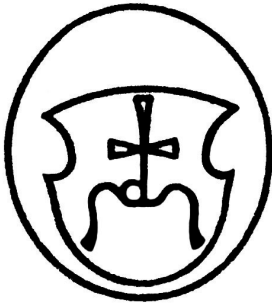
³⁸⁸ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 364 зв. (овальна, 15 × 12 мм; згори літери: WI).

³⁸⁹ *Wittig W. Nieznana szlachta polska.* — S. 235.

³⁹⁰ АРК. АSang, тека XVII, плік 34 (овальна, 17 × 14 мм; згори літери: ... M).

³⁹¹ АРК. АSang, тека XXIV, плік 11 (восьмикутна, 12 × 12 мм; згори літери: ДВ).

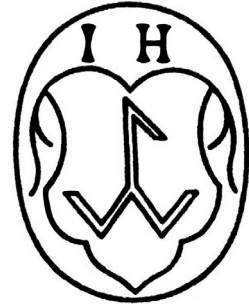
³⁹² ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 51; ф. 220, оп. 1, спр. 105, арк. 1 (восьмикутна, 12 × 11 мм; згори літери: TM).

Печатка Юрія
Тишковського 1569 р.

Печатка Василя Рая
1633 р.

Печатка Юрія Голуба
1639 р.

Цим же знаком золотого забарвлення на червоному полі користувався рід Хмельницьких³⁹³, що серед своїх найвизначніших представників мав “Божою милостию великого государя Богдана Хмельницкого, гетмана Великого Войска Запорозского и Великия Росии”. Децю відмінний знак — у вигляді хвилястої літери **М** під хрестом з колечком у ренесансовому щиті використав на своїй печатці 1569 р. Юрій Тишковський³⁹⁴.

Складним знаком у вигляді літери **W**, яку перетинає стовп і півколо, що лежить кінцями догори в ренесансовому щиті користувався 1572 р. київський намісник Василь Рай³⁹⁵. На печатці іншого представника роду Раїв — також Василя, від 1633 р., у ренесансовому щиті бачимо знак у вигляді літери **W**, яку перетинає стовп з піввістрям угорі та півколом, що лежить кінцями догори здолу³⁹⁶. Гербом роду Голубів було зображення срібного знака у вигляді літери **W** під піввістрям стріли на червоному полі³⁹⁷. Аналогічне зображення представлене також на печатці канівського полковника (1644–1646) Юрія Голуба від 1639–1646 рр. у ренесансовому щиті³⁹⁸.

³⁹³ *Kojałowicz W.* Compendium. — S. 172; *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. III. — S. 41.

³⁹⁴ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 136 зв. (овальна, 17 × 15 мм).

³⁹⁵ *Болсуновский К.* Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. — Вып. III. — К., 1914. — С. 3, мал. 7 (овальна, 18 × 15 мм; згори літери: WR).

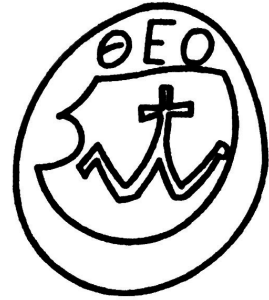
³⁹⁶ НМІУ, СФДМ, РД-34, арк. 1 (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: WR).

³⁹⁷ *Raprocki V.* Herby rycerstwa polskiego. — S. 858 (подає децю невірну інтерпретацію цього родового герба, плутаючи його з польським гербом Сирокомля); *Kojałowicz W.* Compendium. — S. 277; *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. IV. — S. 366.

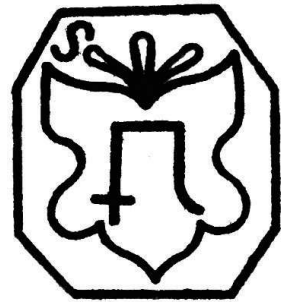
³⁹⁸ НБУВ ІР. Ф. 61, спр. 1101, арк. 1 зв.; ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 126, арк. 2 (овальна, 12 × 9 мм; згори літери: IH).

Київський мечник (1612–1630) Іполит Родкевич 1612 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді літери **W** під перехрещеною стрілою вістрям угору в ренесансовому щиті, над яким розміщувався шолом із наметом і павичеві пера в нашоломнику³⁹⁹. А на печатці Федора Оношкевича від 1537 р. у німецькому щиті було зображено знак у вигляді літери **W** з загнутими в бік кінцями під хрестом: “Onoszko h. Jacyna. O tych Jacynach Niesiecki obszernie dosi pisze patrz fol. 424, daje mu tylko herb i nazywa Jacyna zupełnie inny jak widzilismy na pieczęcie przy podpisu Fiodora Onoszkiewicza na akcie przedażnym 1537 r. [...] przez Łaskowiczow x. Andrzejowi Sangusze”⁴⁰⁰. Щодо інформації Несецького про використання родом Оношкевичів герба Яцина (підкова кінцями додолю в супроводі стріли вістрям угору та п'ятикінцевого хреста)⁴⁰¹, то в даному випадку він скоріше за все сплутав відомості про рід київських зем'ян Оношкевичів з Яцинами-Оношковичами, що мешкали в Оршанському повіті.

На печатці Семена Святського від 1621 р. у ренесансовому щиті знаходимо знак у вигляді літери **П** з перехрестям на правій щоглі⁴⁰². Остафій Скаревський 1581 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді літери **П** в супроводі двох хрестиків у ренесансовому щиті⁴⁰³. Іконографія останнього, ймовірно, зумовила невірне отождоження цього родового герба з польським гербом Радван у річпосполитських гербовниках⁴⁰⁴.

Прорис печатки
Федора Оношкевича
1537 р.

Печатка Семена
Святського 1621 р.

³⁹⁹ AGAD. AZ, sygn.2896, st. 14 (восьмикутна, 12 × 11 мм; згори літери: HR).

⁴⁰⁰ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/1, арк. 585–586; *Piekosiński F. Herbarz szlachty polskiej wieków średnich.* — S. 147–150, мал. 799.

⁴⁰¹ *Niesiecki K. Herbarz Polski.* — Т. IV. — S. 424.

⁴⁰² НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20756 (восьмикутна, 13 × 12 мм; згори літери: S...).

⁴⁰³ MNK, rkps 526, plik 120; *Wittig W. Nieznana szlachta polska.* — S. 291 (овальна, 14 × 12 мм; згори літери: WPC).

⁴⁰⁴ *Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.* — S. 359; *Niesiecki K. Herbarz Polski.* — Т. VIII. — S. 379.

Різноманітними буквоподібними знаками користувалася в якості гербів також група київських господарських зем'ян, що мала своїм осідком лівобережне село Русанів⁴⁰⁵. Так, київський генеральний возний Остафій Держко-Русановський 1599 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді літери **М** у ренесансовому щиті⁴⁰⁶. На його іншій печатці від 1601 р. бачимо дещо інше зображення родового знака — у вигляді літери **М** з перехрестями на кінцях, здолу лапчастий хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори⁴⁰⁷.

На печатках Григорія Михайловича Кудиновича-Русановського⁴⁰⁸ від 1589–1599 рр.⁴⁰⁹ та 1596 р.⁴¹⁰ у ренесансовому щиті знаходимо знак у вигляді трьох з'єднаних між собою літер **V** під хрестом. Своєю чергою, на печатці Василя Кудиновича-Русановського від 1599 р. знак має вигляд літери **W** під хрестом⁴¹¹, а на його наступній печатці від 1601 р. — літери **M** під хрестом⁴¹². Пізніші відомості вказують на герб *Приятель* як родовий герб Кудиновичів⁴¹³.

Лецько з Никифора Ленкевич-Русановський⁴¹⁴ на своїх печатках від 1589 р.⁴¹⁵ та 1601 р.⁴¹⁶ мав зображення знака у вигляді двох трикутників під хрестом у супроводі шестипроменевої зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори. Своєрідною конструкцією вирізняється також знак

⁴⁰⁵ АРК. ASang, teka XXIII, plik 54, st. 247 (“Лецько Ленкович з Никифора Русановский, Роман **W**всянны возный енералныи воеводства Киевского, Василеи Кудинович Русановский, Григорей Кудинович Русановский, **W**стапъ Держккв Русановский, земляне его королевское милости воеводства Киевского Русановские”).

⁴⁰⁶ АРК. ASang, teka XXIII, plik 54, st. 247 (овальна, 16 × 14 мм; згори літери: ОЗ).

⁴⁰⁷ АРК. ASang, teka XXIV, plik 57, st. 438 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: ОР).

⁴⁰⁸ АРК. ASang, teka XVII a, plik 56, st. 326 (“Григорей Кудинович землянин земли Киевское”).

⁴⁰⁹ АРК. ASang, teka XVII a, plik 56, st. 326; teka XXIII, plik 54, st. 247 (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: Н: К).

⁴¹⁰ АРК. ASang, teka XXII, plik 40 (восьмикутна, 14 × 12 мм; згори літери: ГР).

⁴¹¹ АРК. ASang, teka XXIII, plik 54, st. 247 (восьмикутна, 14 × 12 мм; згори літери: WK).

⁴¹² АРК. ASang, teka XXIV, plik 57, st. 448 (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: VR).

⁴¹³ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. X. — Dodatek. — S. 258.

⁴¹⁴ АРК. ASang, teka XVII a, plik 56, st. 326 (“Лецько Ленкевич землянин земли Киевское”).

⁴¹⁵ АРК. ASang, teka XVII a, plik 56, st. 326 (восьмикутна, розмір 14 × 12 мм; згори літери: LL).

⁴¹⁶ АРК. ASang, teka XXIV, plik 57, st. 448 (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: LR).

на печатці київського генерального возного Романа Овсяного від 1596 р.: має вигляд самостріла в супроводі трьох хрестиків у ренесансовому щиті⁴¹⁷. Натомість, на його другій печатці від 1599–1601 рр. бачимо знак у вигляді числа 8 з подвійним розгалуженням угорі в супроводі трьох хрестиків⁴¹⁸.

З неназваних ще зем'янських гербів, створених на основі родових знаків, варто згадати герб роду Вешняків, який складався з кола з відгалуженням здолу над півколом, що лежить кінцями догори. Його бачимо в ренесансовому щиті на печатці овруцького господарського зем'янина Федора Омеляновича Вешняка від 1528 р.⁴¹⁹ На печатці Богдана Вишпольського від 1600 р. родовий знак мав дещо незвичну конструкцію у вигляді серця, на якому розміщувалося півколо кінцями вліво в ренесансовому щиті⁴²⁰. Подібний сюжет спостерігаємо також на печатці київського возного Томка Хомича від 1589 р. — знак у вигляді трикутника з ламаним горішнім пругом, який перетинає півколо з загнутим у бік горішнім кінцем⁴²¹.

З інших зразків руської геральдики в герботворенні київських зем'ян в першу чергу необхідно назвати герби з трьома врубамі. Їх використовували в якості родового герба Єленські (зокрема — мозирський земський суддя Іван Єленський)⁴²², Островські⁴²³ та Мощаницькі (у ренесансовому щиті на печатці київського підстоля Василя Мощаницького від 1584–1585 рр.)⁴²⁴.

Печатка
Федора Омеляновича
Вешняка 1528 р.

Печатка Василя
Мощаницького
1584 р.

⁴¹⁷ АРК. ASang, teka XXII, plik 40, 42 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: РW).

⁴¹⁸ АРК. ASang, teka XXIII, plik 54, st. 247; teka XXIV, plik 45, 46, 57, st. 448 (восьмикутна, розмір 15 × 13 мм; згори літери: Р W).

⁴¹⁹ ЦДІАК. Ф.220, оп. 1, спр. 663, арк. 1 (восьмикутна, 16 × 12 мм; згори напис: FE).

⁴²⁰ АРК. ASang, teka XXIV, plik 11 (восьмикутна, 14 × 13 мм; згори літери: АТ).

⁴²¹ АРК. ASang, teka XVII a, plik 56, st. 326 (восьмикутна, 13 × 11 мм; згори літери: ІН).

⁴²² *Kojałowicz W. Compendium.* — S. 327.

⁴²³ *Ibid.* — S. 95.

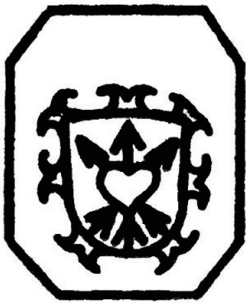
⁴²⁴ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 21 992; AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (овальна, 13 × 12 мм; згори

Видозміною герба з трьома врубами користувався також рід Розсудовських — на печатці Василя Розсудовського від 1570 р. у ренесансовому щиті бачимо знак у вигляді трьох врубів, на яких хрест і два відгалуження обабіч⁴²⁵. Гербовник Несецького називає цей герб Рох III⁴²⁶. Рід Волоховичів користувався подібним гербом — трьома врубами з лілією⁴²⁷. Але невідомо, чи споріднений з ними рід Волошинів мав своїм гербом зображення стріли вістрям угору над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки (тобто герб Сас пізніших гербовників)⁴²⁸.

Печатка Василя
Розсудовського
1570 р.

Подібним гербом користувався також рід Третяків⁴²⁹. Щоправда, на найдавнішій відомій нам печатці представника цього роду — Лукаша Третяка від 1585 р. бачимо дещо відмінне зображення — в ренесансовому щиті стріла вістрям угору над півмісяцем, що лежить рогами догори в супроводі шестипроменевої зірки праворуч⁴³⁰. Утім,

Печатка Криштофа
Шимковича-
Ритинського 1621 р.

вже на наступній печатці Лукаша Третяка від 1593 р. знаходимо зображення цього герба з двома зірками в овалному бароковому щиті (тобто зображення герба, що у тогочасних гербовниках фігурував під назвою Драго-Сас)⁴³¹. На те, що зображення цього герба в герботворенні Третяків все ж таки не було стабільним вказує малюнок на печатці овруцького старости Олександра Третяка XVII ст. — цього разу стріла має подвійне вістря⁴³². А на печатці Криштофа Шимковича-Ритинського від 1621 р. у півкруглому бароковому

літери: VM).

⁴²⁵ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 395 (овальна, 18 × 16 мм; згори літери: VK).

⁴²⁶ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. VIII. — S. 148.

⁴²⁷ ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/II, арк. 226 (“Włochowicz h. Trzy wręby z lilya”).

⁴²⁸ Там само. Арк. 193 (“Właszyn h. Sas ... w Żytomierskiem powiecie”).

⁴²⁹ Там само. Арк. 157 (“Trzeciak h. Sas”).

⁴³⁰ АРК. АSang, тека XVI а, плік 47 (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: LT).

⁴³¹ ЦДІАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 16, арк. 16 зв. (кругла, 14 мм; згори літери: LT).

⁴³² *Wittig W.* Nieznana szlachta polska. — S. 333.

щиті знаходилося серце, пронизане трьома стрілами вістрями вгору в зірку⁴³³.

На печатці Івана Хоминича від 1575 р. було зображено напнутий лук зі стрілою вістрям додолу⁴³⁴. Подібний вигляд має герб на печатці Богуша Гульковича-Глібовського від 1574 р. в овальному бароковому щиті⁴³⁵. Кольорову версію герба роду Гульковичів (Глібовських) подають пізніші гербовники — напнутий лук зі стрілою, що лежить вістрям угору на червоному полі щита, над яким розміщувався шолом із наметом під шоломовою короною і три страусячих пера в нашоломнику⁴³⁶.

Рід Лиховидовичів користувався гербом із зображенням підкови кінцями додолу в супроводі восьмипроменевої зірки, про що свідчить малюнок у ренесансовому щиті на печатці намісника князя Курбського Бориса Лиховидовича від 4 липня 1533 р.⁴³⁷ Підкова кінцями додолу, але цього разу в супроводі хрестика, знаходилася також на печатках Олександра Остроуха від 1596–1600 рр. (в овальному бароковому щиті)⁴³⁸ та незнаного з імені київського зем'янина від 1584 р. (у ренесансовому щиті)⁴³⁹.

Гербів іноземного походження в родовій геральдиці Київської землі практично не зустрічаємо, а якщо випадки подібного використання і траплялися, то були пов'язані переважно з вихідцями з Корони Польської — число яких до Люблінської унії на теренах Наддніпрянщини було вкрай незначним. Можемо назвати заледве кілька таких випадків — Келбовські гербу Орля⁴⁴⁰, Рапштинські гербу Клямри⁴⁴¹ та Карвовські гербу Пнейня⁴⁴². Останні, очевидно, користувалися також гербом Трубки, який

⁴³³ НБУВ IP. Ф. 2, спр. 20 756 (восьмикутна, 12 × 10 мм).

⁴³⁴ *Piekosiński F.* Heraldyka polska wieków śriednich. — S. 314–315, n. 443, il. 571; *Bonicki A.* Herbarz Polski. — Т. III. — S. 67.

⁴³⁵ MNK, rkps 525, plik 245; *Wittig W.* Nieznana szlachta polska. — S. 112 (восьмикутна, 13 × 12 мм; згори літери: ВОН).

⁴³⁶ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. IV. — S. 393; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 2, спр. 7444/І, арк. 294 (“Hulkiewicz h. Łuk napięty”).

⁴³⁷ APK. ASang, teka III, plik 10 (овальна, 14 × 10 мм; згори напис: БОРИ).

⁴³⁸ APK. ASang, teka XXII, plik 40; teka XXIV, plik 11 (кругла, 15 мм; згори літери: АО).

⁴³⁹ AGAD. AZ, sygn. 2633, st. 60 (восьмикутна, 14 × 13 мм; згори літери:... • V).

⁴⁴⁰ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — Т. V. — S. 76.

⁴⁴¹ Ibid. — S. 106.

⁴⁴² Ibid. — S. 53.

Печатка Войтиха
Карвовського 1571 р.

бачимо в ренесансовому щиті на печатці Войтеха Карвовського від 1571 року⁴⁴³.

До зразків польського герботворення належать також зображення на печатках представників роду Вітовських, які від кінця XVI ст. займали різноманітні уряди у Київському воєводстві. Так, на печатці овруцького підстарости Рафала Вітовського від 1595–1597 рр. герб Яструб (підкова кінцями догори, в колі якої розширений хрестик) було вміщено у ренесансовому щиті⁴⁴⁴.

Своєю чергою, на печатках київського підчашого (1619–1630) та земського підсудка (1630–1648) Лукаша Вітовського незмінно бачимо повну версію герба з використанням позащитових елементів. На печатці 1603–1628 рр. герб *Яструб* зображено у ренесансовому щиті, над яким розташовано шолом з наметом під шоломовою короною і нашоломник у вигляді яструба, що тримає в лапі підкову кінцями догори, в колі якої розширений хрестик⁴⁴⁵. На його наступній печатці від 1630–1640 рр. знаходимо подібне зображення, але цього разу в півкруглому щиті, а в нашоломнику — яструб замість підкови тримає в дзьобі кільце⁴⁴⁶. На третій печатці, що функціонувала паралельно з попередньою впродовж 1635–1639 рр., бачимо той самий малюнок у французькому щиті, а замість шолома з шоломовою короною над щитом було вміщено забороло⁴⁴⁷.

Імовірно до 40-х рр. XVII ст. слід віднести виготовлення матриці ще однієї печатки Лукаша Вітовського, що нині зберігається у Сфра-

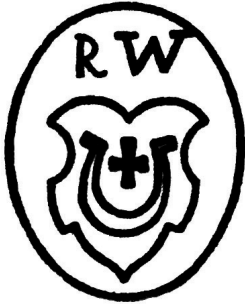
⁴⁴³ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 537 (овальна, 14 × 13 мм; навколо літери: ВК).

⁴⁴⁴ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 33, арк. 1; *Болсуновский К.* Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. — Вып. I. — С. 4, мал. 22 (овальна, 15 × 12 мм; згори літери: RW).

⁴⁴⁵ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 640, 20 948; НМІУ, СФДМ, РД-12, арк.1; ЦДІАУК. Ф. 256, оп. 1, спр. 53, арк. 208, 220 зв.; ф. 2228, оп. 1, спр. 118, арк. 1, 3 (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: LW).

⁴⁴⁶ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 21 995, 23 254, 23 255, 23 256, 23 271; ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 12, арк. 35; спр. 75, арк. 5 зв., 10, 14 зв.; ф. 256, оп. 1, спр. 53, арк. 224; ф. 2228, оп. 1, спр. 227, арк. 40 зв. (восьмикутна, 20 × 18 мм; навколо літери: LWPK).

⁴⁴⁷ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 23 261; ЦДІАУК. Ф. 2228, оп. 1, спр. 227, арк. 46 (овальна, 21 × 17 мм; згори літери: LW).

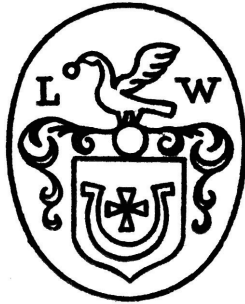
Печатка Рафала
Вітовського 1595 р.

Печатка Лукаша
Вітовського 1603 р.

Печатка Лукаша
Вітовського 1630 р.

Печатка Лукаша
Вітовського 1635 р.

Матриця печатки пана
Лукаша Вітовського

гістичній колекції Музею Шереметьєвих. Бронзова печатка, від якої лишилася восьмикутна пластина вагою 6,2 г, розміром 22,5 × 20,5 мм і товщиною 2,5 мм, мала зображення герба Яструб у ренесансовому щиті, над яким знаходилося забороло з наметом, нашоломник у вигляді яструба, що тримає в дзьобі кільце, а навколо всього — літери: **LWPK**⁴⁴⁸.

Гербом нобілітаційного походження, що мав назву Погоня (Божедар)⁴⁴⁹, користувався Васько Зинович з Києва, який одержав його разом зі шляхетством, згідно з господарським привілеєм великого князя Сигізмунда від 26 серпня 1523 р.: на золотому полі з блакитної хмари виходить закута в срібні лати рука, що тримає срібний меч; над щитом

⁴⁴⁸ Музей Шереметьєвих, Сфрагістика, МЦ-1616.

⁴⁴⁹ Герб представляв собою частину державно-династичного герба Великого князівства Литовського та Руського і династії Ягелонів, які широко застосовували його в нобілітаційній практиці.

шолом під шоломовою короною, в нашоломнику закута в срібні лати рука, що тримає срібний меч, навколо щита срібно-золотий намет⁴⁵⁰ (“*pro insigni et armis hoc videlicet proclamacionis Pogonia vel Boze Zdarz, videlicet scutum aureum, in cuius medio manus armata de nube flavei sive coelestis coloris directa, habens seu tenens gladium vibratum et ad pugnandum extensum, in fineque cruore respersum et intinctum, pars vero inferior [sive] basis scuti de colore rubeo et in arce scuti galea, in cuius summitate manus similiter cum gladio virbato de corona extensa cum colore priori simili et aequali, fasciae autem galeam ad utriumque latus [sunt] colore rubro, nigro et glauco permixtae*”)⁴⁵¹.

Переходячи до розгляду геральдичної спадщини служебних та напівпривілейованих груп київського суспільства мусимо зазначити, що порівняно з Волиню, наші відомості, щодо герботворення служилої людності Київської землі є доволі обмеженими — на сьогодні маємо лише чотири такі печатки, які втім дозволяють зробити певні спостереження і щодо геральдичної практики цієї групи населення. Як і у випадку з зем'янами, в гербах слуг бачимо переважно знакоподібні сюжети.

Печатка Івана
Васильовича
Молодковського
1576 р.

Так, слуга князя Яхима Богушовича Корецького — Іван Васильович Молодковський 1576 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді трьох клинів, які з'єднано вістрями здолу в ренесансовому щиті⁴⁵². Натомість, на печатці слуги князя Василя-Костянтина Острозького — Філона Сахновича Васютича Молодковського від 1601 р. у ренесансовому щиті бачимо знак у вигляді літери **X** над лапчастим хрестом⁴⁵³. Подібне зображення знака у вигляді літери **X** з загнутими кінцями знаходимо у ренесансовому щиті на печатці товариша черкаської роти Яна Юргевича від 1571 р.⁴⁵⁴ І лише на печатці слуги князя Богдана Володимировича

⁴⁵⁰ *Szymański J.* Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku. — Warszawa, 2001. — S. 218, 237.

⁴⁵¹ *Trelińska B.* Album armorum nobilium. — S. 80, n. 107; *Piekosiński F.* Heraldika polska wieków średnich. — S. 29; *Piekosiński F.* Rycerstwo polskie wieków średnich. — T. I. — S. 276.

⁴⁵² ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 798 (восьмикутна, 13 × 10 мм; згори літери: ИВ).

⁴⁵³ АРК. АSang, тека XXIV, плік 57, ст. 448 (овальна, 17 × 15 мм; згори літери: FC).

⁴⁵⁴ MNK, rkps 525, плік 279; *Wittig W.* Nieznana szlachta polska. — S. 125 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: IT).

Боровського-Глинського — Яна Вітунського від 1560 р. у ренесансовому щиті бачимо польський герб Єліта (три списа в зірку)⁴⁵⁵, що вказує на його польське походження.

Наостанок варто відзначити, що з теренів Київської землі походять найдавніші зразки козацького герботворення. Так, при документі від 30 січня 1596 р. знаходимо печатку гетьмана Війська Запорозького Григорія Лободи, в полі якої розташовувався ренесансовий щит з зображенням герба, що складався з трьох стріл, які пронизували серце в зірку вістрями додолу, тобто — фігур, що були надзвичайно характерними для козацького герботворення у подальші часи⁴⁵⁶. Натомість, на печатці козака Війська Запорозького Сави Остаповича Скрилевича від 23 липня 1620 р. бачимо зображення більш звичне для руської геральдичної традиції — знак у вигляді хреста з трикутником у лівій горішній частині в ренесансовому щиті⁴⁵⁷.

Печатка
Сави Остаповича
Скрилевича 1620 р.

Тож, на основі численних прикладів шляхетської геральдики Київської землі XV — першої половини XVII ст. можемо зробити певні узагальнення. Місцеві пани, шляхта та слуги користувались, за незначними виключеннями, автохтонними гербами. До цього часу недооціненою залишається геральдична складова в генеалогії місцевої еліти. Досить сумнівним виглядає тюркське походження багатьох шляхетських родин Київської землі. Звідси походять найперші, серед зафіксованих, козацькі герби.

Завдяки комплексному підходу в дослідженні шляхетської геральдики, крім архівних матеріалів, були задіяні оригінали матриць печаток, що зберігаються у Сфрагістичній колекції Музею Шереметьєвих. Це дозволило продемонструвати різноманіття уживаних місцевою елітою, як печаток-матриць, так і сигнетів.

⁴⁵⁵ APK. ASang, teka IX, plik 3 (овальна, 16 × 14 мм; згори літери: IV).

⁴⁵⁶ APK. ASang, teka XXII, plik 4 (кругла, 15 мм; згори літери: GL).

⁴⁵⁷ НБУВ IP. Ф. 301, спр. 517 Л, арк. 220 (восьмикутна, 12 × 11 мм; згори літери: SO).

СЕРГЕЙ ПОЛЕХОВ
(Москва, Россия)

НОВЫЕ ДОКУМЕНТЫ О КИЕВСКОЙ ЗЕМЛЕ XV ВЕКА *

История Киевской земли в “литовский период” — от вхождения в состав Литовского государства в XIV веке до перехода под власть Польского королевства накануне Люблинской унии 1569 г. — изучена крайне неравномерно. Даже краткое перечисление вопросов, вызвавших научную полемику в последние годы, — о персональном составе, происхождении и власти киевских князей XIII–XV вв., о времени перехода Киевщины под верховенство Литвы и положении в Великом княжестве Литовском, о значении синеводской битвы и вообще о взаимоотношениях с Золотой Ордой и её наследниками, о начале магдебургского права в Киеве, — как представляется, показывает причины этой неравномерности¹.

* Исследование выполнено при финансовой поддержке Фонда Герды Хенкель (Gerda Henkel Stiftung, Дюссельдорф, проект AZ 08/SR/09 “Politische Konflikte und die Gesellschaft im Großfürstentum Litauen im 15. Jahrhundert”) и Фонда “Прусское культурное наследие” (Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Берлин, проект “Osteuropäische Länder im Lichte der Deutschordenskorrespondenz aus der 1. Hälfte des 15. Jahrhunderts”). Благодарю А. Грушу, Ю. Микульского (Минск), О. Однороженко (Харьков), Р. Петраускаса, Э. Римшу, Р. Циценене, Т. Челкиса (Вильнюс), а также сотрудников Российского государственного исторического архива в Санкт-Петербурге за помощь в подготовке данной публикации.

¹ Следует отметить работы: *Rowell S. C.* Lithuania ascending. A pagan empire within east-central Europe 1295–1345. — Cambridge, 1994; *Powierski J.* Czy Skirgiełło był księciem Kijowskim? // Społeczeństwo i polityka do XVII wieku. Księga pamiątkowa ku czci profesora doktora Waclawa Odyńca w 70-lecie urodzin. — Olsztyn, 1994; *Tegowski J.* Kiedy zmarł Skirgiełło? // Społeczeństwo i polityka do XVII wieku. Księga pamiątkowa ku czci profesora doktora Waclawa Odyńca w 70-lecie urodzin. — Olsztyn, 1994; *Tegowski J.* Rok 1394 w dziejach Kijowszczyzny // Pamiętnik Kijowski. — Tom VI: Polacy w Kijowie. — Kijów, 2002; *Jankauskas V.* Kijevo žemės statusas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. XIV–XV amžiai // Darbai ir dienos. — Tom XLIV. — Kaunas, 2005; Синеводська проблема у новітніх дослідженнях. Збірник статей. — К., 2005; *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005; *Русина О.* Історія Київського князівства XIV–XV ст. у світлі нових даних // Україна крізь віки. Збірник наукових праць

С одной стороны, “становым хребтом” истории региона для исследователей остаётся прежде всего политическая история, нередко сводимая к “событийному” аспекту; с другой стороны, вплоть до второй половины XV в. отсутствует надёжная документальная база, так что историкам волей-неволей приходится следовать за тем, что есть в их распоряжении, — позднейшими нарративными источниками с их тематическими приоритетами и другими особенностями. Думается, именно по этой причине меньшим вниманием пользуются географические и социальные аспекты истории Киевской земли “литовского периода”². Правда, документальные источники по истории Киевщины известны с конца XIV в., но для этого времени счёт аутентичным документам, сохранившимся *in extenso*, идёт на единицы, а известным лишь по кратким упоминаниям — в лучшем случае на десятки³. Поэтому введение в научный оборот новых (в том числе “подзабытых”) источников по истории Киевщины до конца XV в. является актуальной задачей. Если историки и идут этим путём, то обращаются в их поисках к крупным комплексам, сложившимся уже в более позднее время, — Литовской метрике и актовым (городским и земским) книгам украинских земель XVI–XVIII вв. Задача настоящей публикации состоит в том, чтобы обратить внимание на несколько малоизвестных документов по истории Киевской земли XV в. из собраний Берлина, Вильнюса и Санкт-Петербурга, находящихся на периферии исследовательского внимания, и показать их возможности для изучения истории данного региона и Великого княжества Литовского в целом.

Общая характеристика и исторический контекст документов

Первый из публикуемых документов сохранился в архиве великих магистров Тевтонского ордена. До середины XV в. он находился в резиденции великих магистров Мариенбурге, незадолго до его сдачи польским

на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. — К., 2010. Там же указана более ранняя литература по данной проблематике.

² Основные работы по данной тематике: *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. — Т. I: Литовский период. — Одесса, 1912; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Видання друге. — К., 2008.

³ Ср. данные о документах киевских князей XV в., приведённые в работе: *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. — Т. I. — С. 53, прим. 5; С. 56–57, прим. 4.

войскам (1457 г.) был перевезён в крепость Тапиау, а с 1722 г. находился в Кёнигсберге. В 1944 г. Кёнигсбергский архив был эвакуирован, а с конца 70-х гг. прошлого века его материалы хранятся в Западном Берлине, в Секретном государственном архиве Фонда “Прусское культурное наследие”⁴.

Источник представляет собой перечень 7 пленных из ВКЛ (из них 6 литовцев и один русин), содержащихся в Кёнигсберге, с указанием лиц, под началом которых они служили. Палеографические признаки заставляют относить документ к концу XIV — первой половине XV вв. Эту датировку можно сузить, учитывая, что итог литовско-орденским войнам подвёл мирный договор, заключённый в Бресте Куявском 31 декабря 1435 г.; участие литовцев в Тринадцатилетней войне 1454–1466 гг. было очень незначительным. Таким образом, “князь Михалко Киевский” нашего документа — это, несомненно, князь Михаил Иванович Гольшанский, который упоминается в должности киевского воеводы в 1422–1433 гг. Р. Петраускас, который ввёл данный документ в научный оборот, предложил датировать его “1432/1433 годом”⁵. Понятно стремление исследователя связать возникновение документа с войной между князьями Свидригайлом и Сигизмундом Кейстутовичем, в которой участвовал и Тевтонский орден, тем более что именно в этом конфликте отличился киевский воевода М.И. Гольшанский. Но эту датировку, какой бы заманчивой она ни была, по ряду причин приходится отвергнуть. Во-первых, в собственно боевых действиях участвовало лишь ливонское отделение Ордена, тогда как великий магистр Пауль фон Русдорф вёл себя более сдержанно, до последнего избегая военного столкновения с Сигизмундом Кейстутовичем и Польшей⁶. Ни летом 1433 г., когда состоялся польско-гуситский поход на Пруссию, ни до этого литовские силы не имели военных столкновений с Тевтонским орденом в Пруссии, в результате которых

⁴ Подробнее об истории этого архивного собрания см.: *Forstreuter K.* Das Preußische Staatsarchiv in Königsberg. Ein geschichtlicher Rückblick mit einer Übersicht über seine Bestände. — Göttingen, 1955.

⁵ *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje — XV a.: Sudėtis — struktūra — valdžia. — Vilnius, 2003. — P. 316. К этому времени исследователь приурочивает упоминание лидского старосты Ягинта, ссылаясь на рассматриваемый источник.

⁶ Подробнее см.: *Gotzmann J.* Der Weg zum “Ewigen Frieden”: Die Kontroverse nach einem umstrittenen Vertragsabschluß des Hochmeisters Paul von Rusdorf aus dem Jahre 1433. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln. — Köln, 1994.

в кёнигсбергском плену могли бы оказаться люди, перечисленные в нашем источнике. Отправка же пленных из Ливонии в далёкий Кёнигсберг по небезопасному “жемайтйскому побережью” или по бурным волнам Балтийского моря не имела никакого практического смысла, иными словами, “ливонских” пленных и оставили бы в Ливонии. Во-вторых, захват пленных Ливонским орденом в ВКЛ имел место лишь во время разорительного похода начала 1433 г., но он затронул лишь ливонско-литовское пограничье⁷, а вовсе не юго-восточную часть “Литовской земли”, обрисованную в списке, и оказался полной неожиданностью для Сигизмунда Кейстутовича, так что привлечь войска с этой территории у того не было никакой возможности. Наконец, указание на “князя Михалку Киевского”, воевавшего в этом конфликте на стороне Свидригайла, исключает возможность датировать список временем после 1 сентября 1432 г., поскольку указанные населённые пункты — по крайней мере те, которые поддаются идентификации⁸ (Солечники, Лида, Шешоли), — находились на территории, подконтрольной Сигизмунду Кейстутовичу.

Есть основания связывать возникновение списка пленных с другим крупным вооружённым конфликтом в Восточной Европе — польско-литовско-орденской войной 1422 г., которая в историографии получила название Голубской⁹. Так заставляет думать тот факт, что в перечне гарантов Мельненского мирного договора, завершившего эту войну, фигурируют двое из трёх вельмож, упомянутых в нашем списке, — киевский воевода князь Михаил Гольшанский и солечницкий воевода Александр Монтовт¹⁰. Списки пленных наподобие публикуемого ниже составлялись

⁷ Liv-, est- und curländisches Urkundenbuch. — Bd. VIII: 1429 Mai — 1435 / Hrsg. von H. Hildebrand. — Riga — Moskau, 1884. — n. 662, 663.

⁸ Хорошее представление о проблемах идентификации восточноевропейских географических названий, которые нередко искажались немецкими писцами при записи со слуха, дают комментарии С. Роуэлла к “литовской” части списка пленных 1454 г., опубликованного ранее М. Бискупом (ср. прим. 11): Rowell S. C. Trumpos akimirkos iš Kazimiero Jogailaičio dvaro: neeilinė kasdienybė tarnauja valstybei // Lietuvos istorijos metraštis. 2004 metai, 1. — Vilnius, 2005. — Priedas 1, p. 47–48.

⁹ См. о ней: *Ekdabl S.* Der Krieg zwischen dem Deutschen Orden und Polen-Litauen im Jahre 1422 // *Zeitschrift für Ostforschung.* — Jg. XIII. — H. IV. — 1964.

¹⁰ Среди князей, скрепивших договор своими печатями, назван “Michael Ywani capitaneus Kyowiensis”, а среди бояр — “Alexander Monthowd capitaneus in Soleczniki” (Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju melneńskiego z 1422 roku / Wyd. P. Nowak,

с практическими целями — чтобы отпустить их на некоторое время домой или обменять на своих пленных¹¹. Процесс обмена пленными после окончания войны затянулся на достаточно длительное время¹², поэтому наш список следует датировать 1420-ми гг., но не раньше конца июля 1422 г., когда польско-литовское войско вступило в Пруссию и столкнулись с сопротивлением орденовских сил¹³.

Второй документ, публикуемый ниже, по форме представляет собой типичный образец внутренней документации ВКЛ второй половины XV в. Это судебный “лист”, в котором зафиксирован ход и результаты разбирательства между боярами Родуличами и митрополичьими людьми Мигальчичами. Его инициатором выступил митрополичий наместник в Софийском соборе пан Мануйло, пожаловавшийся киевскому князю Семёну Олельковичу на Родуличей, которые “уступаются” в границы софийских угодий. Судом по княжескому поручению занимался пан Каленик, выясняя, какая из сторон имеет больше прав на данные земли по “старине”. Благодаря этому перед нами предстаёт не “моментальный снимок” ситуации, но целая панорама истории Киевской земли в XV веке: упоминаются Витовт, и киевские воеводы первых десятилетий XV в. — князь Михаил Гольшанский и пан Юрша. “Лист”, сохранившийся в списке второй четверти XVI в., составлен в июне 1470 г.; это самый поздний из известных документов Семёна Олельковича, умершего в декабре 1470 г.

В судебном “листе” пана Каленика обнаруживаются параллели с другим интересным памятником XV в. — известной записью о денежных и медовых даях, взимаемых с “софийских людей” и “боярских людей” в пользу киевского Софийского собора¹⁴. Если в своём “листе” Каленик подтверждает “людям Мигальчичам” право “седети” на селище Макалевичах, то в записи о даях картина усложняется: в последнем населённом пункте

P. Pokora. — Poznań, 2004. — S. 11). Сохранились и их печати (Ibid. — S. 79, 89, n. 90, 105).

¹¹ *Biskup M.* Z badań nad “Wielką wojną” z Zakonem krzyżackim // *Kwartalnik Historyczny*. — 1959. — R. 66, zes. 3, s. 685 i nast., 697–712; *Biskup M.* Spisy jeńców polskich z bitwy pod Chojnicami // *Przegląd Historyczny*. — Tom LVI. — 1965. — Zeszyt 1.

¹² Так, в Польском королевстве прусские пленные оставались ещё весной 1426 г. (*Forstreuter K.* Preußen und Rußland im Mittelalter. Die Entwicklung ihrer Beziehungen vom 13. bis 17. Jahrhundert. — Königsberg — Berlin, 1938. — S. 37, Anm. 34).

¹³ *Ekdabl S.* Der Krieg zwischen dem Deutschen Orden und Polen-Litauen. — S. 619 sqq.

¹⁴ Опубл.: Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. I: 1340–1506. — СПб., 1846. — С. 37–38, n. 26.

мы видим “Сичевскую землю” и “Тарасовскую землю”, с которых “боярские люди” дают разные объёмы даней Софийскому собору, а Мигальчи — уже не просто “люди”, а населённый пункт, жители которого принадлежат к числу “софийских людей”. Здесь необходимо сказать несколько слов о датировке этой записи. Вслед за её издателем прот. И. И. Григоровичем исследователи, как правило, принимали датировку “1415 или позже”¹⁵, и совершенно не услышанными остались убедительные соображения вдумчивого исследователя истории Киевской земли П. Г. Клепатского, который, сопоставив данные записи и других источников, отнёс её ко времени между 1471 и 1505 гг. (сам он склонялся к началу XVI в.)¹⁶. Этот вывод подтверждают данные о рукописи, в которой находится запись. Кормчая была переписана в 1483 г.¹⁷, а сама запись находится на вставке в конце рукописи: начало записи помещено на той же странице, на которой кончается “Правило и наказание о душегубстве” — формулярная редакция послания Киевского митрополита Ионы, составленная не ранее 1493 г.¹⁸ Содержание сборника (Кормчая, Судебник Казимира Ягеллона, русский перевод его привилея 1447 г.) указывает на то, что он служил чисто практическим целям, так что не было никакой нужды специально приписывать к нему материалы, давно утратившие актуальность. Таким образом, интересующая нас запись о софийских даях была приписана к Кормчей между 1493 и 1505 гг. Она отразила процесс перехода от архаичного названия на *-ичі*, которое могло обозначать и коллектив людей, и населённый пункт, к топониму, в котором эта связь оказывалась утраченной¹⁹.

¹⁵ См., например: *Хорошкевич А.* Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV — начале XVI в. // *Папуто В., Флоря Б., Хорошкевич А.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982. — С. 96, прим. 114.

¹⁶ *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. — Т. I. — С. 211–212, прим. 6

¹⁷ *Мікульскі Ю.* Грунвальдская бітва 1410 г. у старабеларускай традыцыі // Вялікае княства Літоўскае і яго суседзі ў XIV–XV стст.: Саперніцтва, супрацоўніцтва, урокі. — Мінск, 2011. — С. 106. Я. Шапов, которому принадлежит описание рукописи, не обратил внимания на запись с датой (см.: *Шапов Я.* Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. — Вып. I. — М., 1976. — С. 136–154. — п. 89).

¹⁸ Там же. — С. 153–154; *Турилов А.* “Правило и наказание о душегубстве” и послание митрополита Ионы Глезны вяземскому попу Давыду // От Древней Руси к России нового времени. Сб. ст. к 70-летию А. Л. Хорошкевич. — М., 2003.

¹⁹ *Кутчинський О.* Найдавніші слов'янські топонімії України як джерело історико-географічних досліджень (географічні назви на *-ичі*). — К., 1981. — С. 20 и след.

Ещё в документах 1544 г. упоминаются митрополичьи “люди” Мигальчи-чи²⁰, однако вскоре это название приобретает форму “Мигалки” и прочно закрепляется за митрополичьим селом²¹. Ныне это с. Мигалки Бородянского р-на Киевской обл., на правом берегу р. Тетерев; на противоположном берегу, в Радомышльском р-не Житомирской обл. находятся другие сёла, упоминаемые в нашем источнике, — Макалевичи и Вышевичи.

Третий документ, публикуемый ниже, представляет собой акт о продаже земель на Киевщине — бортовых земель и озёр, которые “слушают” к “селищу” Крехаеву. Этот населённый пункт известен по описаниям Киевского воеводства²² и отыскивается на карте Остёрского повета в нижнем течении р. Десны на её левом берегу, в непосредственной близости от Киева²³. Датировка документа почему-то до сих пор вызывала затруднения у историков, хотя установить дату несложно, если сопоставить приведённые в нём число, месяц и индикт (3 января 13 индикта) со сведениями о покупателе земель Мартине Гаштольде. Несомненно, покупка связана с его пребыванием на посту киевского воеводы в 1471–1480 гг., хотя в документе он назван без должности²⁴. 13-й индикт в этот период приходится на сентябрь 1479 — август 1480 гг., следовательно, покупка была оформлена 3 января 1480 г. Продавцами названы Волчко Боденковский с сыновьями Евлашком и Романом. Их прозвание заставляет видеть центр их владений в с. Боденковцы, или Боденковичи²⁵, которое, судя по всему, идентично современному с. Боденьки, находящемуся на правом берегу Десны практически напротив Крехаева. Как выясняется из судебного решения Казимира Ягеллона и панов рады, выданного

²⁰ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. — Т. I: 1470–1700. — СПб., 1897. — С. 20, п. 34.

²¹ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. — Т. I. — К., 2006. — С. 106 (раздел А. Гурбика); Описание документов архива. — Т. I. — п. 139 и др. (по указ.).

²² Древнейшее из них — ревизия киевских замков — относится к 1552 г.: Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. — К., 1886. — С. 596–597, п. 83.

²³ *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. — Т. I. — Карта между сс. 286 и 287.

²⁴ *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė. — P. 243, 315.

²⁵ Под таким названием оно фигурирует в ревизии Остёрского замка 1552 г. (Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 597, п. 83).

между 1481 и 1485 гг.²⁶, с. Боденковцы входило в комплекс владений с центром в Острѣ, который “держалъ... князь Митко Секира при великомъ князи Витовъте и Жикгимонъте”. Впоследствии Олелько передал Острѣ князю Семѣну Звягольскому, а “тянувшие” к нему “села и селища” Олелько и Семѣн Олелькович раздали “бояромъ, и слугамъ, и соколником, и татаромъ киевскимъ”. После жалобы княгини Марии Трабской — дочери Митьки Секиры — великий князь, рассмотрев ситуацию вместе с советниками, присудил ей Острѣ со всеми “тянувшими” к нему владениями²⁷. Следует иметь в виду, что дочь княгини Марии Трабской была первой женой Мартина Гаштольда²⁸. Получается, что бояре Боденковские владели с. Боденковцы относительно недолго, получив его от Олельки или его сына Семѣна. В 1480 г. они продали свои владения на противоположном берегу Десны киевскому воеводе Мартину Гаштольду, а вскоре лишились и центра своих имений, который спустя несколько лет по завещанию Марии Трабской перешѣл к еѣ внуку — сыну Мартина, знаменитому впоследствии Альберту Гаштольду²⁹.

Киевщина и Великое княжество Литовское в свете новых источников

Исторический источник, как известно, неисчерпаем, и возможности его изучения безграничны. Здесь хотелось бы остановиться лишь на нескольких актуальных проблемах истории Киевской земли и показать потенциал публикуемых ниже документов для их изучения.

Начнѣм с проблемы власти киевских князей XV в. Историки давно задаются вопросом, в какой мере власть князей, правивших в это время в Киеве (как Гольшанских, так и потомков Владимира Ольгердовича),

²⁶ В самом документе дата не указана. Его свидетелями были виленский епископ Андрей (1481–1491) и виленский воевода пан Ян Кезгайлович (1478–1485).

²⁷ Lietuvos metrika. Knyga Nr. 4. Užrašymų knyga 4. — Vilnius, 2004. — P. 111, n. 65. В других документах эта княгиня именуется Марианной или Мариной (Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. — Warszawa, 1895. — S. 58).

²⁸ Ibid.; Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413 // Lituanio-Slavica Poznaniensia. — Т. III. — Poznań, 1989. — S. 89; Petrauskas R. Lietuvos diduomenė. — P. 243 (здесь первый тесть Мартина Гаштольда ошибочно приписан к роду князей Гольшанских).

²⁹ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy. — S. 58.

была ограничена со стороны великих князей литовских, иными словами, можно ли их считать удельными князьями, полноправными в своих уделах, или только великокняжескими наместниками. Для успешного решения данной проблемы необходимо рассматривать её дифференцированно: одних только рассуждений о “статусе” этих лиц³⁰ (какое бы содержание ни вкладывать в это понятие) или их полномочиях недостаточно, нужно иметь в виду также способ легитимации их власти и её восприятие местным обществом. Лучше всего эти вопросы изучены применительно к Олельке Владимировичу и его сыну Семёну, правление которых оставило нам наибольший объём источников. Не вызывает сомнений, что оба князя обладали почти суверенными полномочиями, вмешательство центральной власти в жизнь Киевского княжества этого времени было не нормой, а исключением³¹. Сами себя потомки Владимира Ольгердовича именовали киевскими “отчичами” и “дедичами”³² — причём не только Олелько³³, но и Семён Олелькович: акт о разграничении владений киевского Софийского собора и панов Василия и Ивана Родуличей, публикуемый ниже (июнь 1470 г.), выдан “по приказанью господаря нашего, князя Семена Олександровича, отчича киевского”. Так же воспринимали потомков Владимира Ольгердовича (причём не только Олельку и Семёна, но и Михаила Олельковича) члены их окружения, да и более широкие круги населения³⁴. С другой стороны,

³⁰ См., например: *Jankauskas V.* Op. cit.

³¹ *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. — Т. I. — С. 69–77; *Русина О.* Контрверзи історії кийівської княжої традиції XIII–XVI ст. // *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С. 88–90.

³² См., например: *Грушевський М.* До питання про правно-державне становище кийівських князів XV в. Дві грамоти в. кн. Казимира з часів кийівського князя Олелька // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.* — Т. XXXI — XXXII. — Львів, 1899. — 7 паг. — С. 1; *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. — Т. I. — С. 75–76 (там же более ранняя литература).

³³ См. его наиболее ранние документы (1441 г.), выданные митрополиту Исидору и доминиканскому костёлу св. Николая: Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Подг. Я. Щапов. — М., 1976. — С. 180; Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок. — К., 1825. — Приб. (2-я паг.). — С. 17, п. 5. Последний документ опубликован также в позднем переводе: Українські грамоти XV ст. — К., 1965. — п. 1. Обычно приводимая дата этого документа (1411 г.) ошибочна. О правильной датировке см.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy. — S. 328.

³⁴ *Русина О.* Історія Київського князівства XIV–XV ст. — С. 199–200.

если верить “Хронике Быховца” — источнику позднему (первых десятилетий XVI в.), но отразившему семейную традицию Олельковичей, — после смерти Олельки Казимир пожаловал Киевскую землю его сыну Семёну не как удельному князю, но как своему наместнику³⁵. Как видим, прямолинейной характеристики “статуса” киевских князей середины — второй половины XV в. в чисто “юридическом” духе дать не получается: центральная власть понимала их права по-своему, а сами эти князья и их подданные — по-своему³⁶.

Сложнее обстоит дело с князьями Гольшанскими. Е. Русина обратила внимание на “династический” характер их правления в Киеве: в конце XIV — первой трети XV в. там правили Иван Ольгимонтович Гольшанский, его сыновья Андрей и Михаил³⁷. С другой стороны, говорить о непрерывности киевской “княжеской традиции” в это время не приходится: появляется понятие киевского наместника/воеводы, некоторое время эту должность занимает литовский боярин Георгий Гедигольд, так именуется и Михаил Гольшанский³⁸, да и вообще в политической истории Киевщины этого времени много неясного. Слабым местом концепции Русиной можно было бы считать то, что свидетельства о “киевских князьях / отчичах” Гольшанских, которые она приводит, зафиксированы в позднейших источниках — летописях конца XV — начала XVI в., “Записках о Московии” барона Сигизмунда Герберштейна (впервые изданы в 1549 г.)³⁹, Киево-Печерском помяннике. Не испытали ли они воздействия позднейшей княжеской традиции, времён Олельки Владимировича и его сына Семёна, которые последовательно титуловались киевскими князьями?

Как показывает первый из публикуемых документов Е. Русина все же права, и вот почему. В списке пленных, попавших в Тевтонский орден во время войны 1422 г., названы несколько человек (трое литовцев и один русин), служивших “князю Михалке Киевскому” (*herczogen Michalken von Khywen*), т.е. князю Михаилу Ивановичу Гольшанскому.

³⁵ Полное собрание русских летописей. — Т. XXXII. — М., 1975. — С. 162.

³⁶ Ср.: *Korczak L.* Monarcha i poddani. System władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim. — Kraków, 2008. — S. 53.

³⁷ *Русина О.* Контрверзи історії київської княжої традиції. — С. 84–88.

³⁸ Там же. — С. 85–86; *Petrauskas R.* Ukraina Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje // *Knygų aidai*. — 2008. — Nr. 2.

³⁹ *Герберштейн С.* Записки о Московии. — Т. I. — М., 2008. — С. 124–125.

Несомненно, о служебной принадлежности пленных составители списка узнали от них самих, иными словами, сами подданные Михаила Гольшанского воспринимали его как “киевского князя”. Ценность данного свидетельства в том, что оно отражает не официальный взгляд на Гольшанского как на киевского воеводу⁴⁰, а обыденные представления общества ВКЛ. Благодаря этому становится понятным, что “Михаил, князь Киевский” другого современного источника, письма жемайтійского епископа Николая комтуру Мемеля от 20 декабря 1432 г., — это не кто иной, как Михаил Иванович Гольшанский⁴¹. Отсюда можно заключить, что и в основе позднейших свидетельств о Михаиле Гольшанском лежат воспоминания, сохранившиеся от его эпохи. Это подтверждает второй документ, публикуемый ниже, в котором говорится о жалобе “князю киевскому Михаилу” (о том, что имеется в виду именно Гольшанский, а не Олелькович, говорит давность описываемых событий). В этой связи вспоминается и акт об ограничении имения пана Сеньки Скипоря, пожалованного ему Семёном Олельковичем (около 1458 г.), где упоминается некогда существовавшая “пасека князя Михайлова, господаря нашего”⁴². Как видим, ситуация здесь та же, что и с потомками Владимира Ольгердовича: если для центральной власти Гольшанские конца

⁴⁰ Так он назван, например, в документе Мельненского мирного договора Польши и ВКЛ с Тевтонским орденом (см. выше, прим. 10).

⁴¹ Codex Mednicensis seu Samogitiae dioecesis / Coll. P. Jatulis. — Vol. I. — Roma, 1984. — P. 81–82 — n. 41; оригинал — Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStAPKB), XX. Hauptabteilung (Königsberger Archiv), Ordensbriefarchiv 6285. Издатель документа П. Ятулис предположительно отождествил этого “Михаила, князя Киевского” с Михаилом Сигизмундовичем — сыном Сигизмунда Кейстутовича (Codex Mednicensis seu Samagittiae dioecesis. — P. 81). Эту версию попытался развить Я. Тенговский, связав это с расположением Стародубского княжества, принадлежавшего Сигизмунду Кейстутовичу, на территории католического Киевского епископства, поскольку именно в таком смысле Сигизмунд назван “великим князем литовским Киевского диоцеза” в булле 1432 г. (*Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. — Poznań — Wrocław, 1999. — S. 221, przym. 1044; S. 224*). От него данная версия перекочевала в работы Е. Русинь (например: *Історія Київського князівства. — С. 201*). Однако в свете данных о ходе конфликта между Свидригайлом и Сигизмундом в конце 1432 г. и о князе Михаиле Гольшанском такое объяснение выглядит натянутым, неестественным и излишним. Благодарю А. Баранова (Берлин), который по моей просьбе проверил не совсем точную публикацию по подлиннику.

⁴² *Розов В. Українські грамоти. — Т. I. — К., 1928. — С. 168. — n. 91.*

XIV — первой трети XV в. были киевскими наместниками или воеводами (в зависимости от контекста источника), то сами киевляне воспринимали этих православных князей, владевших землями на Киевщине, как “своих”, “киевских князей”. Очевидно, это была одна из составляющих компромисса между центром и периферией — необходимого условия признания литовской власти местными элитами. По мнению Я. Тенговского, “критерий протекции” со стороны Витовта, о которой говорит назначение Михаила Гольшанского киевским воеводой, свидетельствует, что вторая жена великого князя Юлиана была дочерью Михаила⁴³. Однако это не подтверждается источниками (отцом Юлианы был всё же не Михаил, а его отец Иван Ольгимонтович⁴⁴), и причины следует искать не только в родстве Витовта с Гольшанскими, но и в их укоренённости на Киевщине, в том, что они были “своими” для местной верхушки.

Следующий аспект, на который проливают свет публикуемые ниже документы, — это общество Киевской земли, его состав и изменения. В разные времена Киевской землёй (как и вообще любой землёй ВКЛ) могли управлять князья, наместники, воеводы, но верхушку местного общества неизменно составляли местные князья, наиболее влиятельные бояре и церковные иерархи. В документах № 2 и 3 мы видим представителей панского рода Калениковичей — соответственно Каленика, который выполняет обязанности судьи, и его сына Окушку Калениковича. Имя Каленик носили двое представителей влиятельного и богатого рода, от которого произошли Тышкевичи, Халецкие и Стецкие⁴⁵, — Каленик

⁴³ *Tegowski J. Małżeństwa Witolda Kiejstutowicza // Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. — Nowej serii T. II (XIII). — Warszawa, 1995. — S. 181–182.*

⁴⁴ Это традиционное мнение подтверждает письмо генерального прокуратора Тевтонского ордена при римской курии великому магистру от 23 января 1419 г., в котором говорится, что у папы побывало посольство Витовта, “und die botschaft was dovon, das sie eine dispensacio behalden mochten, das herczoge Wytowt syns wybes swester tochter czur ee hatte genomen, und die dispensacio haben sie ouch vor in (т.е. от папы римского. — *С. П.*) behalden” (GStAPKB, Ordensbriefarchiv 2900). С этим хорошо согласуются данные о степени свойства Витовта и его второй жены (*Tegowski J. Małżeństwa. — S. 177, przym. 6; s. 179, 181–182*). По всей видимости, этой сестрой жены Витовта была Агриппина — жена Ивана Ольгимонтовича Гольшанского (*Ibid. — S. 179*).

⁴⁵ О начальной (XV–XVI вв.) истории этого рода см.: *Lulewicz H. Miskowicze, Kalenikowicze, Tyszkowicze (Tyszkiewiczze) — cztery pokolenia w dziejach rodu (XV wiek — pierwsza połowa XVI wieku) // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. — Białystok, 2003; Яковенко Н. Українська шляхта. — С. 179–188.*

Мишкович и его сын Каленик Каленикович. Поскольку первый умер не позже 1450 г.⁴⁶, то в данном случае речь идёт о его сыне. Его появления в обоих документах неувидительны: именно в Житомирском и Овруцком поветах находились владения его рода, полученные паном Калеником Мишковичем от Свидригайла в 1437 г.⁴⁷ Упоминания его сына Каленика Калениковича историки отмечают в 1480-е гг.⁴⁸, однако его имя встречается в источниках значительно раньше: около 1457/58 г. он участвовал в разъезде земель, пожалованных пану Скипорию Семёном Олельковичем⁴⁹. Документ № 3 содержит, по-видимому, наиболее раннее датированное упоминание его сына Окушки Калениковича (известны его упоминания 1488–1500 гг.⁵⁰). В том же источнике упоминаются и другие родовитые и влиятельные киевские вельможи — князья Иван Борисович Глинский и Дмитрий Иванович Путята Друцкий (впоследствии киевский воевода)⁵¹, а также представители боярской верхушки, к которым уже начинает прилагаться титул “пан” (в документе им снабжены Федько Полоз и Мишко Котович — отец Богдана, однако он мог применяться и по отношению к Окушке Калениковичу и Горностаю). Эти данные показывают, что при переходе от княжеского управления Киевской землёй к воеводскому состав местной общественной верхушки в целом не менялся и она, несмотря на первоначальное недовольство административной и “кадровой” политикой, проводимой государственным центром, нашла “modus vivendi” с присланным из Литвы наместником, литовцем-католиком Мартином Гаштольдом.

Если первую группу свидетелей документа № 3 составляют наиболее знатные и влиятельные люди Киевщины, князья и паны (о “докторе с Кракова” речь пойдёт ниже), то завершают этот список люди, по-видимому, менее знатные: все они названы без титула “пан”, двое из них поименованы без отчеств или фамильных прозваний, а Васько Олешкович охарактеризован как “землянин снопородский”. Также упоминается “воить

⁴⁶ *Lulewicz H. Miszkowicze, Kalenikowicze, Tyszkowicze.* — S. 309.

⁴⁷ *Ibid.* — S. 309.

⁴⁸ *Ibid.* — S. 315.

⁴⁹ *Розов В. Українські грамоти.* — n. 91.

⁵⁰ *Lulewicz H. Miszkowicze, Kalenikowicze, Tyszkowicze.* — S. 317.

⁵¹ Интересно отметить, что князь Дмитрий Иванович Путятич Друцкий, хотя и осел на Киевщине, ещё во второй половине XV в. владел сельцом “во Друцку” (AGAD, Perg. 8461).

каневський Юшкo”. Упоминання войта того или иного города принято считать указанием на существование в нём магдебургского права. Действительно, войт был обязательным элементом магдебургского самоуправления, однако наличие войта в городе ещё не является признаком наличия у него магдебургии. В литературе отмечен ряд упоминаний “немагдебургских” войтов конца XV — первой половины XVI в., в том числе в Киеве и городах Киевской земли, таких как Путивль, Житомир и Канев⁵². Сюда можно добавить упоминания не только каневского войта в нашем документе № 3, но и новгородского — в акте 1481 г., сохранившемся в подлиннике⁵³.

Интересны данные публикуемых источников о социальных связях между разными землями ВКЛ в XV веке и жителях Киевщины неместного происхождения. Наиболее примечательный из них — это, конечно, киевский воевода Мартин Янович Гаштольд, покупатель селища Крехаева с близлежащими бортными землями и озёрами. Сохранились данные о ряде других подобных приобретений Гаштольда в Киевской земле⁵⁴, самое известное из которых — дом в Киеве, купленный у мещанина Рога и его семьи⁵⁵. В начале прошлого века О. Халецкий попытался интерпретировать эти и подобные факты, относящиеся к роду Гаштольдов, — приобретение разными путями земель на Смоленщине, Киевщине, Подляшье и Волыни — как проявление “центробежных” (в прямом смысле слова) тенденций в жизни Литовского государства второй половины XV в., о которых говорит проникновение литовских знатных родов в русские земли страны и их укоренение там⁵⁶. Однако здесь следует различать два

⁵² Lietuvos metrika. Knyga Nr. 4. — P. 65, 80, n. 16.6, 23.2; *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. — Т. I. — С. 320; *Русина О.* До проблеми початків київської магдебургії // *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С. 153–154; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. — К., 2008. — С. 41, 44–47. Соображения о компетенции “немагдебургских” войтов, приводимые в данных работах, имеет смысл рассматривать как предварительные.

⁵³ APK, Archiwum aktów dawnych miasta Krakowa, Perg. 896.

⁵⁴ Lietuvos metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga 1. — Vilnius, 1998. — По указ.

⁵⁵ Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. — Т. I. — Lwów, 1887. — S. 78, n. 82.

⁵⁶ *Halecki O.* Dzieje unii jagiellońskiej. — Т. I. — S. 479–480.

аспекта, две цели: литовские паны, с одной стороны, стремились разными способами установить контроль над отдалёнными русскими землями ВКЛ, с другой, — попав туда, обеспечить своё благосостояние и престиж, но при этом не собирались порывать связей с “Литовской землёй”, а напротив, укрепляли их⁵⁷. На первый взгляд могло бы показаться, будто нечто подобное отразилось и в документе № 2, где упоминаются “люди” “пана Жидимонта”, т.е. Жигимонта, Сигизмунда. Однако это имя среди литовцев в XV веке встречалось довольно редко⁵⁸. Редким оно должно было быть и на Киевщине, тем более в её социальной верхушке (о принадлежности к ней Жидимонта говорит титул “пан”⁵⁹). Поэтому есть все основания видеть в нём Жидимонта Индриховича (т.е. Генриховича), упоминаемого в качестве житомирского старосты в 1458–1468 гг.⁶⁰, тем более что его “люди”, как следует из текста документа, сидели там же, где происходит всё дело, т.е. где-то в Житомирском повете. От Федьки Полоза, упоминаемого в документе № 3, пошёл боярский род Полозов (Полозовых, Полозовичей), известный впоследствии не только в Киевской, но и в Пинской земле⁶¹. В конце XV в. этот Федько владел “Подолешенской землёй” в Заушской волости Овруцкого повета⁶², чем и объясняется его присутствие при составлении документа в Овруче. Возможно, из Пинской земли, в свою очередь, происходил сын пана Мишка Котовича Богдан: по документу конца XIV в. на Пинщине известен некий Павел Котович⁶³.

⁵⁷ Об этом говорят приобретения, сделанные Мартином Гаштольдом в Новгородской земле в бытность его киевским наместником (см.: *Lietuvos metrika. Knyga Nr. 1.* — По указ.).

⁵⁸ *Petrauskas R. Lietuvos diduomenė.* — P. 188.

⁵⁹ От этого Жидимонта произошёл панский род Лодят (Лодятичей), упоминаемый в конце XV — первой половине XVI в. (*Яковенко Н. Українська шляхта.* — С. 163, 169).

⁶⁰ *Розов В. Українські грамоти.* — п. 91; *Українські грамоти XV ст.* — п. 4.

⁶¹ *Грушевский А. Пинское Полесье.* — Ч. II. — К., 1901. — С. 111–113. Согласно правдоподобному предположению А. Грушевского, сын Федьки Иван Полоз мог перейти на Пинщину вместе с княгиней Марией — вдовой Семёна Олельковича, получившей эту землю от Казимира после смерти мужа, в 1471 г. (Там же. — С. 112; Приложения. — С. 3, п. 1).

⁶² Об этом говорится в уже упоминавшейся записи о софийских даях: “Подолешеньская земля подъ Полозомъ...” (Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. I. — С. 38, п. 26). О её локализации см.: *Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли.* — Т. I. — С. 218–219, карта между сс. 230 и 231.

⁶³ *Груша А. Невядомы арыгінал граматы князя Васіля Нарымонтавіча канца XIV ст. // Беларускі гістарычны часопіс.* — 2009. — № 11. — С. 32–34, 42; *Груша А. Мянoўная*

Чтобы подвести итог обзору просопографических сведений публикуемых документов, вернёмся к человеку, который открывает список свидетелей третьего из них. Это “докторъ с Кракова князь Янъ Реггула”, личность довольно известная — профессор Краковского университета, доктор медицины Ян из Регул (или Регула), долгие годы (1475–1505) бывший деканом факультета медицины этого университета (умер в 1515 г.)⁶⁴. Будучи придворным врачом польского короля и великого князя литовского Казимира IV Ягеллона и вообще чрезвычайно популярным лекарем, в том числе и в кругах вельмож, он подолгу отсутствовал в Кракове. В апреле 1480 г. его отсутствие обсуждалось на общем собрании магистров и докторов университета, которое призвало его вернуться и даже обратилось к королю, чтобы тот поспособствовал этому⁶⁵. Из нашего документа выясняется причина его отсутствия — по крайней мере часть этого времени он провёл на Киевщине, в окружении Мартина Гаштольда, одного из влиятельных литовских вельмож Казимира Ягеллона: вероятно, тот уже испытывал проблемы со здоровьем (он умер в 1483 г.). Вместе с тем упоминание “доктора с Кракова” в списке свидетелей, притом на почётном первом месте, свидетельствует, что документ составлялся при участии Мартина Гаштольда, хотя об этом и не говорится прямо. Участие же в этом акте людей с разных концов Киевщины указывает на то, что составление документа было связано с работой некоего “судебно-административного присутствия” при киевском наместнике, о котором писал П. Г. Клепатский⁶⁶. Хотя оно и не являлось “институтом” с определённым составом, компетенцией и порядком работы, его существование было залогом успешного осуществления великокняжеским наместником его функций.

Наконец, к социальной истории Киевщины имеют непосредственное отношение прекрасно сохранившиеся печати бояр Боденковских,

грамата князя Васіля Нарымонтавіча і фарміраванне пісьмовай культуры ў прававой сферы Вялікага княства Літоўскага ў апошняй трэці XIV — першай трэці XV ст. — Мінск, 2010. — С. 10, 13–15, 90, 94 (карта окрестностей Пинска в XVI в.). Впрочем, по материалам XVI в. Котовичи известны и в других регионах ВКЛ (*Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku.* — Warszawa, 1887. — S. 150–151).

⁶⁴ См. о нём: *Markowski M. Jan z Reguł // Polski słownik biograficzny.* — Т. X/3. — Zeszyt 46. — Wrocław– Warszawa — Kraków, 1963. — S. 472–473.

⁶⁵ *Ibid.* S. — 473.

⁶⁶ *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. — Т. I. — С. 113–114, прим. 3.

привешенные к третьему нашему документу (фотографии печатей публикуются ниже, цветной вариант см. на отдельных листах)⁶⁷. Это не просто наиболее ранние с чисто хронологической точки зрения образцы боярской сфрагистики Киевской земли, но и отражение раннего в качественном смысле этапа её развития. Печати принадлежат Волчке Боденковскому, его сыновьям Евлашке и Роману и несут на себе изображение одного и того же знака, в основе которого стрела и крест — наиболее частая тема ранних русских, литовских и польских печатей⁶⁸. Вместе с тем такие особенности знака на печатях Боденковских, как его передача по наследству и использование гербового щита, уже позволяют назвать его гербом. Аналогией здесь до определённой степени может послужить изображение на печатях других русских бояр, имевших вотчину на Киевщине⁶⁹, — пана Юрши Ивановича⁷⁰ и его сына пана Ивана Юрши⁷¹: имея в своей основе те же традиционные элементы — стрелу и крест, — это изображение передаётся по наследству и имеет отчётливо геральдическое оформление.

⁶⁷ Фотографии печатей предоставлены Отделом рукописей Библиотеки им. Врублевских Академии наук Литвы, которой выражаю за это искреннюю благодарность.

⁶⁸ *Semkowicz W.* Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem litewskim w unii horodelskiej 1413 roku // *Polska i Litwa w dziejowym stosunku.* — Warszawa, 1914. — S. 406–414 (особенно с. 414).

⁶⁹ Об этом известно из двух документов Казимира Ягеллона 1453 г. См. их публикацию с комментарием: *Грушевський М.* До питання про правно-державне становище. — С. 2, 4; краткие упоминания: Книга київського підкоморського суду (1584–1644). — К., 1991. — С. 131, 281–282. При этом есть основания полагать, что происходил Юрша с соседней Волыни (*Petrauskas R.* *Lietuvos diduomenė.* — P. 248–249).

⁷⁰ AGAD, Perg. 4451. Изображение знака на печати опубликовано по рисунку из описания XVI в.: *Piekosiński F.* *Studyja, rozprawy i materiały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego.* — Т. VII. — Część II: *Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne.* — Kraków, 1907. — S. 47, n. 383.

⁷¹ Сохранился его документ конца XV в. с прикладной печатью, в центре которой в ободке помещён символ, идентичный символу на печати Юрши 1431 г. (см. предыдущее примечание), с круговой надписью: ПАНЪ ИВАНЪ ЮРЪШ, причём последнее слово резчик штемпеля попытался передать в зеркальном отражении (Архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук, Коллекция 124 (С.В. Соловьёв), ед. хр. 16).

Публикация документов

Готовя к печати нижеследующие документы, автор публикации вынужден был считаться с двумя обстоятельствами. С одной стороны, к настоящему времени в археографии сложились определённые традиции публикации документальных источников позднего Средневековья, которые зачастую принципиально несходны в разных языковых и национальных традициях, например немецкой и русской. С другой стороны, объединяя в своём издании разноязычные документы, публикатор стоял перед необходимостью унифицировать некоторые принципы, чтобы избежать ненужного разнобоя, который мог бы запутать читателей.

В основу принципов передачи текстов положены рекомендации, разработанные Д. Хекманном для немецких текстов⁷² и А.И. Грушей для кириллических текстов с территории ВКЛ⁷³. Тексты разделяются на слова и предложения, используется современная пунктуация, имена собственные пишутся с большой буквы. В кириллических текстах в основном сохраняются вышедшие из употребления буквы, при этом “а йотированное” передаётся буквой “я”, буквой “у” передаются буквы “у” и “Ѹ” оригинального текста. Выносные буквы отмечаются курсивом, пропущенные буквы вносятся в строку в круглых скобках. Конец строки в кириллических текстах отмечается знаком |.

№ 1

[1420-е гг., после 1422 г. конца июля. Кёнигсберг]. — Список пленных из Великого княжества Литовского, содержащихся в Кёнигсберге.

Op.: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. Hauptabteilung (Königsberger Archiv), Ordensbriefarchiv 28 833 (старая сигнатура: Varia 187).

Un.: Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum. 1198–1525. — Pars I. — Vol. III / Bearb. von E. Joachim, hrsg. von W. Hubatsch. — Göt-

⁷² Entwurf eines Leitfadens zur Edition deutschsprachiger Quellen (13.–16. Jh.) / Bearb. von D. Heckmann (25. Juli 2000; Stand: 17. September 2010). [Электронный ресурс.] — Режим доступа: <http://141.84.81.23/hiko-owp/index.htm>.

⁷³ Метадычныя рэкамендацыі па публікацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі (XIII–XVIII стст., перыяд Вялікага княства Літоўскага) / Аўтар-складальнік А. Груша. — Мінск, 2003.

tingen, 1973. — S. 528, n. 28833; *Petrauskas R. Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje — XV a.: Sudėtis — struktūra — valdžia.* — Vilnius, 2003. — P. 316.

Бумага, 30×8,8×30×8 см. На верхней стороне видны нижние хвосты букв другого текста. На левой половине пятно от влаги и два круглых отверстия. Водяной знак — голова оленя⁷⁴.

На обороте архивная пометка XVI–XVII вв.: Beschreibung eczlicher gefangenenn.

Dis sind die gefangen czu Konigisberg aws Litauwen. Wösthord^{a)} von Salshenik^{b)}⁷⁵ eyn beyor, Dyrmeys son von Salschenig; item Mylayke von Salshenik gesessen czu Tromponis — die czwene sind Litauwen und sind gesessen under dem hoptmanne Montawd⁷⁶ czu Salsenik. Item Szhedayk Demene czu Lyden⁷⁷ gesessen, der ist eyn freyer under deme hoptmanne Jagdind⁷⁸ genand woywode czur Lydaw. Item Condros Woyschennos eyn fryer gesessen ^{c)}-czu^{c)} Schescholen⁷⁹ under herczog Mychalken⁸⁰. Item

⁷⁴ Близкие: Wasserzeichen Hirsch / Bearb. von G. Piccard. (Veröffentlichungen der staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg, hrsg. von der Landesarchivdirektion Baden-Württemberg. Sonderreihe: Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart. Findbuch XV: Wasserzeichen Vierfüßler. Teil 1: Hirsch.). — Stuttgart, 1987. — n. 419–421 (илл. на с. 104, Неймерген, 1415 г.). Бумага с подобными водяными знаками широко использовалась в балтийском регионе (Пруссия, Жемайтия, Литва) в первые десятилетия XV в.; помимо мест, перечисленных в печатной версии каталога, n. 410 зафиксирован в Тапиау в 1410 г. (GStAPKB, Ordensbriefarchiv 1373, отмечено карандашом в экземпляре каталога из библиотеки того же архива).

⁷⁵ Солечники, город в Литовской земле, ныне — г. Шальчининкай на юго-востоке Литвы, районный центр Вильнюсского уезда.

⁷⁶ Александр Монтовт, литовский боярин, солечницкий наместник в 1422/23–1435, эйкшишский наместник в 1440. Владел вотчиной близ Солечник, пользовался гербом Топор (*Petrauskas R. Lietuvos diduomenė.* — P. 262).

⁷⁷ Лида, город в Литовской земле, ныне — на северо-западе Белоруссии, районный центр Гродненской обл.

⁷⁸ Ягинт, литовский боярин, лидский воевода. Возможно, родственник боярина Яна Римовидовича (*Petrauskas R. Lietuvos diduomenė.* — P. 247).

⁷⁹ Шешоли, ныне — местечко в Укмяргском р-не Вильнюсского уезда на юго-востоке Литвы, центр староства.

⁸⁰ Михаил Иванович Гольшанский, князь, сын Ивана Ольгимонтовича. Пользовался гербом с изображением кентавра. Киевский воевода в 1422/23–1433, гарант договоров с Тевтонским орденом: Мельненского мира 1422 г. и Христмемельского союза 1431 г., подписал послание сторонников Свидригайла Базельскому собору в 1433 г.,

Wesothe Erwethen son von Schesscholen; item Sabuthe Ermethen [!] son von Schessolen — die czwene sind gebruder unde vonen beyde in deme dorffe czu Schesscholen under herczog Michalken. Die vorgeschreiben sind Litauwen und sind gute frien. Item Staske von Rosanen eyn Russe, der dynethe myt synem eygen knechten und pferden herczog Michalken von Khywen.

^{a)} Над 1-м о надп. е. ^{b)} 1 впис. сверху. ^{c) -c)} Впис. над строкой.

№ 2

[1470 г.] июня [1–30]. [Киевская земля]. — Приговор суда пана Каленика по тяжбе между софийским наместником паном Мануйлом и панами Родуличами о спорных угодьях.

Ор.: неизвестен.

Копии: К₁ — Российский государственный исторический архив, ф. 823, оп. 1, д. 1, л. 1–2 об. (30-е гг. XVI в.). Бумага, 32,5×41×32,5×42 см. Водяной знак — тиара⁸¹. Текст сильно выцвел, лист распался на верхнюю и нижнюю половины по горизонтальному сгибу посередине, на его пересечении с вертикальным сгибом часть утрачена; в настоящее время с обеих сторон оклеен папиросной бумагой, вложен в архивное дело поперёк и вклеен в него посередине, так, что нижняя его половина обозначена как л. 1 об., верхняя — как л. 2.

В большинстве случаев используются буквы “ж” и “а”, реже “у” и “а йотированное”.

На обороте в нижней части листа (л. 1) пометки чрнл., XVII в.: 39 no; Mihałki Same; прочие нрзб.

К₂ — Там же, л. 3–3 об. Транскрипция латинскими буквами, XIX в. Лист с обеих сторон оклеен папиросной бумагой.

казнён по приказу Свидригайла в 1433 г. (Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy. — S. 96; Dokumenty. — S. 79; Korczak L. Monarcha i poddani. — S. 181, n. 32).

⁸¹ Близкий: Die Kronen-Wasserzeichen. Findbuch I der Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart / Bearb. von G. Piccard. (Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg. Sonderreihe. Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart. Findbuch I.). — Stuttgart, 1961. — Abt. V. — S. 37, 87, n. 9 (разновидность а — монастырь Кеппель, Кюстрин, Краков, 1532, в сильно деформированном виде — 1543–1545; разновидность b — Франкфурт-на-Майне, Пётрков, 1532–1534).

Перевод: П — Там же, л. 5–5 об. Польский перевод менее разборчивым почерком (XVII в.?). Лист с обеих сторон оклеен папиросной бумагой.

Уп.: Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. — Т. I (1470–1700). — СПб., 1897. — С. 3, п. 1.

Текст печатается по К1, утраченные места восстанавливаются по смыслу, К2 и П.

По приказан(ь)ю г(о)с(по)д(а)ра н(а)шаго, кн(я)за ^{а)}Семена Влєксандровича^{а)}, ѿчича киевского. Жаловалса^{б)} г(о)с(по)д(а)рю н(а)шому, кн(я)зю Семену Александровичу | пан ^{а)}Мануило, намѣстник^{а)} соѿеискии, на пана ^{а)}Васил(ь)я Родулича^{с)} и^{а)} на его братанича, на ^{а)}пана Ивашика^{а)}, што ж **Ш**ни в ц(е)рковную землю | уступаютьса, и в сеножати, и в воды в ц(е)рковныи. И г(о)с(по)д(а)рь наш, кн(я)зь Семен Александрович, послал мене, суд(ь)ю, пана ^{а)}Каленика^{а)}⁸², межи | ими тог(о) досмотрети и право межи ими вчинити. И я есми выехал на тую землю, и стали перед нами митрополич(ь)и люди Мигал(ь)|чичи и Родулич ч(е)л(ове)къ Томило, и межи себе того мног(о) говорили, а далеи выступил Родулич ч(е)л(ове)къ, три ч(е)л(о)в(е)ки старыи, стороннии, и мы | есмо вѣлели тым людем межи себе подумати, и **Ш**ни межи себе думали, и пришли перед нас, и Родулича людники моват так, што ж “тут | были старыи бояре Александро да Пенко да Дмитриеи, шни тыи сеножати кошивали, а Мигал(ь)чичи тут не постали”. **Ш**пят(ь) выступивши | Мигал(ь)чич людники, и моват так: “Правда ес(ть), мы тых старых бояр н[е] знали, але то вѣдаем, как при Евлашку было, митроп[о]лич[ь]и люди | Мигал(ь)чичи тыи сеножати кошивали, и Мигал(ь)чичем ^{д)}Евлашко^{д)} почал кривду чинити, и почал на них хвалитиса, и хотел их изгечи | и в воду втопити, и то над ними вчинил, ѿцу их руки втал и вчи выимал, и намѣстник соѿеискии Д(а)в(ь)дъ Голобородыи зазвалса | с ним до кн(я)за ^{а)}великог(о) Витовта^{а)}⁸³, и кн(я)зь великии Витовтъ смотрел межи ими права, и Евлашка шбвинил, и виною ег(о) казнил, | а тую землю шчистивши, шпат(ь) придал к ц(е)ркви Бшж(ь)ей. И Евлашко шпат(ь) почал им кривду чинити, и сѣно в них побрал, и Мигал(ь)чичи жаловалиса намѣстнику соѿеискому,

⁸² Каленик Каленикович, сын Каленика Мишковича, киевский боярин, упоминается в 1457/58–1488 гг. (*Lulewicz H. Miskowicze, Kalenikowicze, Tyszkowicze.* — S. 315; *Яковенко Н.* Українська шляхта. — С. 181, 186).

⁸³ Витовт Кейстутович, великий князь литовский (1392–1430).

и намѣстник жаловалса на него кн(я)зю ^{а)}-киевскому Михаилу^{а)}⁸⁴, и кн(я)зь Михаило | суд судил, и Мигал(ь)чич шправил, и Евлашка шбвинил, и платил Евлашко тым людем за сѣно копу грошей”. И я, пан Каленик, | испытал Родулича людников, чи “Хоживала Евлашкова коса” по тым сеножатем, а либо инших бояр, и Родулича людники моват | так: хоживала Евлашкова коса; и Мигал(ь)чичи моват так: “Не хоживала ничия коса, разве Мигал(ь)чич”. И выступил Родулич | людник, а мовит так: “Накаменчанѣ, што шни после тог(о) кошивали тьи сѣножати на Юршу”⁸⁵, и Мигал(ь)чичи кинулиса на тьи | люди Накаменчанѣ со ста коп, и тьи люди Родулича не смѣли са послати. И я, пан Каленик, много говорил Родулича людем, штобы са | послали Накаменчанѣ, и шни са не послали. И я в том митрополич(ь)и люди шправил, и шпат(ь) выступивши Родулича ч(е)л(о)векъ | Томило молят [!] так: “^{е)}-еще ми ес(ть) до тых людеи д[...]ѣ, што ж им нѣтъ на реку дѣла^{е)} ни щолном, ни волоком, ани | з дорогою”. И Мигал(ь)чичи моват так: “Хоживали [наши шт]ци^{д)} и дѣды и щолном и волоком и з дорогою, а ^{д)}-мы тепере | [хоч]ем^{д)} потом[у] ж” ^{з)}-[...][...] и Том[...] выст[...] и суседи^{з)}. И Мигал(ь)чичи на то не послали, а ^{h)}-по[д]дали старо | 20 ч(е)л(о)век(о)в^{h)}, пана Жидимонтовых⁸⁶ людеи, што ж ^{и)}-[...][...]вали^{и)} по тои рецѣ и щолномъ и со всим, и Томило с(я) не послал | на то, и шпат(ь) Т[ом]ило выдал тивуна вышовского Саву^{и)}, и Мигал(ь)чичи на Саву са послали, и мы Савы испытали, | и Сава молят [!] так: “Правда ес(ть), как са завалчили и з Евлашком, так почали посполи-то ездити по тои рецѣ, и щолномъ | и з дорогою и з волоком зашдно. И мы есмо Мигал(ь)чичи Шправили во всем, и в сеножатех, и в рецѣ, ^{а)}-и в селищи в Макалевичох^{а)}⁸⁷, | што ж ѿци их старины на том селищи вживали, а им тепере по тому ж на том селищи седети, как ѿцих [!] их сеживали, | и пересуд есмо в Мигал(ь)чич взяли на том мѣсте, где есмо

⁸⁴ Михаил Иванович Гольшанский, см. прим. 80.

⁸⁵ Юрша Иванович, луцкий или киевский боярин, луцкий староста в 1429–1431 гг., брянский воевода в 1433 г., киевский воевода в 1436–1438 гг., кременецкий староста в 1442 г., брацлавский староста в 1447/48–1451/52 (*Kuczyński S. M. Jursza // Polski słownik biograficzny. — Т. XI. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1964. — S. 347; Petrauskas R. Lietuvos diduomenė. — P. 248*).

⁸⁶ Жидимонт Индрихович, житомирский староста ок. 1458–1468 гг. (*Роз-ов В. Українські грамоти. — п. 91; Українські грамоти XV ст. — п. 4*).

⁸⁷ Макалевичи, село в Киевской земле, на р. Тетерев, ныне — с. Макалевичи в Радомышльском р-не Житомирской обл.

их вправили, а в то во все не надобе вступ[а]тиса | Родуличом, ни пану¹⁾ Васил(ь)ю, ани пану¹⁾ Ивашку, а иному нико[му]. И на то есмо листь свои записали и печат(ь) свою | приложили. А при том роз(ь)езде были добрыи люди: крыло[ш]анин печерскии Селивестръ, крилошанин сошеискии поп | Яшько Уздвиженскии, а пан Устреико, архимандричии б[о]яре, Ивашко [...]басин^{к)}, Улешко Петрович, а иншии, а Сава | с Вышевич⁸⁸⁾, Юрько, а Константин торговец кн(я)жи, Иван [Мих]еевич¹⁾, а инших было людеи добрых досыт(ь), а писана | сия грамота в лѣт(о) 6978, индикт въ 3, м(е)с(я)ца июн(я).

^{а) -а)} Подч., по-видимому, теми же чрнл., какими переписан осн. текст. ^{б)} Над буквой о писец начал писать выносную букву в, но не закончил, потом написал её в строке. ^{в)} Здесь и далее в данном имени буквы а и у пишутся лигатурой, д — выносная. ^{д) -д)} Подч. вместе с концом предыдущего и началом следующего слова. ^{е) -е)} Квадр. скобками отмечена дыра в K1; П: ieszem iest do tych ludyi Michalczyc dzieło, ze im nie mas [...] dzieła na rzeke. ^{ф) -ф)} Восст. по K2. ^{г) -г)} Строка на сгибе, текст сильно пострадал. K2: [cho] dyty y ztamyli wystawy swoi ludy susedy; П: а my teraz chcemi takze chodzic, y Tomiło swoje ludzie postawił z samsiady. ^{h) -h)} K2: poddały strononu, yż czołowik; П: podali na to stronnych dwadziescia człekow. ^{и) -и)} K2: Otcy [...]; П: Оуцowie ich iездзиwали по тыи рzece. ^{й)} Буквы а и у написаны лигатурой. ^{к)} В начале имени не читаются две буквы в строке (первая похожа на К), над ними выносная н или и. K2: Нуѣbasyn; П: Holbasyn или Kolbasyn. ¹⁾ K2: Mychaiewycz; П: Micheiowic.

№ 3

[1480 г.] января 3. Овруч. — Продажный лист Волчки Боденковского и его сыновей Евлашки и Романа киевскому воеводе пану Мартину Гаштольду на селище Крехаев с бортными землями и 14 озёрами [в Киевской земле] за 200 коп чешских грошей.

Op.: Lietuvos Mokslų akademijos Vrublevskių Bibliotekos Rankraščių skyrius, F 1–21. Жёлтый пергамен, 31,2×15,5×30,9×15,5 см, внизу листа загиб высотой

⁸⁸⁾ Вышевичи, село в Киевской земле, на р. Тетерев; ныне — с. Вышевичи в Радомышльском р-не Житомирской обл.

30,9×4,9×30,9×4,6 см, к которому на голубых шёлковых шнурках привешены три печати из почерневшего зелёного воска в жёлтых восковых мисочках, очень хорошей сохранности. В поле каждой печати полукруглый готический щит, с изображением родового знака в виде буквы Т, у которой правая половина перекладки плавает вниз, левая согнута под прямым углом, а основание внизу в правой части напоминает половину стрелы. По периметру каждой печати надпись во внешнем и внутреннем ободках (тексты не читаются). 1-я печать — овальная, 27×24 мм; 2-я — круглая, 24 мм; 3-я — круглая, 21 мм.

Пометки: в левом верхнем углу: №28 (выщ. чрнл., поч. 19–20 вв., по диагонали снизу вверх); Списание (? крд., поч. 19–20 вв.); Продажная запись отъ

*Печать Волчки Боденковского.
Lietuvos Mokslų akademijos Vrublevskių
Bibliotekos Rankraščių skyrius, F 1–21*

*Печать Евлашки Боденковского.
Lietuvos Mokslų akademijos Vrublevskių
Bibliotekos Rankraščių skyrius, F 1–21*

*Печать Романа Боденковского.
Lietuvos Mokslų akademijos Vrublevskių
Bibliotekos Rankraščių skyrius, F 1–21*

Боденковскихъ Мартину Гас[товтовичу [испр. из Гаштольту] на дворище Крехаево, съ землями и 14 озерами, | проданное за 200 копъ широкихъ грошей чешской монеты, | а польскаго счета. Писана въ Овручѣ 3 янв. 13 инд. | (на рус. яз.) (чѣрными чрнл., поч. 19 — нач. 20 в.); *сверху по центру наклейка с изображением двуглавого орла, типографской надписью:* Виленская Публичная Библиотека, *ниже на ней номера:* V₁-21, F1. *Справа от наклейки:* № 13 (по диагонали снизу вверх, *выщв. чрнл., поч. 19-20 в.); 35 (синим крнд.). В левом нижнем углу:* № 22 (по вертикали, снизу вверх); Wołczko Bodenkowski ze Swemi | dziećmi zeznawa [...p]rzedał | Panu Martinow[i] Gasztoltowi | Sieliszczy na[s]ze na imię K[recha]liew + Mens Feb 3 (*выщв. чрнл., поч. 17-18 вв.); N 112 (зач., выщв. чрнл., поч. 17-18 вв.); N. 112. (выщв. чрнл., поч. 17-18 вв.); Podlachie (выщв. чрнл., поч. 17-18 вв.); Reuisum 1730 (подчѣркнута, выщв. чрнл., поч. 18 в.). Посередине, под наклейкой надп.:* Лист Волч[ь]ка Боденковского ...|... Евлашком а Ромашьком продажным п(а)ну Мартину Кгастовтовичу на селище их Крехаевское | ... Александровские, Игнатовские, ... а иншие многии земли, и на езеро Не[же]н... а Корашая, а Пол(ь)ная... лисце и ин|... (*выщв. чрнл., поч. 16 в.*). В правом нижнем углу: ...|... Gastold...|... (*выщв. чрнл., поч. 18 в.); Н.; ...|...|... (выщв. чрнл., 17-18 в.?)*.

Публ.: Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском центральном архиве и Виленской публичной библиотеке. Издание Виленской археографической комиссии. — Вып. I (1432–1548 гг.). — Вильна, 1884. — Л. II, с. 2, п. 3.

Уп.: Описание Рукописного отделения Виленской публичной библиотеки. — Вып. III. — Вильна, 1898. — С. 2, п. 21; Pergamentų katalogas / Sud. R. Jasas. — Vilnius, 1980. — P. 47–48, n. 91.

† Я, Волчцько Боденковський, и своими дет(ь)ми съ Евлашком а з Романом, визнаваем сим своим листом, кому будет потреб(а) его видети, а любо | чтоучи его слышати, иж есмо то оучинили ни жадным припужением, ани зведен(ь)ем, нижли своее доброе воли для бол(ь)шаго оужитку нашего, | продали есмо пану Мартину Кгастовтовичю⁸⁹ сѣлища

⁸⁹ Мартин Гаштольд, литовский боярин, сын Яна Гаштольда. Впервые упоминается в 1460 г., ум. в 1483 г. В 1464–1471 гг. новгородский староста, в 1471–1480 гг. киевский воевода, в 1477–1479 гг. маршалок земский, в 1480–1483 гг. трокский воевода. Пользовался гербом Абданк, вотчина — Геранёны (*Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich.* — S. 88–89; *Petrauskas R. Lietuvos diduomenė.* — P. 243).

наши на има Крѣхаев, а к тому сѣлицю зѣмли бортные: Алѣксандровская, | Игнатовская, а Грицева, а Морозова, а Оушаковская, а Мотовилово, и с тыми | вѣры, которые слоухают к тому сѣлицю къ Крахаевоу, и к тым землам | на има вѣро Нѣжен^{а)}, а Богачь, а Рать, а Корашая, а Польная, а Бѣрезовица, а Чернев, а Навалище, а Бродець, а Ивки, а Зметы, а Вѣрбиловъ, | а Глушки, а Вѣликое вѣро, впроче крыницъ, што неводом волочатъ. А за то есмо | взали оу пана его м(и)л(о)сти двѣсте коп широких грошей че|ские монеты | а пол(б)ские личбы, личачи по шестидѣсят(и) грошей за копу. А продали | есмо то вѣчно и непорухомо его м(и)л(о)сти, и дѣтем его, и ег(о) | потом | будучим и ближшим, так долго и так широко и вкругло, как слушало | истарины [!] к тому сѣлицю къ Крѣхаевоу. А мнѣ, Волчькоу, и | моим | дѣтем вышереченым, и моим ближним, и по нас будучим не надобѣ са | в то ни во што вѣступати. А при том были докторъ с Кракова | кн(я)зь Янъ | Рекгула, а кн(я)зь Иванъ Борисович Глинский⁹⁰, а пан Федко Полозь⁹¹, а | кн(я)зь Путата⁹², а Вкушко Калеиникович⁹³, а Горностаи ключник киев- | ский⁹⁴, а пана Мишков с(ы)нъ Котовича Богдан, а тивун вруцкий Костушко, | а Васко Влѣшковичъ земланин | снопородский, а воить каневский Юшько. | А надто дла лѣпшее твѣрдости и пѣчати есмо свои привѣсили къ сему | нашему листу. П(и)сан в Овручем ген(варя) 3 д(е)нь, индик(т) 13.

^{а)} н вынесена над строкой под титлом между ж и е.

⁹⁰ Иван Борисович Глинский, князь, сын князя Бориса Ивановича Глинского, упоминается во второй половине XV в. В 1490–1496 гг. наместник черниговский (*Wolff J. Kniaziowie litewsko-rusczy. — S. — S. 79*).

⁹¹ Федько Полоз, киевский боярин, родоначальник киевских и пинских бояр Полозов (Полозовичей, Полозовых), жил во второй половине XV в. (*Boniecki A. Poczet rodów. — S. 251–252*).

⁹² Дмитрий Иванович Путятич Друцкий, князь, сын кн. Ивана Семёновича Путяты Друцкого, впервые упом. в 1455 г., ум. в 1505 г. В 1486 г. наместник мценский и лобутский, в 1486–1488 гг. наместник брянский, в 1492–1505 гг. наместник киевский (*Wolff J. Kniaziowie litewsko-rusczy. — S. 62; Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. — Tom IV: Ziemia Smoleńska i Województwo Smoleńskie. XIV–XVIII wiek. — Warszawa, 2003. — S. 45*).

⁹³ Окушко Каленикович, сын Каленика Калениковича, киевский боярин, упоминается в 1480–1500 гг. (*Lulewicz H. Miszkowicze, Kalenikowicze, Tyszkowicze. — S. 317; Яковенко Н. Українська шляхта. — С. 181, 186–187*).

⁹⁴ Остафий-Горностаи, сын Романа Ивашковича, киевский боярин, родоначальник бояр Горностаев, упоминается в 1480–1503 гг. (*Яковенко Н. Українська шляхта. — С. 170, 172, 174*).

УДК 930.2:929.6(477-25) «16/17»

НАТАЛЯ БіЛОУС
(Київ),

ОЛЕГ ОДНОРОЖЕНКО
(Харків)

ГЕРАЛЬДИКА КИЇВСЬКИХ МІЩАН СЕРЕДИНИ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ

Герботворення київських міщан представлено переважно сфрагістичними пам'ятками, найдавніші зразки яких походять від середини XVI ст. Інформація про них частково вже публікувалася в роботах українських та польських науковців¹. Тож дана стаття є спробою доповнити вже існуючі дослідження, а також систематизувати за родовими знаками печатки представників міської еліти Києва у зазначений період.

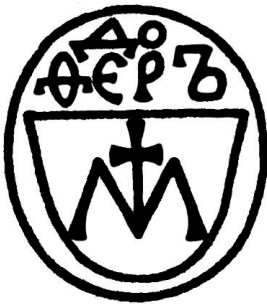
У литовсько-польську добу київська міська верхівка, подібно до представників нобілітету Київської землі, в якості гербів використовувала переважно родові знаки, в основі яких були різноманітні буквоподібні конструкції, хрести, стріли, кола, півкола тощо. Першу з цих груп можна прослідкувати на прикладі гербів на печатках міщанських родів Баликів, Маликовичів, Романовських та Ходиків.

Герботворення членів родини Ходиків представлено на печатці київського райці Федора Ходики-Кобизевича від 1553 р., що є найранішою джерельною згадкою. На ній в іспанському щиті зображено знак у вигляді літери **М** *нід хрестом*, у супроводі напису згори: **ФЕДОРЪ**².

¹ *Piekosiński F.* Herbarz szlachty polskiej wieków średnich. — Kraków, 1897. — S. 122–123, 142–144, 191–192; *Cumtůi I.* Печатки міських урядовців XVII — XVIII ст. (зі збірки Чернігівського історичного музею ім. Тарновського // *Знак*. — 1999. — Ч. 19. — С. 2–3; *Люта Т.* Печатки київського суспільства XVI ст. як джерело до історії української геральдики // *Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках*. — Львів, 2003. — С. 163–166; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. — К., 2008. — С. 153–155.

² ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 22 (овальна, 14 × 12 мм).

Дещо схожим гербом користувався також його родич — Василь Федорович Ходика³. Яскравий тому приклад — зображення на матриці печатки, що зберігається у сфрагістичній колекції Музею Шереметьєвих. Ця унікальна печатка виготовлена зі срібла вагою 5,1 г і має восьмикутну форму робочої частини (розміром 13x10,5 мм), яка являє собою випуклу пластину (товщиною 4 мм). Вона з'єднана з утримуючою частиною (висотою 18,5 мм, шириною 7 мм, товщиною 3 мм), що має вигляд довгої пласкої ручки з кільцем угорі. В полі печатки розміщено ренесансовий щит зі знаком у вигляді літери **М** під хрестом, та латинські літери над щитом: **VFH**⁴.

Печатка Федора
Ходики-Кобизевича
1553 р.

Матриця печатки Василя Федоровича
Ходики другої половини XVI ст.
з колекції Музею Шереметьєвих

Родина Ходиків найбільш знана серед киян XVI — першої половини XVII ст., передусім, завдяки статті відомого українського історика Володимира Антоновича у журналі “Киевская старина” (1882 р.)⁵. Крім того, архівні джерела зберегли про неї чимало інформації, особливо про її найбільш відомого представника — Василя Федоровича Ходіку (первісне прізвище — Кобизевич). Його предки походили з мозирських бояр.

³ Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 298.

⁴ Музей Шереметьєвих, Сфрагістика, МЦ-1246; *Однороженко О.* Руськая сфрагістика періода позднего Средневековья (XIV — середина XVI в. // *Антиквар.* — К., 2010. — № 11 (48). — С. 42; *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття. — К., 2011. — С. 52, іл. 19.

⁵ Див. передрук: *Антонович В. Б.* Киевские войты Ходыки // *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори.* К.: Либідь, 1995. С. 160–185.

Батько — Федір Кобизевич після одруження мав десятеро дітей — вісьмох синів: Лазаря, Кузьму, Василя, Федора, Яцька, Силу, Федорця молодшого, Ієва та двох дочок — Федору та Овдотю. У 1550–1557 рр. він мешкав під прізвиськом Ходика-Кобизевич (прізвисько “Ходика” тоді означало “прийшлий, новоприбулий”) у Києві, де активно займався торгівлею. Помер у Мозирі 1569 р. Три його сини — Василь, Федір та Ієв у 1571 р. переїхали до Києва, де жив їхній родич — райця Устим Фіц-Кобизевич. У родинних стосунках з Кобизевичами перебувала інша київська міщанська родина — Ходиків, представники котрої — Федір, Софія та їхній син Федір померли від чуми у 1572 р. Того ж року брати Василь та Федір Кобизевичі перейняли прізвище Ходиків.

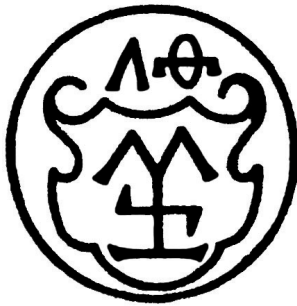
Василь Ходика одружився з Єфросинією Митковною, дочкою заможного київського купця Митка Богдановича. Цей шлюб відкрив йому шлях до багатства і слави, оскільки разом із дружиною він успадкував майже усе майно Митковичів. У шлюбі мав дев'ятеро дітей: сина Федора та вісім дочок: Ганну, Марушу, Людмилу, Тетяну, Настасію, Федору, Олену, Богдану. Деякі з них кількаразово виходили заміж за шляхтичів.

У 1570–1580-х рр. Василь Ходика активно займався торгівлею, їздячи до Любліна, тоді ж щороку обирався райцею. Скоріше за все, саме в ті часи він активно користувався своєю особовою печаткою, засвідчуючи нею різноманітні документи приватного характеру. Більшість членів міського уряду підтримувала з ним дружні стосунки, деякі були його родичами, дехто — боржниками. Він мешкав з родиною на Подолі на вулиці Воскресенській поблизу Воскресенської церкви та Ринкової площі. Поступово йому вдалося стати власником значної нерухомості в місті: скупивши двори у своїх сусідів, утворив власну юридику.

Накопичивши значні статки, і, заручившись підтримкою міської верхівки, він знайшов шляхи для придбання земельної власності й переходу до шляхетського стану. Завдяки протекції коронного гетьмана Яна Замойського Василеві разом із братами Федором та Ієвом 27 березня 1589 р. вдалося отримати королівський привілей на вальному сеймі у Варшаві на шляхетство за військові заслуги під час московсько-польської кампанії 1578–1581 рр. Їм та їхнім нащадкам надавався шляхетський герб та вольності. Зображення цього герба, у ренесансовому щиті, присутнє на пізнішій печатці Василя Федоровича Ходики-Креницького від 5 квітня

1609 р.⁶ Набуття нобілітаційного привілею відкривало широкі можливості для їхніх власників і, зокрема, шлях до збагачення⁷.

Знак у вигляді літери **М** над *хрестом* із загнутими кінцями та основою, використовувався в основі родового герба київського райці Левка Федоровича, що його бачимо в німецькому щиті на печатці від 1600 р⁸. Подібне за своєю іконографією зображення спостерігаємо на печатці Михайла Федоровича від 1571 р. — знак у вигляді літери **М** під перехрещеною стрілою, що лежить вістрям догори⁹. Однак, та обставина, що останній фігурує в документі як зем'янин, а також певна відмінність в зображеннях гербів, не дозволяють припускати приналежність Левка та Михайла до одного роду. Скоріше за все, вони походили з різних родів, уживаючи один спільний патронім “Федорович”. У даному випадку це означало лише те, що їхні батьки мали однакове ім'я — Федір, досить поширене у київському міському середовищі у зазначений період.

Печатка Левка
Федоровича 1600 р.

Печатка Михайла
Федоровича 1571 р.

Знак у вигляді літери **Н** з *хрестиком* на лівій щоглі представлено в якості герба в ренесансовому щиті на печатці київського райці Каленика Романовського від 1553 р¹⁰. На печатці київського купця та райці

⁶ АРК, ASang, Тека XXVII, Plik 73 (восьмикутна, 18 × 16 мм; згори літери: WK).

⁷ Див. публікацію цього привілею у даному збірнику у рубриці “Публікація джерел”.

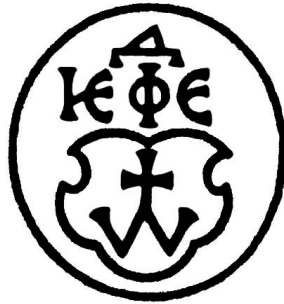
⁸ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 25 зв. (кругла, 14 мм; згори літери: ЛФ).

⁹ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 523 зв. (восьмикутна, 15 × 12 мм; згори літери: МФ).

¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 22 (овальна, 15 × 13 мм; згори напис: КАЛЕН).

Печатка Каленика
Романовського 1553 р.

Печатка Богдана-Нефедія
Маликовича 1553 р.

Богдана-Нефедія Маликовича того ж року знак має вигляд літери **W** під хрестом у ренесансовому щиті¹¹.

Подібна конструкція родового знака у вигляді літери **W** під літерою **T** присутня на печатці київського війта Яцка Балики (1598) та його сина з таким самим ім'ям (1623)¹². Созон Яцкович Балика користувався печаткою (відбиток від 20 травня 1622 р.) з аналогічним зображенням герба в іспанському щиті в супроводі заборола з наметом та павичевого пера в нашоломнику¹³. Натомість, на печатці київського радці Михайла Яцковича Балики від 1639 р. у півкруглому бароковому щиті знаходимо іншу геральдичну конструкцію — знак у вигляді трираменного хреста з подвійним заокругленим розгалуженням згори під шестипроменевою зіркою¹⁴. Таким чином, представники однієї родини користувалися дещо відмінними печатками.

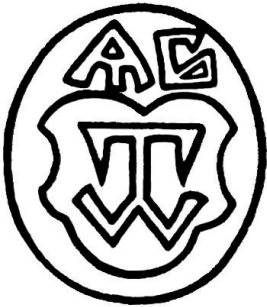
Балики — одна з найбільш відомих київських міщанських родин XVI — XVII ст. Найраніша згадка про них міститься у ревізії Київського замку 1552 р., де як міщанин замкової юрисдикції фігурує Павло Балика. Його син Хатян Павлович, перейшовши під юрисдикцію магістрату, став радцею (1554), а у 1577–1579 рр. згадується вже як бурмистр “Старої ради”.

¹¹ Там само. (Печатка овальна, 14x13 мм; згори напис: НЕФЕД).

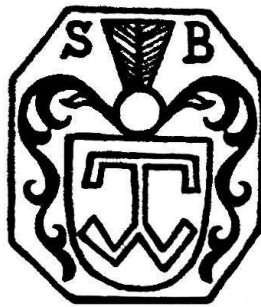
¹² НБУВ ІР. Ф. 301, спр. 517 Л, арк. 212 зв.; ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 57, арк. 1 зв.; Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 153–154; *Piekosiński F.* Herbarz szlachty polskiej wieków średnich. — S. 142–144 (овальна, 13 × 11 мм; згори літери: ⒷБ).

¹³ AGAD. AZ, Sygn. 337, k. 35; Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 153–155 (восьмикутна, 16 × 14 мм; згори літери: SB).

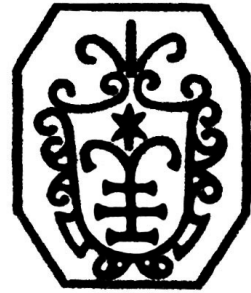
¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 34 зв. (восьмикутна, 13 × 11 мм).

Печатка Яцка
Балики 1598 р.

Печатка Яцковича
Балики 1622 р.

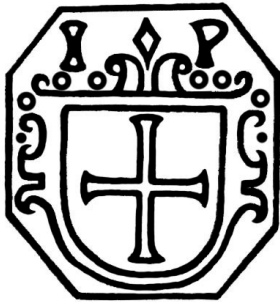

Печатка Михайла
Яцковича Балики 1639 р.

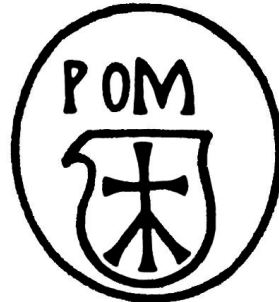
Їхні родичі обіймали чільні посади в органах міського самоврядування: Хоцко, будучи купцем, 1572 р. став радцею, а 1578 р. — бурмистром “Нової ради”; Яцко (Діонісій) з 1575 р. згадується як радця, 1578 р. — бурмистр рочний. Королівським привілеєм від 13 червня 1593 р. Яцко Балика був затверджений на уряді київського вйта і обіймав його до кінця життя — червня 1612 р. Мав синів — Олександра, Созона, Яцка, Богдана та дочку Федору. Родина мешкала на Подолі на вул. Свято-Духівській. Созон тричі був “рочним” бурмистром: 1614, 1616, 1622 рр. Королівським привілеєм від 25 лютого 1628 р. він був затверджений вйтом. Помер у лютому 1629 р. Інший брат — Богдан (Божко) був одружений з дочкою київського бурмистра Себастьяна Андрійовича, брав участь у московсько-польській війні 1608–1613 рр., про що залишив спогади у “Записках киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г.”; як один із представників козацької старшини 30 жовтня 1617 р. підписав козацьку декларацію. Яцко Балика обирався “рочним” радцею 1622 р. та 1630 р. Учнями Київської братської школи були Леонтій та Петро Созонович. Інші представники родини також займали посади в міському уряді: Михайло Балика 1629–1630 рр. був старшим радцею, 1635 р. — “рочним” бурмистром, 1637 р. — лентвйтом; 1638–1649 рр. — бурмистром “Старої ради”; як старші лавники згадуються Андрій (1639) та Петро (1653–1654)¹⁵.

До числа найбільш поширених сюжетів у герботворенні київських міщан належить зображення *хрестоподібних знаків*. Так, київський райця Філон Шершневич користувався печаткою з зображенням лапчастого

¹⁵ Докладніше див.: Білоус Н. О. Балики // Енциклопедія історії України. К., 2003. — С. 173.

Печатка Філона
Шершневича 1636 р.

Печатка Романа
Гарволитина 1551 р.

Печатка Артема Семеновича
Конашка 1610 р.

Печатка Яцка
Грицьковича 1622 р.

хреста в півкруглому бароковому щиті, про що свідчить документ від 11 лютого 1636 року¹⁶. Роман Гарволитин 1551 р. користувався печаткою з зображенням у німецькому щиті знака у вигляді хреста з потрійним розгалуженням здолу¹⁷. Київський радця Артем Семенович Конашко мав у полі печатки зображення знака у вигляді двораменного хреста в ренесансовому щиті (документ від 30 березня 1610 р.)¹⁸. А на печатці Яцка Грицьковича 1622 р. у щиті бачимо знак у вигляді хреста, рамено якого перетинає два півкола кінцями в різні боки¹⁹.

Знак у вигляді хреста-свастики в півкруглому бароковому щиті знаходимо на печатці кийвського радці Богдана Сомковича (документи

¹⁶ НБУВ ІР. Ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 174 зв. (восьмикутна, 14×13 мм; згори літери: ІР).

¹⁷ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 21 (овальна, 15×13 мм; згори напис: РОМ).

¹⁸ НБУВ ІР. Ф. 301, спр. 517 Л, арк. 235 (восьмикутна, 14×12 мм; згори літери: АСХ).

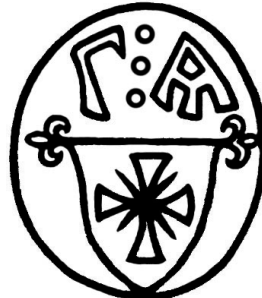
¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 101, арк. 2 (овальна, 14×12 мм; згори літери: ГА).

за 1635–1639 рр.)²⁰. У 1649 р. він фігурує серед “бурмистрів Старої ради”, тобто належав до старої правлячої еліти міста. У вересні 1651 р. після відступу військ литовського гетьмана Януша Радзивіла з Києва він обійняв уряд війта. Відомості в джерелах про нього як війта містяться у виписі з ратушної книги від 4 квітня 1653 р. У травні — липні 1654 р. Богдан Сомкович очолював посольство від міської громади в Москву з метою домогтися від царя підтвердження всіх наданих раніше київським міщанам привілеїв. 16 липня 1654 р. цар надав йому “жалувану грамоту” на війтівство із щорічним утриманням у сумі 500 польських золотих з ратушних доходів. Богдан Сомкович був одружений з київською міщанкою Катериною Волосовичівною; перебував на війтівському уряді до своєї смерті, що сталася на початку 1660 р.

Подібне зображення представлено також на печатці київського райці Григорія Яцковича Лойковича від 1627 р., але цього разу в ренесансовому щиті²¹. Втім, варто зауважити, що він упродовж 1614–1622 рр. користувався печаткою з дещо іншим зображенням — знаком у вигляді лапчастого хреста з сяйвом²².

Печатка Богдана
Сомковича 1635 р.

Печатка Григорія Яцковича
Лойковича 1614 р.

Свастикоподібний сюжет використано також у герботворенні відомого зем'янсько-міщанського²³ роду Черевчєїв. Так, радця Матвій Васильович Черевчєй 1598 р. уживав печатку з зображенням знака у вигляді

²⁰ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 29 зв., 34 зв. (овальна, 16 × 14 мм).

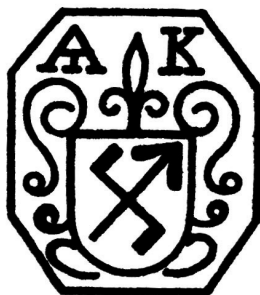
²¹ *Ситий І.* Печатки міських урядовців. — С. 3, мал. 3 (овальна, 16 × 14 мм; згори літери: КС).

²² НБУВ ІР. Ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 215 зв., 232 зв.; ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 101, арк. 2 (овальна, 14 × 12 мм; згори літери: Г: Ѡ).

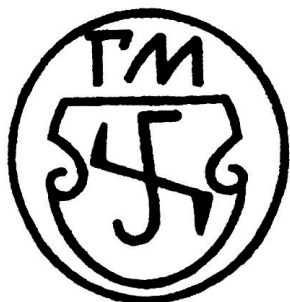
²³ *Яковенко Н.* Українська шляхта. — С. 149.

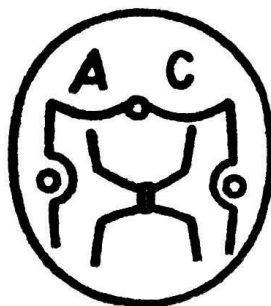
Печатка Матвія Васильовича
Черевчея 1598 р.

Печатка Яцка Васильовича
Черевчея 1598 р.

Печатка Григорія Матвійовича
Черевчея 1598 р.

Печатка Аполонії
Черевчеївни 1621 р.

перехрещеної хвилястим перев'язом стріли вістрям у лівий горішній кут у ренесансовому щиті²⁴. Аналогічне зображення родового герба в півкруглому бароковому щиті використав на своїй печатці у 1598–1600 рр. Яцко Васильович Черевчей, але цього разу знак мав перев'яз із загнутими кінцями²⁵. Натомість, на печатці Григорія Матвійовича Черевчея від 1598 р. у ренесансовому щиті було розміщено звичне зображення знака-свастики у вигляді хреста з загнутими кінцями²⁶. Нарешті, знак у вигляді літери **X** із загнутими кінцями представлено на печатці 1621 р. дружини кийвського ключника і городничого Станіслава Вигури Аполонії (Пелагеї) Черевчеївни, дочки райці Василя Черевчея²⁷.

²⁴ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 24 зв. (овальна, 16×15 мм; згори літери: М...).

²⁵ Там само. Арк. 24 зв., 25 зв. (восьмикутна, 16×14 мм; згори літери: ѠК).

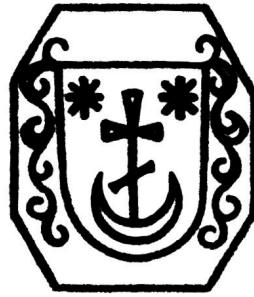
²⁶ Там само. Арк. 24 зв. (овальна, 14×13 мм; згори літери: ГМ).

²⁷ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 756 (овальна, 14×12 мм; згори літери: АС).

Знак у вигляді восьмипроменевої зірки з загнутими додолу кінцями на поземому рамені виконував роль герба радці Самійла Андрійовича²⁸. Син останнього — Богдан Самойлович 1639 р. користувався дещо іншим зображенням герба — у вигляді розширеного хреста над півмісяцем, що лежить рогами додолу, ліворуч — шестипроменева зірка²⁹. Подібну конструкцію має також герб на печатці київського радці Леонтія Стефановича Кошки від 1639 р.: в її полі в іспанському щиті розміщено знак у вигляді двораменного хреста з похилою долішньою перекладиною над півмісяцем, що лежить рогами догори, обабіч — дві восьмипроменеві зірки³⁰.

Печатка Богдана
Самойловича 1639 р.

Печатка Леонтія
Стефановича Кошки 1639 р.

Зображення знака у вигляді стріли вістрям догори знаходимо в півкруглому бароковому щиті на печатці київського радці Онисима Ходковича 1598–1600 років³¹. Згодом, перебуваючи на уряді бурмиистра, останній користувався печаткою впродовж 1610–1622 років з дещо іншим зображенням знака у вигляді поземого рамена з потрійним розгалуженням здолу в ренесансовому щиті, над яким розміщувалося забороло з наметом і павичеве перо в нашоломнику³².

Київський радця вірменського походження Василь Хурсович упродовж 1620–1623 рр. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді

²⁸ *Piekosiński F.* Herbarz szlachty polskiej wieków średnich. — S. 191–192, мал. 1069.

²⁹ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 34 зв. (кругла, 15 мм).

³⁰ Там само. (восьмикутна, 15 × 13 мм).

³¹ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 24 зв., 25 зв. (кругла, 12 мм; згори напис: ОНІ).

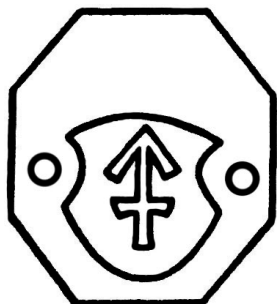
³² НБУВ ІР. Ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 215 зв., 235; ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 62, арк. 2 (овальна, 15 × 13 мм; згори літери: ОН).

Печатка Онисима
Ходковича 1598 р.

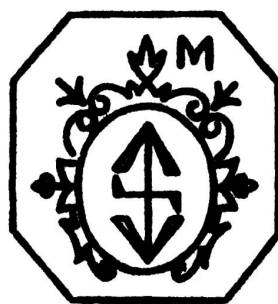
Видозмінена печатка
Онисима Ходковича 1610 р.

Печатка Василя
Хурсовича 1620 р.

Печатка Семена
Мелешковича 1551 р.

Печатка Матвія Павловича
Мачохи 1627 р.

перехрещеної стріли вістрям догори в ренесансовому щиті³³. На печатці більш ранішого періоду, що належала вйтові Семену Мелешковичу у 1551 р., знак мав вигляд перехрещеної стріли вістрям догори з потрійним розгалуженням здолу³⁴. А на печатці кийського бурмистра Матвія Павловича Мачохи 1627–1635 рр. родовий знак представлено у вигляді перехрещеної подвійної стріли в стовп в овалному бароковому щиті³⁵.

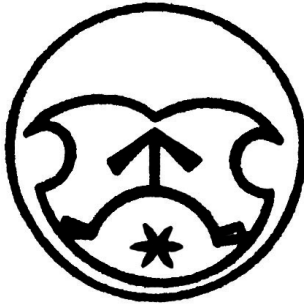
Родовий знак кийського міщанина Вільгельма Духретовича від 1598 р. мав вигляд кола, на якому знаходилася стріла вістрям догори з піввістрям угорі³⁶. Герб радці Лук'яна Булиевича з печатки від 1553 р. являв собою

³³ НБУВ ІР. Ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 212 зв., 220 (восьмикутна, 14 × 13 мм).

³⁴ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 21 (овальна, 13 × 11 мм; згори напис: СЕМЕН).

³⁵ Там само. Арк. 29 зв.; *Суптій І*. Печатки міських урядовців. — С. 3, мал. 2 (восьмикутна, 17 × 16 мм; згори літери: ММ).

³⁶ *Piekosiński F.* Herbarz szlachty polskiej wieków średnich. — S. 122–123, мал. 576.

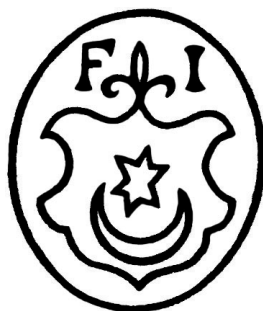
Печатка Лук'яна
Булиевича 1553 р.

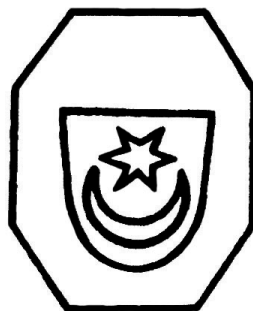
Печатка Максима
Хонича 1551 р.

знак у вигляді півкола кінцями додолю, які загнуто вбік, під вістрям стріли, здолу *шестипроменева зірка* в ренесансовому щиті³⁷. Останні два елемента присутні також на печатці 1551 р. київського вйта Максима Хонича, родовий знак якого мав вигляд півкола кінцями додолю, яке перетинає пояс із загнутими додолю кінцями над восьмипроменевою зіркою³⁸.

Зображення *зірки* присутнє на обох печатках київського радці вірменського походження Хвир'яна (Фір'яна) Івановича від 30 березня 1610 р. (у ренесансовому щиті)³⁹ та 1 листопада 1623 р. (в іспанському щиті)⁴⁰. На них бачимо шестипроменеву зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори. В даному випадку необхідно звернути увагу на похилене

Печатка Хвир'яна
Івановича 1610 р.

Печатка Хвир'яна
Івановича 1623 р.

³⁷ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 22 (кругла, 14 мм).

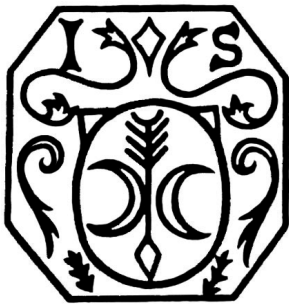
³⁸ Там само. Арк. 21 (овальна, 17 × 14 мм; згори напис: МАКСИМ).

³⁹ НБУВ ІР. Ф. 301, спр. 517 Л, арк. 235 (овальна, 14 × 12 мм; згори літери: FI).

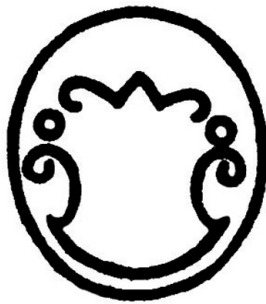
⁴⁰ Там само. Арк. 212 зв. (восьмикутна, 14 × 11 мм).

розміщення зірки в обох печатках, що не дозволяє ототожнити це зображення з польським гербом Леліва. Печаткою з аналогічним зображенням у ренесансовому щиті користувався у 1578 р. кременецький возний Опанас Іванович⁴¹.

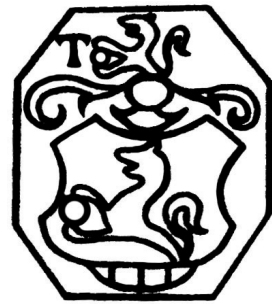
Зображення *двох півмісяців*, що лежать рогами в різні боки, між якими розташовано стрілу вістря додолу, знаходиться в овальному бароковому щиті на печатці кийського бурмистра Івана Даниловича Сказки за 1620–1635 роки⁴². Частково пошкодженою печаткою користувався 1635 р. кийський радця Матвій Пилипович, в полі якої розміщувався ренесансовий щит⁴³. Невдовзі, мабуть, він втратив її або вирішив замінити на іншу, про що свідчить відбиток на документі від 11 лютого 1636 р., де на печатці зображено польський герб Правда (лев, що виникає з муру і тримає в передніх лапах коло) в ренесансовому щиті, над яким розміщено шолом з наметом і нашоломник у вигляді лева, що тримає в передніх лапах коло⁴⁴. Втім, наявна в горішній частині печатки літера **T**, очевидно, вказує на приналежність цієї печатки іншій особі.

Печатка
Івана Даниловича
Сказки 1620 р.

Печатка Матвія
Пилиповича 1635 р.

Печатка, якою
користувався Матвій
Пилипович 1636 р.

Чимало міщанських печаток, що походять з теренів Київської землі, мають незадовільний стан збереження, через що неможливо повністю

⁴¹ АРК. ASang, teka XIV, plik 56 (овальна, 14 × 12 мм; згори літери: ОІ).

⁴² НБУВ ІР. Ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 220; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 29 зв. (восьмикутна, 15 × 13 мм; згори літери: ІS).

⁴³ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 29 зв. (овальна, 11 × 9 мм).

⁴⁴ НБУВ ІР. Ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 174 зв. (восьмикутна, 15 × 13 мм).

реконструювати зображення відповідних гербів. Так, на відбитку печатки київського радці Артема Окулича від 20 липня 1614 р. до сьогодні збереглося лише зображення ренесансового щита⁴⁵. А на відбитку печатки київського райці Давида Івановича Кривковича від 19 квітня 1622 р. зображення цілком стерте⁴⁶.

Підсумовуючи, зазначимо, що печатки представників міської еліти Києва середини XVI — першої половини XVII ст. демонструють усе розмаїття вживаних родових знаків, в основі яких були різноманітні буквоподібні конструкції, хрести, стріли, кола, півкола тощо.

⁴⁵ Там само. Арк. 232 зв. (овальна, 14 × 12 мм).

⁴⁶ Там само. Арк. 215 зв. (кругла, 13 мм).

ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

НАТАЛІЯ БІЛОУС
(Київ)

ПРИВІЛЕЙ НА ШЛЯХЕТСТВО КИЯНАМ ХОДИКАМ-КОБИЗЕВИЧАМ 1589 Р.

Нобілітаційні привілеї річпосполитської доби — ті рідкісні, унікальні документи, які іноді потрапляють до рук істориків. Саме такою знахідкою можна вважати привілей, що публікується нижче. Він був наданий трьом рідним братам татарського походження, вихідцям із Мозиря — київським міщанам Василеві, Ієву та Федорові Ходикам-Кобизевичам на вальному сеймі у Варшаві 27 березня 1589 року. Братів було визнано шляхтичами за їхні “рицерські послуги” під час московсько-польської кампанії (1578–1581). Особливий акцент робився на їхніх військових заслугах: “...в зѣмли неприятѣлскои ѡ своєм коште бываючи, также и на тамтом пограничю мешкаючи, за каждою указыєю и припалым небезпеченством ѡт неприятел з людьми рыцерскими военными бываючи, яко людемъ рыцерским належало з Москвою и Татари мужне се потыкаючи, Речи Посполитои годне и статечне служили”. Як мешканці пограниччя, вони зобов’язані були відбувати військову службу¹, проте, за даними джерел, відомо, що у цей час брати Федір та Василь Ходики активно займалися торгівлею, виїжджаючи до Любліна², тож не могли брати участь у військових діях. Про Ієва, на жаль, не маємо жодних даних, хоча не виключаємо того, що саме він міг брати участь у війні.

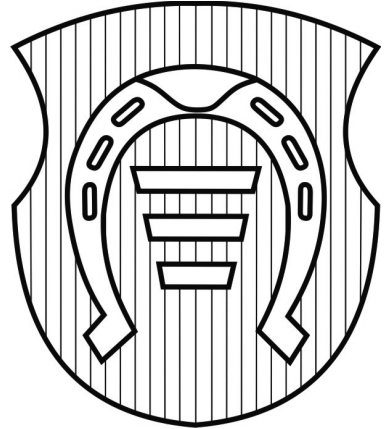
Протектором та посередником у цій справі виступив відомий польський магнат, коронний канцлер і гетьман великий коронний

¹ Білоус Н. Київські міщани на службі Речі Посполитої // Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія. — К., 2010. — С. 269–290.

² Archiwum Państwowe w Lublinie. Księgi miejskie lubelskie, sygn. 159, k. 246 та ін.; Білоус Н. Київ наприкінці XV — в першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. — К., 2008. — С. 108.

Ян Замойський, з яким підтримувала тісні патронально-клієнтарні зв'язки більшість волинської шляхти³. За протекцією до нього звертала-ся і київська шляхта, лобіюючи свої інтереси на сеймах і сеймиках. Даний привілей засвідчує те, що підприємливі, заможні київські міщани теж не стояли осторонь і домагалися своїх цілей.

Згідно з привілеєм, братам Ходикам-Кобизевичам дозволялося брати участь у сеймиках, “всіляких прав, привілеїв, вольностей, прерогатив шляхетських уживати”. Важливою його складовою був дозвіл на вживання шляхетського гербу: “ку болшой въздобе их шляхетскои гербу, и клеиноту того, то ест подковы и трех врембов в неи на чирвоном поли, яко то всобливе в посродку того листу нашого водлуг potrzeby ґарбами вымалевано и выражено ест”.

Доля братів склалася по-різному. З привілею на шляхетство скористався тільки старший з братів — Василь. Зробивши вдалу кар'єру в органах міського самоврядування у 1570–1580-х роках, 17 листопада 1609 року він отримав привілей на київське скарбництво, а разом з ним — титул земського урядника⁴. Незважаючи на даний привілей, Федір Ходика надалі згадувався у джерелах лише як “міщанин”. Йому також вдалося зробити вдалу кар'єру в органах міського самоврядування Києва: протягом 1587–1601 років обирався райцею, а наприкінці 1612 р. отримав привілей на війтівство. Вперше він був одружений з дочкою бурмистра Андрія Кошколдейовича — Агрофеною (Богданою), від якої мав сина Івана; вдруге — зі шляхтянкою Марією Шишчанкою, від якої мав четверо дітей: Юзефа, Андрія, Марію та Анну. У червні 1625 р. Ф. Ходика був страчений козаками біля м-ка Трипілля⁵. Про Ієва не залишилося жодних згадок у джерелах.

Документ, що нижче публікується — випис з книг Люблінського трибуналу, зроблений 23 липня 1604 р. на прохання Василя Ходики. Клопотатися

³ Urbaniak V. Zamoyszczyzy bez Zamoyskiego. Studium dekompozycji ugrupowania politycznego. — Warszawa, 1995.

⁴ Biblioteka Kórnicka PAN, rkps 323, k. 1–1 v.

⁵ Білоус Н. Київ наприкінці XV — в першій половині XVII ст... — С. 108, 259–261.

про цей документ змусили його життєві обставини: переслідування з боку впливових осіб — київського земського судді Яна Аксака, краківського каштеляна князя Януша Острозького, а також шляхтичів Юрія Рожиновського, Михайла і Костянтина Ратомських, які звинуватили його у незаконному набутті нобілітаційного привілею та деякої нерухомості. Надалі цей конфлікт переріс у затяжну боротьбу і судову тяганину, що тривала до кінця життя Василя Ходики-Креницького⁶. 16 вересня 1616 р. він уклав тестамент, у якому заповів поховати себе у Печерському монастирі, усе майно залишивши синові Федорові, частину нерухомості — дружині Єфросинії Митковні та рідному братові — київському війтові Федорові Ходиці⁷.

Документ

**1589 р., березня 27. Варшава. — Нобілітаційний привілей
братам Ходикам-Кобизевичам.**

Витис з книг Люблінського трибуналу 1604 року

Выпис с книг справ головных трибуналских воеводства Киевского

Лѣта Божого нароженз тисеча шѣстсот четвѣртого
мѣсца июлз двадцат третего дня

Перед нами депутаты суда Головного Трибунала Любелского на рок теперешнии тисеча шѣстсот четвѣртыи зо всѣх воеводствъ Короны Полское шбраными и высажоными, постановившисе шчевисто у суду шляхетныи Василеи Ходыка-Кобызевич шповедал и покладал перед нами лист его кр. милости привилеи на паркгамине писаныи под печатю коронною и с подписомъ руки его королевское м лсти даныи ему и брати его Аедору и Иеву Ходыкам-Кобызевичомъ на шляхецтво им самым и потомству их за годные и значные послуги их и поступки рыцѣрские, яко ширеи тот лист короля его м лсти в себе шбмовляеть. Ш которыи просил абы был принят и до книг головных трибуналских уписан был.

⁶ Білоус Н., Однороженко О. Шляхетный мещанин. Печать Василия Ходыки из собрания Музея Шереметьевых // Антиквар. — К., 2012. — С. 68–70.

⁷ Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття. — К., 2011. — С. 48, 51, 52 та ін.

Суд нынешнии головнии трибуналский тот лист для вписованя у книги примуючи, перед собою читати казал и так се в себе мает.

Во имя Божое амен. На вечную речи тое паметку.

Мы, Жикгимонт третии Божю млстю корол полский, великий княз литовский, русский, пруский, мазовецкии, жомоитский, киевский, волынский, подляшский, иалянтский и теж назначоны корол швецкии, кготский, вандалский и Великого Князства Филянского дедич.

Взнаимуемы тым листом нашим всѣмъ воецѣ и каждому зособна, кому то ведаѣт належит, нынешнимъ и напотом будучим, кгдыж подвыишѣня чти стану за годностями и заслугами каждого власне рукам и шаѣунку зверхности нашео належит. Прето кгды се до нас Панове Рады наши на нынешнемъ сеиме валномъ варшавском пры нас будучие за подданными нѣшими Василем, Аедором а Иевомъ Ходыками-Кобызевичами братею рожоною причиняли и прозбу свою до нас за ними чинечи и шных заслуги верные и учтивые поступки, также и беглост // [1 зв.] в речах рыцѣрскихъ нам пилне залѣцили, иж шни шт часу немалого ачѣ в месте нашем Киевскомъ мешкаючи, але шбрутивши всю мысль и хут свою до служебъ рыцѣрскихъ по всѣ тые прошлые часы и лета за панованя продка нашего светое и славное памяти короля его млсти Стеаана, кгды з непъриятелем короннымъ кнѣземъ великимъ московским воину вел и звитезтво над нимъ з несмертелною славою своею и Речи Посполитое Коронное штрымавши некоторые панства, злашча землю Иалянтскую з рукъ московскихъ и за зарадою, делностью и старанемъ яснѣ велможного Яна зѣ Замостя наивышѣшого канцлера и гетмана коронного рекуперовал албо изыскал, и иных веле речеи и Речи Посполитои потребных до Речи Посполитое прилучил и привѣрнулъ такъ же слава имени народу полского шт некоторых часовъ закрытая и ш людех рыцѣрскихъ доброе розуменѣ объяснило и шславило, в тых то теды воисках короля его млсти Стеѣана в земли непъриятѣлскои ш своем коште бываючи, также и на тамтом пограничю мешкаючи, за каждою шказыею и припалым небезпеченством шт непъриятѣл з людми рыцѣрскими военными бываючи, яко людемъ рыцѣрскимъ належало з Москвою и Татары мужне се потыкаючи, Речи Посполитои годне и статечне служили и до того жѣ всего на тот час умыслъ и хут свою готовую мают. Якож шсобливе яснѣ велможныи Ян зѣ Замоистья, наивышшии канцлер и гетманъ коронныи, шныхъ заслуги и беглост в речах рыцѣрскихъ, а хут и готовост их до службъ наших и Речи

Посполитое залецал, даючи нам достаточную справу и сведѣцтво шных быт людми рыцѣрскими и такими, которые з давных часовъ на послузе рыцѣрскои выш мененого продка нашого и нашої теперешней власной против нашим и Речи Посполитое неприятелием на пограничью, не литуючи здоровья и маєтности своеє, яко добрым рыцѣром належит, чинили и показовали аж до того часу чинит // [2] не переставают.

Мы теды на вышей вписанную причину и залеценє и прозбу Пановъ Рад наших на сеиме нынешнем при нас будучих то чинечи, вырозумевши шных быт людеи рыцѣрскихъ и до службъ наших и Речи Посполитое годныхъ и потребныхъ и, хотечи их до таковых же послугъ наших и Речи Посполитое вхотнейшими учинит. Моцю и владзою нашою королевскою зуполною з особливое ласки и щодробливости нашеє тых то вышей помененыхъ подданныхъ наших Василя, Аедора и Иева Ходыков-Кобызевичов, братю рожоную, и их потомство шбоего рожаю в личбу правдивыхъ Короны нашеє Полское и Великого Князства Литовского шляхтичов взят, прилучит, приписат и шляхтичами правдивыми учинит умыслили єсмо. Якож беремы, прилучамы, приличами, приписуемы и правдивыми шляхтичами чиними тым нынешним листом нашимъ их самыхъ и потомство их шбоего рожаю вечными часы. И абы тая наша на них и потомство их ласка и щодробливість часу вшелякого трвалая зостала ку болшой вздобе их шляхетскои гербу, и клеиноту того, то єст подковы и трехъ врембовъ в неи на чирвономъ поли, яко то шсобливе в посродку того листу нашого водлугъ потреби ѳарбами вымалевано и выражено єст з доброго розмыслу и за певною ведомостю нашою тым вышей мененымъ шт нас учиненымъ шляхтичомъ шляхетнымъ Василю, Аедору а Иєву Ходыкам-Кобызевичомъ и потомству их шбоего рожаю уживати на печатехъ, на сыгънетахъ и на вшелякихъ иныхъ речяхъ носитъ позволилисымы. Якож и тымъ нынешнимъ листомъ нашимъ позволяєм, поступуєм, даєм, даруємъ тотъ то гербъ вышей вписаныи под правдивымъ счирымъ, певнымъ и невонтпливымъ шляхетскимъ титуломъ носитъ и шного ку каждой вздобе своеи шляхетскои и всѣхъ воецъ прав, волностей, свобод, учтивости и прерокгатывъ шляхетскихъ уживатъ и з нихъ се веселитъ такъ, яко иная шляхта, люде рыцѣрские, шбывателе панствъ нашихъ Короны Полское и Великого Князства Литовского таковыхъ волностей, свобод, прерокгатыв, гербовъ и клеинотовъ шляхецкихъ уживаютъ и з нихъ се веселят, што всѣмъ воецъ и каждому зособна шбывателем, панствъ нашихъ Короны Полское и Великого Князства

Литовского, которого колвекъ достоенства, // [2 зв.] стану и заволяя людем, шляхте и всему рыцѣрству ку ведомости приводѣчи, росказуѣмы абысте тых то шляхетных Василя, Аѣдора а Иева Ходыков-Кобызевичовъ за правдивыхъ, щирых, певных и неволтпливых шляхтичов мели, и вным на каждомъ местцу и на вшелякихъ зъездех, на сеимиках, на рокахъ земскихъ и кгородских и на вшелякихъ вобѣц згромаженяхъ людскихъ в посродку и межи собою быт и вшелякихъ прав, привилеев, волностей, свѣбод и прерокгатыв шляхетскихъ уживат и з них се веселит. Такъже и иные вшелякиѣ sprawy ихъ порядком и звычайемъ правъ посполитыхъ втправоват допусчали и не забороняли, и во всемъ себе ихъ за ровныхъ мели с повинности своеѣ и для ласки нашѣѣ, иначе того не чинячи.

А на умоцненѣе того всего вышѣи писаного тот листъ рукою нашою подписалисмы и печатъ нашу коронную до него привесити росказалисмы.

Дан у Варшаве на сеимѣ валномъ коронномъ дня двадцатъ сѣмого, м сѣца марца. Року по нароженю Сына Божого тысяча пятсотъ шмѣдѣсятъ девятого а королевая нашого року второго. У того листу егѣ королевское м лсти печатъ коронная привесиста и подпись руки тыми словами: Sigismundus Rex. А подписъ руки писарское тыми словами Joachim Wysocki.

Которыи тот листъ короля егѣ м.л. за прозбою вышѣи мененого пѣна Ходыки до книгъ нынешнихъ головныхъ трибуналскихъ воеводства Киевского уписан и сѣс выписъ с книгъ естъ выдан. Писан в Люблине.

М.п.

Ружинский Роман р.вл.

Андреи Боговитин столник и депутат волынский

D. Hulewicz deputat braclawski

Иван Лозка писар земский киевский

Підпис писаря (нерозбірливо)

Корыкговал с книгами Шишка Крупецкий

J. V. Ossolinski

[4 зв.] Podanie przywileju per oblatam do xiąg trybunalskich in Anno 1604

Оригінал: РГАДА. Ф. 1473, оп 1, д. 583

Мікрофотокопія: ЦДІАУК. КМФ-7, оп. 2, спр. 125.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

ОЛЕКСАНДР ФІЛИПЧУК
(Чернівці)

**ВІЗАНТІЙСЬКИЙ СВІТ ТА СИГІЛОГРАФІЯ:
*THE BYZANTINE WORLD AND THE SIGILLOGRAPHY,
PROCEEDINGS OF THE 22ND INTERNATIONAL CONGRESS
OF BYZANTINE STUDIES. — SOFIA, 22–27 AUGUST 2011. —
SOFIA, 2011. — VOL. II. — P. 101–112***

На минулому Конгресі візантійських студій, що відбувся у Софії 22–27 серпня 2011 р., традиційно серед *instrumenta studiorum* значну увагу було приділено проблемам візантійської сфрагістики, що не є чимось випадковим чи незвичним. Дисципліни, які вважалися “допоміжними” чи “спеціальними”, давно покинули цей проміжковий етап і нині пропонують привабливий міждисциплінарний синтез. Багато в чому від його застосування у дослідницькій практиці залежить нове прочитання візантійської історії. Зважаючи на це, у рамках Конгресу візантійській сфрагістиці було відведено спеціальну секцію “Візантійський світ та сгiлографiя”, а також окреме місце серед секції “*Instrumenta studiorum*”. Саме на останній, Жан-Клод Шене, один із провідних сучасних дослідників в галузі візантійської сфрагістики, зупинився на головних досягненнях у дисципліні від часу проведення Конгресу візантійських досліджень у Лондоні 2006 р. Учений проаналізував поточні дослідження, виокремивши ряд найбільш суттєвих та цінних, серед яких — нові каталоги візантійських молівдовулів Анни Васіліу і Вернера Зайбта, Івана Йорданова, Олени Степанової та ін. Також Шене вказав на нові форми представлення та репрезентації візантійської сфрагістики, що полягають у створенні спеціальних навчальних програм, наприклад, “Сигідос” авторства Шарлотти Руше та Майкла Джефрі. Крім того, французький візантиніст відзначив напрацювання саме вчених з Центру історії та цивілізації Візантії з розробки бази даних візантійських печаток. Проект здійснюється спільно із Dumbarton Oaks.

Іван Йорданов у доповіді “Візантійська сигілографія у Болгарії” (1990–2010) зупинився на традиції вивчення візантійських печаток у Болгарії, починаючи від 1845 р. — часу першої публікації — до сьогодні. Йорданов прослідкував залежність зростання колекцій печаток від стану інтенсивних археологічних досліджень. Так, більш ніж 500 печаток були знайдені під час розкопок у Великому Преславі. З них велика частина (на жаль, вчений не вказує яка саме) опинилася у приватних колекціях. Усього, як зазначив доповідач, на території Болгарії знайдено більш ніж 3500 візантійських печаток. Вернер Зайбт аналізує таку проблему, як саме печатки можуть допомогти реконструювати розвиток східного прикордоння Візантії після Манцикерту.

В іншій доповіді Жана-Клода Шене йшлося про значення візантійських печаток для реконструкції візантійської антропоніміки. У фокусі дослідження Александри-Кіріаки Васіліу Зайбт була важлива проблема інтерпретації візантійських печаток з метричними легендами. Серед останніх, Зайбт наводить — *θύτης, ποιμὴν, πρόεδρος, δικαστής, γραμματικός, στρατάρχης, στρατηγέτης, στρατιωτοφύλαξ, χριστομύστης*, а також — *σεβαστοκράτωρ, καίσαρ, πανυπερσέβαστος* та ін. Не менш цікаві й наступні доповіді Хрїстоса Ставракоса “Візантійські молівдовули з приватних колекцій у Греції”, а також Вассо Пенна “Колекції молівдовулів і Foundation of the Hellenic World”. В останній, Пенна звертає увагу на те, що Foundation of the Hellenic World є частиною нумізматичної колекції, близько 1300 печаток якої походять із Малої Азії. Серед інших можливих варіантів її оприлюднення обговорюється варіант онлайн-публікації.

Доповідь Іоанніса Леонтіадіса була присвячена надзвичайно важливій проблемі — яким чином печатки формують наше знання про малознані візантійські родини (сім’ї). Грецький учений називає серед них, наприклад, Зуматів, Турдіців та ін. До схожої проблеми звернулася Іоанна Колціда-Макрі, виголосивши доповідь “Просопографія візантійських молівдовулів на основі розкопок у Греції”. Між іншим, авторка не обмежилася виключно просопографією, а запропонувала широке коло дискусійних насамперед методологічних проблем, пов’язаних з печатками, а саме — ідентифікації їх власників, датування, інтенсивність контактів певної особи, адміністративна кар’єра та ін. Просопографічний блок тем продовжив Валерій Степаненко, який студіює аристократію Тао у Візантії в XI ст.

Печаткам Кіпру були присвячені доповіді Олени Степенової та Ольги Карагіоглу. Микола Алексеєнко розглянув цілий ряд нещодавно знайдених печаток, зокрема, єпископа Халдії Іоанна (VIII–IX ст.), імператорського протоспафарія і стратега Пафлагонії Ільї (X ст.) та ін. Роберт Міхайловські проаналізував візантійські печатки, знайдені під час археологічних робіт у середньовічній фортеці “Кале” у Скоп’є протягом 2007–2010 рр. Ж. Жекова у доповіді “Сігідос — колекція печаток історичного музею — Шумен” запрезентувала не так давно виданий каталог “Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum” (Shumen, 2007).

Продовжив “болгарську тематику” Тодор Тодоров, який студіює іконографію візантійських та болгарських печаток. Серед багатьох аспектів цієї цікавої проблеми, автор вирізняє печатки царя Петра I та його дружини Марії Лакапін, спеціальна увага приділена інсигніям царя Петра. Ніколай Канєв проаналізував титули та ієрархію влади протягом VIII–XII ст., її репрезентацію та відображення у матеріалах візантійської сфрагістики. Для прикладу автор простежив частоту вживання слів *magistroi* і *patrikioi* впродовж X–XI ст. Доповідь грецького візантиніста Андреаса Гутціукостаса присвячена печаткам візантійських чиновників, які забезпечували функцію права. Серед останніх учений називає *thesmorphylax*, *mystolektes*, *protomystikos*, *mystikos*, *kensor*, *exactor* та ін. Насамкінець, Беатріс Касо зупинилася на малодослідженій проблемі — печатках монахів, межі якої й конструює дослідниця. За доброю традицією зовсім уже недавнього часу, планується видати повні тексти представлених на сесії доповідей у формі спеціального збірника.

ОЛЕКСАНДР ФІЛИПЧУК
(Чернівці)

**НОВИЙ КАТАЛОГ ВІЗАНТІЙСЬКИХ ПЕЧАТОК:
*THE COLLECTION OF MEDIEVAL SEALS FROM
THE NATIONAL ARCHEOLOGICAL MUSEUM SOFIA,
ED. IVAN JORDANOV. — SOFIA, 2011. — 114 P.***

Нова книга відомого болгарського візантиніста Івана Йорданова презентує видання колекції середньовічних печаток Національного археологічного музею Софії, тим самим продовжуючи чудову серію досліджень у сфері візантійської сфрагістики. У книзі представлено немало, а саме — близько десятка масштабних праць, увінчаних блискучим виданням трьох тисяч (!) візантійських печаток, здійснених у межах проекту “Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria” (2003–2009), томи якого не так давно побачили світ. Окрім цього слід додати: “Печатите на комеркиарията Девелт” (1992), “Печатите от стратегията Преслав” (1993), “Корпус на печатите на средновековна България” (2001), “Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum” (Shumen, 2007) і величезна кількість статей, уміщених у провідних часописах з візантійської сфрагістики.

Говорячи про нову книгу Йорданова, варто зазначити, що праця охоплює відносно невелику кількість печаток порівняно з попередніми його роботами (все ж Національний археологічний музей не може похвалитися їх значною кількістю). Мабуть, це саме той випадок, коли кількість печаток відходить на другий план, а важливість окремих екземплярів складно переоцінити. Зважаючи на специфіку колекції Національного музею, Йорданов відібрав для видання також і середньовічні болгарські печатки, публікація яких робить дослідження особливо цінним та корисним для порівняльних студій.

Праця складається зі вступу та двох нерівномірних частин. Перша з них — “Каталог середньовічних болгарських печаток”, друга — “Каталог візантійських печаток”. Остання складається з восьми розділів. Праця

споряджена напрочуд докладним покажчиком (імена, титули і посади, географія та легенди печаток, іконографія, інвентарні номери), що значно спрощує пошук потрібної інформації та ілюстрацій, де й представлено якісні фоторепродукції 214 печаток.

У вступі Йорданов зупинився на традиції вивчення середньовічних болгарських печаток у працях Густава Шлюберже, Віталієна Лорана, а також окреслив принципи нового видання. “Каталог середньовічних болгарських печаток” відкривається печаткою царя Бориса-Михаїла (864–889), де вже спостерігаємо стереотипну візантійську легенду — Θ(εοτό) κε βοήθη Μηχαήλ ἄρχοντα Βουλγαρίας. Наступний цілий ряд печаток належить царю Симеону, серед яких вирізняється знаменита легенда про миротворця — Ἐρινοπυδὸς βασιλέος πολὰ τ(ὰ ἔτη), а також інша — Συμεὼν ἐν Χριστῷ βασιλέ(υς) Ρομέων. Інші шість печаток належать царю Петру та його дружині Марії, легенда до яких дуже цікава — Πέτρος(καὶ) Μαρί(ας ἐ) ν Χ(ριστ)ῷ α(ὐ)γ(ουστοι) β(ασιλεῖς). Слід за ними Йорданов опублікував печатки Георгія, архієпископа Болгарії (? — 893), Георгія, монаха і синкелла Болгарії (друга половина X ст.). Окреме місце у каталозі належить печаткам, які несуть кириличні легенди. Серед них є печатки царів Іоанна-Асеня, Калояна, Борила, золота була Костянтина Асеня, а також печатка патріарха Вессаріона. Загалом представлено 22 печатки, з них лише мала частина була відома науковцям.

У другій частині, яка більш ніж у вісім разів перевищує обсяг першої, упорядник звертається до візантійських печаток. У першому розділі “Палац” (23–79), розглядаються 30 імператорських печаток, серед них — Юстиніана I, Фоки, Лева III та Костянтина V, Костянтина V та Лева IV, Лева IV та Костянтина VI, Феофіла, Михаїла II і Костянтина, Василія II, Костянтина IX, Романа IV, Михаїла VII та Костянтина, Олексія Комніна, Давида Комніна, Адроніка II, Анни Палеолог. Після цього автор у наступних двох підрозділах наводить печатку єпарха Феофіла (VI–VII ст.), патрікія Феофілакта (1050–1060), патрікія Стефана (друга половина VII ст.), севаста Георгія Дуки (XII–XIII ст.) і багатьох інших, незаних з інших джерел.

Другий розділ присвячено адміністративній системі Візантії, у ньому Йорданов зупиняється на печатках осіб, яким були даровані високі та не дуже значні титули: γενικὸς λογοθέτης, πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου, μυστικὸς, νοτάριος τῆς μέγας κουράτωρ. У третьому розділі йдеться про армію, де автор опублікував 3 печатки доместиків схол за період X–XI ст. Серед останніх надзвичайно важливою є печатка

Олексія Комніна — великого доместика, яка відбиває час його сходження до імператорського трону. Не менш змістовний і насичений новими знахідками інший розділ праці — “Провінційна адміністрація”. Тут вміщено цікаву печатку Ісаака, протоспафірія і стратиґа Δρουγουβιτείας, а також Михаїла, протоспафарія, іпата і стратиґа τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Позаяк стратиґія Εὐξείνου Πόντου відома із 975 р., а печатка датується серединою XI ст., то її інформацію слід співставити з подіями русько-візантійської війни 1043 р. Усього наведено 22 печатки.

Наступний розділ продовжує публікацію печаток представників провінційної адміністрації, щоправда вже без зазначення топонімів. З-поміж великої кількості представлених тут печаток, варто виокремити молівдовул Катакалона Кекавмена, патрикія і катепана (1050–1060). Цілком імовірно, що згаданий Катакалон Кекавмен і є тим відомим автором новел та порад імператору. Останні два розділи присвячені печаткам кліру та окремих осіб, статус яких неможливо встановити у зв’язку із вкрай поганою збереженістю печаток.

Складно говорити про недоліки видання, маючи справу з до певної міри повністю завершеним науковим продуктом. Все ж до хиб видання, на мою думку, можна віднести відсутність перекладу тексту легенд молівдовулів (окрім болгарських печаток) на англійську мову, що у першу чергу ускладнює сприйняття публікації. Однак, враховуючи ту обставину, що праця звертається виключно до наукової спільноти, подібний підхід автора представлення можна зрозуміти.

АЛЯКСЕЙ ШАЛАНДА
(Менск)

БЕЛАРУСКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ДРУГАЙ ПАЛОВЫ ХХ — ПАЧАТКУ ХХІ СТ. ПА СФРАГІСТЫЦЫ Вялікага Княства Літоўскага

Доўгі час сфрагістычныя помнікі Вялікага Княства Літоўскага (далей — ВКЛ) толькі зрэдку траплялі ў поле зроку айчынных даследчыкаў. Пачатак іх вывучэння ў Беларусі трэба аднесці на першую палову 70-я гг. ХХ ст. Пэўным штуршком для гэтага стаў артыкул расійскай даследчыцы полацкіх грамат XIII — пачатку XVI ст. Ганны Харашкевіч. У 1972 г. яна апублікавала найбольш цікавы сфрагістычны матэрыял полацкіх дакументаў XIV–XV ст.¹ Праз два гады ў скарочаным выглядзе і перакладзе яе артыкул пра полацкія пячаткі XV ст. быў надрукаваны ў Беларусі², што падштурхнула мясцовых даследчыкаў да вывучэння сваёй сфрагістычнай спадчыны. На пячатках і пломбах, знойдзеных пад час археалагічных раскопак на тэрыторыі Беларусі (Полацк, Пінск, Віцебск, Ваўкавыск, Менск), пабудоваў свой прысвечаны сфрагістыцы артыкул Георгі Штыхаў. Ён быў надрукаваны ў тым жа 1974 г. у X томе Беларускай Савецкай Энцыклапедыі і фактычна даволі працяглы час заставаўся адзіным здабыткам беларускай сфрагістычнай гістарыяграфіі, будучы паўтараны ў розных пазнейшых энцыклапедычных выданнях у суаўтарстве з Іванам Цішкіным³. Наступныя публікацыі па сфрагістыцы ў Беларусі былі даволі рэдкія і не насілі сістэматычнага характару.

¹ *Хорошкевич А.* Печати полоцких грамот XIV–XV в. // *Вспомогательные исторические дисциплины.* — Вып. IV. — Л., 1972. — С. 128–146.

² *Харашкевіч Г.* Полацкія пячаткі XV стагоддзя // *Помнікі гісторыі і культуры Беларусі.* — Мн., 1974. — № 1. — С. 26–30.

³ *Штыхаў Г.* Сфрагістыка // *Беларуская Савецкая Энцыклапедыя.* — Т. X. — Мн., 1974. — С. 142–143, табл. I — II; *Штыхаў Г., Цішкін І.* Пячаткі // *Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя.* — Мн., 1993. — С. 527–528; *Штыхаў Г., Цішкін І.* Пячатка // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі.* — Т. VI. — Кн. I. — Мн., 2001. — С. 24–25.

Напрыклад, гербавую пячатку пінскага князя Фёдара Іванавіча Яраславіча апублікаваў і паспрабаваў прааналізаваць Аляксандр Лазіцкі⁴.

Болей пашанцавала пячаткам беларускіх гарадоў, якімі зацікавіўся ў канцы 70-х гг. XX ст. Анатоль Цітоў. З першай публікацыі, якая выйшла ў 1977 г.⁵, гарадская або меская геральдыка і сфрагістыка Беларусі надоўга стане яго тэмай даследавання⁶. Іншая праца А. Цітова, прысвечаная гербавым пячаткам шляхты ВКЛ⁷, з’явілася ў 1984 г. і насіла праграмны характар. У ёй аўтар упершыню ў беларускай гістарыяграфіі звярнуў увагу на пэўныя асаблівасці гербаў і паспрабаваў вылучыць некаторыя заканамернасці развіцця шляхецкай геральдыкі ВКЛ. Паводле А. Цітова, працэс яе ўзнікнення і развіцця на беларускіх землях ішоў у двух напрамках: першы — шляхам складвання геральдычных эмблем на аснове мясцовых традыцый, другі — шляхам адаптацыі заходнееўрапейскіх гербаў, пераважна польскіх, або праз прызму польскіх. Але падрабязна гэтыя відавочныя працэсы аўтарам не былі даследаваны. Яшчэ адзін артыкул А. Цітова, прысвечаны гербу Францішка Скарыны, быў аздоблены падборкай гербавых пячатак шляхты ВКЛ і якія павінны былі даказаць магчымасць наблітацыі беларускага першадрукара⁸.

Пячаткам і пломам, выпадкова знойдзеным у Віцебску на беразе Дзвіны, быў прысвечаны артыкул Івана Цішкіна⁹. На жаль, аўтар не прывёў поўных характарыстык апублікаванага ім сфрагістычнага матэрыялу, а змешчаныя ў працы чорна-белыя здымкі і адсутнасць згадак пра месца захавання самых помнікаў не дазваляюць праверыць дакладнасць апісанняў пячатак і іх даціроўку.

⁴ Лазіцкі А. Помнік “рамяства залатарскага” // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — Мн., 1978. — № 4. — С. 32–34.

⁵ Цітоў А. Пячаткі гарадоў Беларусі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — Мн., 1977. — № 2. — С. 25–27.

⁶ Цітоў А. Пячаткі горада Гродна // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — Мн., 1984. — № 4. — С. 35–36; Цітоў А. Пячаткі і герб Мінска XVI–XVIII ст. // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — Мн., 1986. — № 1. — С. 31–33; Цітоў А. Гербы і пячаткі Магілёва XVI–XVIII ст. // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — Мн., 1988. — № 1. — С. 17–19.

⁷ Цітоў А. Беларускія пячаткі (Дакастрычніцкі перыяд) // Мастацтва Беларусі. — Мн., 1984. — № 2. — С. 32–37.

⁸ Цітоў А. Пашукаем у гісторыі // Мастацтва Беларусі. — Мн., 1989. — № 8. — С. 34–36.

⁹ Цішкін І. Віслыя пячаткі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — Мн., 1986. — № 4. — С. 20.

Першая манаграфія па сфрагістыцы Беларусі выйшла ў 1986 г. — у ЗША¹⁰. Яе аўтар — беларускі эміграцыйны гісторык Міхась Белямук — на апублікаваным сфрагістычным матэрыяле даследаваў вытокі беларускіх пячаткаў і прыйшоў да наступных высноў: пячаткі князёў паходзяць з X ст., княгіняў, епіскапаў, ігуменняў — з першай паловы XII ст., баяраў — з першай чвэрці XIV ст., а мяшчанаў і баярскіх слугаў — з другой паловы XV ст.

Аднаўленне незалежнасці Беларусі ў 1991 г. актывізавала геральдычныя і сфрагістычныя даследаванні ў краіне. У першую чаргу гэта датычыла гісторыі гербу “Пагоня”, які быў абвешчаны дзяржаўным сімвалам Рэспублікі Беларусь¹¹. Сярод шматлікіх публікацый на гэтую тэму, пераважна навукова-папулярнага характару, трэба адзначыць працу А. Цітова “Наш сімвал — Пагоня” (1992 г.), дзе шырока быў прадстаўлены сфрагістычны матэрыял у выглядзе пячатак вялікіх князёў літоўскіх і каралёў польскіх¹². Княжацкія пячаткі выкарыстаў Юры Бохан для сваёй рэканструкцыі ўзбраення вершнікаў ВКЛ у канцы XIV — пачатку XV ст.¹³

Цікавае да геральдыкі і сфрагістыкі ў Беларусі была настолькі моцнай, што ў перакладзе з польскай мовы была перадрукавана брашура Аляксандра Вярыгі Дароўскага “Рускія пячаткавыя знакі”, якая была выдадзена ў Парыжы яшчэ ў 1862 г.¹⁴ Аўтар даў сваю арыгінальную класіфікацыю гербавых выяў шляхты ВКЛ, у аснову якой паклаў іх падабенства на літары “славянскага” алфавіта (кірыліцы). Развіваючы тэзіс аб паходжанні часткі гербаў набілітэту ВКЛ з пячатак, А. Вярыга Дароўскі супрацьпастаўляў “рускую” шляхецкую геральдыку польскай.

У 1993 г. выйшла кніга А. Цітова, якая цалкам была прысвечана пячаткам Беларусі¹⁵. У ёй аўтар у выглядзе сфрагістычных нарысаў

¹⁰ *Белямук М.* Вытокі беларускіх пячаткаў. — Кліўленд, 1986. — 47 с.

¹¹ *Заканадаўчыя акты аб Дзяржаўнай сімволіцы Рэспублікі Беларусь.* — Мн., 1992. — 94 с.

¹² *Цітоў А.* Наш сімвал — Пагоня: шлях праз стагоддзі. — Мн., 1992. — 40 с.

¹³ *Бохан Ю.* Узбраенне вершнікаў Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XIV — пачатку XV ст. (па матэрыялах княскіх пячатак) // 3 глыбі вякоў. Наш край: Гісторыка-культуралагічны зборнік. — Вып. I. — Мн., 1996. — С. 236–244.

¹⁴ *Weryba Darowski A.* Znaki pieczętnie ruskie: Noty heraldyczne. — Paryż, 1862. — 31 s.; *Вярыга Дароўскі А.* Рускія пячаткавыя знакі. Геральдычныя тлумачэнні // Спадчына. — Мн., 1992. — № 5. — С. 5–18.

¹⁵ *Цітоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі. — Мн., 1993. — 239 с.

разглядзеў такія праблемы, як гісторыя беларускіх пячатак у X–XVIII ст., дзе даў сваю перыядызацыю, сігілічнае заканадаўства Беларусі XIV–XVIII ст., згубы і фальшаванні пячатак і гарадскія пячаткі ў XVI–XVIII ст. Найбольш важнымі з’яўляюцца раздзел з пячаткамі князёў і шляхты ВКЛ, якія паводле перыядызацыі А. Цітова былі аднесены да вялікакняжацкага перыяду (канец XIII–XVII ст.) і перыяду позняй Рэчы Паспалітай (XVIII ст.), а таксама глава з пячаткамі канцылярыі ВКЛ XV–XVIII ст. Карыстаючыся пераважна зборамі Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі у Менску аўтар фактычна стварыў яго першы сфрагістычны каталог¹⁶, у якім было змешчана болей за 500 малюнкаў і фотаздымкаў гербавых пячатак вялікіх князёў літоўскіх, князёў, шляхты, мяшчанаў, дзяржаўна-саслоўных інстытутаў і гарадоў беларускіх зямель ВКЛ.

Вынікі сваіх геральдычных і сфрагістычных даследаванняў А. Цітоў падсумаваў у працы “Сфрагістыка і геральдыка Беларусі” (1999 г.)¹⁷, якая ўяўлялася аўтару спачатку як вучэбны дапаможнік на аснове чытанага ім у айчынных вышэйшых навучальных установах курсу лекцый. Фактычна гэтай кнігай аўтар падвёў рысу пад сваімі навуковымі даследаваннямі ў галіне геральдыкі і сфрагістыкі, заняўшыся іншай тэматыкай¹⁸. Тым не меней, цікавасць да згаданай кнігі была такой, што яна ў больш багата аздобленым гербамі і пячаткамі варыянце пад новай назвай “Геральдыка Беларусі” вытрымала два выданні — ў 2007 і 2010 г.¹⁹ А. Цітову належаць таксама артыкулы пра сфрагістыку і пячаткі ў *Энцыклапедыях гісторыі Беларусі і ВКЛ*²⁰.

У 2001 г. у Горадні пачаў выходзіць навуковы геральдычны часопіс “Терольд Litherland”, адным з прыарытэтных напрамкаў якога становяцца геральдычныя і сфрагістычныя даследаванні. Да апошніх трэба аднесці

¹⁶ Так ахарактарызаваў кнігу А. Цітова ў сваёй рэцэнзіі на яе Іван Сінчук, гл.: *Сінчук І.* Пра Цітова, пячаткі і Радзівіла // Спадчына. — Мн., 1994. — № 6. — С. 140–141.

¹⁷ *Цітоў А.* Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. — Мн., 1999. — 176 с.

¹⁸ *Цітоў А.* Пад патранатам Святога Мікалая. Віцебскія цэхі ў дарасейскі перыяд // Спадчына. — Мн., 2002. — № 4. С. 85–87. *Цітоў А.* Менск — места майстроў. Рамесныя цэхі XVI–XVIII ст. — Мн., 2002. — 110 с.

¹⁹ *Цітоў А.* Геральдыка Беларусі. — Мн., 2007. — 128 с.; *Цітоў А.* Геральдыка Беларусі. — 2-е выданне. — Мн., 2010. — 144 с.

²⁰ *Цітоў А.* Сфрагістыка // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі.* — Т. VI. — Кн. I. — Мн., 2001. — С. 452–455; *Цітоў А.* Пячатка // *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя.* — Т. II. — Мн., 2006. — С. 479–480.

публікацыі Аляксея Шаланды і Святланы Палхоўскай пра сфрагістычную калекцыю ў фондах Гарадзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея²¹, Аляксея Шаланды і Сяргея Амелькі пра пячатку віленскага падкаморыя Яна Антонія Гараіна²², Андрэя Леўчыка пра пячатку менскага біскупа Якуба Дэдэркі²³, А. Шаланды пра пячатку Яраслава Шэмета, гербавыя пячаткі шляхты нямецкага паходжання ў Гарадзенскім павеце, гербы з пячаткаў роду Боўфалаў Дарашкевічаў²⁴. Асобна трэба адзначыць працу апошняга “Сапраўдны гербоўнік шляхты Ваўкавыскага павета ВКЛ у другой палове XVI–XVIII ст.”, даведзены ў 2011 г. да літары “В” (Агінскі Марцыян Аляксандр — Вярэнка Хрызастом) і амаль цалкам заснаваны на сфрагістычным матэрыяле²⁵.

Увогуле ў пачатку XXI ст. у Беларусі назіраецца пэўная актывізацыя сфрагістычных і геральдычных даследаванняў, што праявілася ў ахопе айчыннымі навукоўцамі даволі шырокага поля праблем згаданых спецыяльных гістарычных навук. У прыватнасці, працы Рыгора Жаўняркевіча былі прысвечаны малавядомым пячаткам рыма-каталіцкіх парафіяў Беларусі²⁶. Праблемы клейнавых гербаў шляхты ВКЛ, яе гербавай

²¹ Шаланда А., Палхоўская С. Калекцыя пячаткаў і штампаў у фондах Гарадзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея (XVII–XX ст.) // Герольд Litherland. — Горадня, 2003. — № 3–4 (11–12). — С. 68–76.

²² Шаланда А., Амелька С. Пячатка Яна Антонія Гараіна, віленскага падкаморыя (1747–1748 г.) // Герольд Litherland. — Горадня, 2003. — № 3–4 (11–12). — С. 87–88.

²³ Леўчык А. Пячаткі менскага біскупа Якуба Дэдэркі ў фондах НГАБ у Менску // Герольд Litherland. — Горадня, 2004. — № 1–2 (13–14). — С. 21–24.

²⁴ Шаланда А. Складаны герб Яраслава Аляксандра Мальхеравіча Шэмета (1619 г.) // Герольд Litherland. — Горадня, 2004. — № 1–2 (13–14). — С. 65–66; *його ж.* Шляхта нямецкага паходжання і яе гербы ў Гарадзенскім павеце ВКЛ у другой палове XVI–XVIII ст. // Герольд Litherland. — Горадня, 2004. — № 3–4. — С. 112–120; *його ж.* Гербы роду Боўфалаў Дарашкевічаў з Гарадзенскага павета ВКЛ у XVI–XVIII ст. // Матэрыялы навуковай канферэнцыі “Павятовая шляхта ВКЛ: гісторыя, геральдыка, генеалогія, культура (XVI–XVIII ст.)” // Герольд Litherland. — Горадня, 2006. — № 17. — С. 44–48.

²⁵ Шаланда А. Сапраўдны гербоўнік шляхты Ваўкавыскага павета ВКЛ у другой палове XVI–XVIII ст. (А) // Герольд Litherland. — Горадня, 2004. — № 1–2 (13–14). — С. 2–21; *його ж.* Сапраўдны гербоўнік шляхты Ваўкавыскага павета ВКЛ у другой палове XVI–XVIII ст. (Б) // Герольд Litherland. — Горадня, 2004. — № 3–4. — С. 90–103; *його ж.* Сапраўдны гербоўнік шляхты Ваўкавыскага павета ВКЛ у другой палове XVI–XVIII ст. (В) // Герольд Litherland. — Горадня — Мн., 2011. — № 18. — С. 129–142.

²⁶ Жаўняркевіч Р. Сфрагістыка рыма-каталіцкіх парафіяў былога Ігуменскага павета (XVIII — пачатак XX ст.) // *Архіварыус.* — Вып. II. — Мн., 2004. — С. 124–132;

паланізацыі і гербавага “сепаратызму”, класіфікацыі тыпаў гербавых выяў наваградскай, brasлаўскай, гарадзенскай, менскай і падляшскай шляхты, геральдычна-сфрагістычнай спадчыны Сапегаў, Радзівілаў, Валовічаў, Аляксандравічаў, Талочкаў на сфрагістычным матэрыяле разглядзеў у сваіх артыкулах А. Шаланда²⁷. Асобна вылучым працы апошняга па

Жаўняркевіч Р. Сфрагістыка рыма-каталіцкіх парафій былога Барысаўскага павета (XVIII — пачатак XX ст.) // *Архіварыус*. — Вып. III. — Мн., 2005. — С. 119–136.

²⁷ *Шаланда А.* Да праблемы складання сапраўднага гербоўніка шляхты Браслаўскага павету ВКЛ другой паловы XVI–XVIII ст. // *Браслаўскія чытанні: Матэрыялы V навукова-краязнаўчай канферэнцыі, прысвечанай 935-годдзю першай згадкі Браслава ў пісьмовых крыніцах*. — Браслаў, 2001. — С. 101–104; *його ж.* Падляшскі гербоўнік: Галынскія гербу “Праўдзіц”. Сухорскія гербу “Ястрабец” // *Бельскі гостінец*. — Бельск, 2001. — № 4. — С. 26–27; *його ж.* Сапраўдны гербоўнік шляхты Браслаўскага павета ў XVI–XVIII ст.: новыя знаходкі // *Браслаўскія чытанні. Матэрыялы VI навукова-краязнаўчай канферэнцыі, прысвечанай 150-й гадавіне з дня нараджэння brasлаўскага лекара, грамадскага дзеяча Станіслава Нарбута (1853–1926)*. — Браслаў, 2003. — С. 105–108; *його ж.* Паганскія вытокі клейнавых гербаў шляхты ВКЛ // *Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця*. — Ч. I. — Гродна, 2003. — С. 190–196; *його ж.* Асноўныя віды гербаў шляхты Наваградскага павета ў другой палове XVI — першай палове XVII ст. // *Краязнаўчыя запіскі*. — Вып. VI. — Гродна, 2003. — С. 77–82; *його ж.* Гербавы “сепаратызм” шляхты ВКЛ у 2 палове XVII–XVIII ст. // *Шлях да ўзаемнасці. Droga ku wzajemności. Матэрыялы X Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гродна — Мір, 24 кастрычніка 2002 г.)*. — Гродна, 2004. — С. 41–47; *його ж.* Геральдычна-сфрагістычная спадчына Сапегаўканца XVI–XVIII ст. // *Славуты Зэльвенскі край. Матэрыялы навуковай гісторыка-краязнаўчай канферэнцыі “Старонкі гісторыі Зэльвеншчыны” (Зэльва, 12 снежня 1998 г.)*. — Ліда, 2004. — С. 74–82; *його ж.* Казімер Ягайлавіч і гербавая легенда роду Валовічаў // *Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына. Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Гальшаны — Навагрудак, 8–10 верасня 2006 г.)*. — Мн., 2007. — С. 243–265; *його ж.* Невядомыя гербы менскай шляхты ў XVI ст. // *Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 940-годдзя горада). Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 7–9 верасня 2007 г.)*. — Мн., 2008. — С. 142–149; *його ж.* Да пытання аб паходжанні герба роду Аляксандравічаў // *Ліда і Лідчына: да 685-годдзя з дня заснавання горада. Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі (Ліда, 3 кастрычніка 2008 г.)*. — Ліда, 2009. — С. 32–35; *його ж.* Гербавая паланізацыя шляхты Гарадзенскага павета ВКЛ у другой палове XVI — першай палове XVII ст. // *Архіварыус*. — Вып. VIII. — Мн., 2010. — С. 250–255; *його ж.* Радзівілаўская геральдыка ў XV–XVI ст. // *Першыя Радзівілаўскія чытанні: роля і значэнне прадстаўнікоў роду Радзівілаў у гісторыі Беларусі. 3 нагоды 390-годдзя заснавальніка Жодзіна Багуслава Радзівіла (1620–1669). Зборнік матэрыялаў*. — Мн., 2010. — С. 94–98; *його ж.* Гербы роду Талочкаў з Гарадзенскага павета ВКЛ // *Краязнаўчыя запіскі*. — Вып. VII. — Гродна, 2010. — С. 172–179.

гарадскіх пячатках ВКЛ²⁸, а таксама артыкулы, прысвечаныя пячаткам караля польскага і вялікага князя літоўскага Стэфана Баторыя або Галоўнага Трыбуналу ВКЛ Менскай кадэнцыі²⁹. У спецыяльным артыкуле А. Шаланда разглядзеў галоўныя праблемы спосабаў апісання і фіксацыі пячаткаў³⁰.

Да гэтага ж часу адносяцца артыкулы М. Белямук пра сувязь пячаткі князя Аляксандра Цвярскага са сфрагістыкай Гедымінавічаў, маестатавую пячатку Вітаўта і інш.³¹ Свае высновы па даследаванні беларускіх пячаткаў аўтар падсумаваў у сваёй выніковай манаграфіі “Нумізматыка. Сфрагістыка. Успаміны”, якая выйшла ў 2010 годзе³².

Агульную класіфікацыю асабістых пячаткаў ВКЛ паспрабаваў даць Раман Галоўчанка³³. Ён вылучыў 5 “катэгорыяў” пячаткаў: вялікакняжацкія, пячаткі вышэйшых службовых асоб, пячаткі службовых асоб месцага самакіравання, духавенства і шляхецка-мяшчанскія. Аднак, крытэрыі, паводле якіх былі вылучаны згаданыя вышэй групы пячаткаў, аўтар пераканаўча не паказаў.

Такім чынам, з 70-х гг. XX па другое дзесяцігоддзе XXI ст. беларуская сфрагістыка прайшла даволі плённы шлях. Можна сцвярджаць, што

²⁸ Шаланда А. Крыніцы па геральдыцы гарадоў Беларусі ў фондах Гарадзенскага гісторыка-археалагічнага музея // *Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Горадня, 25–26 верасня 2009 г.)*. — Горадня, 2009. — С. 106–112.

²⁹ Шаланда А. Да пытання аб так званых памылках на вялікіх пячатках ВКЛ Стэфана Баторыя (1576–1586 г.) // *Стэфан Баторый у гістарычнай памяці народаў Усходняй Еўропы. Матэрыялы Міжнароднага круглага стала (Гродна, 26 верасня 2003 г.)*. — Гродна, 2004. — С. 59–66; *його ж*. Пячаткі Галоўнага Трыбуналу ВКЛ Менскай (“рускай”) кадэнцыі ў XVII–XVIII ст. // *Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 510-годдзя атрымання Менскам магдэбургскага права). Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 4–5 верасня 2009 г.)*. — Мн., 2010. — С. 48–56.

³⁰ Шаланда А. Галоўныя праблемы фіксацыі і апісання гербавых пячаткаў // *Сфрагістычныя шорнікі*. — Вып. I. — К., 2011. — С. 305–312.

³¹ *Белямук М.* Пячатка князя Аляксандра Цвярскага і пячаткі князёў Гедымінавічаў // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. — Białystok, 2008. — № 29. — S. 175–182; *Белямук М.* Вялікі князь Вітаўт і ягоная маестатная пячатка // *Białoruskie zeszyty historyczne*. — Białystok, 2009. — № 31. — S. 137–141.

³² *Белямук М.* Нумізматыка. Сфрагістыка. Успаміны. — Мн., 2010. — 212 с.

³³ *Галоўчанка Р.* Асабістыя пячаткі як частка сфрагістычнае спадчыны ВКЛ // *Калекцыйная спадчына Вялікага Княства: карты, гравюры, манеты, пячаткі*. — Мн., 2008. — С. 162–166.

разгледжаныя вышэй айчынныя даследаванні дазваляюць вылучыць беларускую сфрагістыку на тле іншых спецыяльных гістарычных навук як адносна самастойную і перспектыўную галіну. Публікацыі сфрагістычных матэрыялаў паклалі пэўны падмурак у стварэнне крыніцавай базы для вывучэння геральдыкі Беларусі ў XIV–XVIII ст., што, у сваю чаргу, дазволіла айчынным навукоўцам узняць шэраг такіх праблем, як асаблівасці гербаў беларускіх зямель, шляхты і мяшчанаў, адметнасці пячатак канцылярыі, Галоўнага Трыбуналу ВКЛ, парафіяў рыма-каталіцкага касцёла і інш. Разам з тым, шэраг пытанняў такіх, як комплекс гербаў на пячатках вялікіх князёў літоўскіх, асаблівасці гербавых пячатак шляхты, мяшчанаў і духавенства “рускага” паходжання ў ВКЛ ці сфрагістыка іх саслоўных карпарацый у XV–XVIII ст. спецыяльна пакуль у айчыннай гістарыяграфіі не ўздымалася. Іх пастаноўка і вырашэнне дапаможа вылучыць галоўныя рысы геральдычнай “школы” беларускіх зямель ВКЛ, паказаць агульнае і адметнае ў параўнанні з геральдыкай суседніх краін і рэгіёнаў.

Разам з тым, нешматлікасць айчынных даследчыкаў прымушае іх актыўна развіваць міжнароднае супрацоўніцтва з літоўскімі, польскімі, расійскімі й украінскімі навукоўцамі, выкарыстоўваць у сваёй працы здабыткі іх нацыянальных гістарыяграфіяў, якія маюць больш даўнія традыцыі вывучэння сфрагістыкі і геральдыкі ВКЛ.

ХРОHIKA

MARCIN HLEBIONEK
(Toruń, Polska)

PIECZĘĆ JAKO FORMA KOMUNIKACJI W ŚREDNIOWIECZU I CZASACH NOWOŻYTNYCH. II MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA SFRAGISTYCZNA, KIJÓW 18–20 LISTOPADA 2011 R.

W ubiegłym roku odbyło się w Kijowie I Międzynarodowe Seminarium Sfragistyczne poświęcone zagadnieniom terminologii sfragistycznej oraz opisu i klasyfikacji pieczęci¹. Kontynuacją owej inicjatywy była konferencja, która miała miejsce w dniach 18–20 listopada 2011 r. W jej organizację włączyły się Instytut Ukraińskiej Archeografii i Źródłoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Instytut Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Muzeum Szeremietiewych oraz Ukraińskie Towarzystwo Heraldyczne. Tym razem tematem przewodnim spotkania stały się zagadnienia związane z funkcjonowaniem pieczęci jako środka komunikacji na przestrzeni wieków. Na konferencję zgłoszono 33 referaty. Zostały one podzielone przez organizatorów na trzy bloki tematyczne: Pieczęć jako środek komunikacji w średniowieczu; Pieczęć jako środek komunikacji w czasach wczesnonowożytnych; Pieczęć jako środek komunikacji w czasach nowożytnych i najnowszych. Ponadto organizatorzy zaprosili czternastu znanych badaczy pieczęci z Ukrainy, Rosji, Czech, Litwy i Polski do udziału w dyskusji w ramach sfragistycznego okrągłego stołu. Podobnie jak w roku poprzednim miejscem obrad było gościnne kijowskie Muzeum Hruszewskiego.

W części oficjalnej przedstawiciele organizatorów oraz instytucji patronujących spotkaniu powitali przybyłych na konferencję. Następnie Aleksiej

¹ Hlebionek M. I Międzynarodowe seminarium sfragistyczne, Kijów, 19–20 listopada 2010 r. // *Archiwista Polski*. — 2010. — № 4 (60). — S. 102–106; Hlebionek M. I Międzynarodowe seminarium sfragistyczne, Kijów, 9–20 listopada 2010 r. // *Сфрагістичний щорічник*. — Вип. I. — К., 2011. — С. 428–433.

Szałanda (Mińsk) zaprezentował kolejny, jubileuszowy, numer czasopisma *Herold Litherland*, poświęconego problematyce heraldyki, genealogii i sfragistyki ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jako kolejny głos zabrali Witalij Hawrylenko (Lwów), który przedstawił dzieje ukraińskich badań sfragistycznych a także wprowadził zgromadzonych w krąg zagadnień związanych z badaniem pieczęci jako elementów systemu komunikacji społecznej. Kolejnym punktem programu był pokaz nowego nabytku Muzeum Szeremetiewych: nieznanego typariusza ogólnomiejskiej pieczęci Kijowa. Przeprowadzili go Oleksij Szeremetiew (Kijów), właściciel tej instytucji, oraz Oleksandr Alfiorow (Kijów). Owa prezentacja nowego, interesującego, obiektu wzbudziła ożywioną dyskusję. W jej trakcie zastanawiano się nad problemem autentyczności zabytku oraz funkcjami wyobrażenia herbu miejskiego umieszczonego na gałce wieńczącej rękojeść tłoka. W dalszej części spotkania zgromadzeni mieli okazję zapoznać się z dwoma kolejnymi publikacjami: pierwszym tomem *Rocznika Sfragistycznego* oraz edycją ukraińskich pieczęci z fragmentów zbioru Mariana Gumowskiego przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie.

Rocznik Sfragistyczny to czasopismo wydawane pod egidą Instytutu Ukraińskiej Archeografii i Źródłoznawstwa Ukraińskiej Akademii Nauk oraz nowopowstały Instytut Nauk Pomocniczych Historii Muzeum Szeremetiewych. Pierwszy tom tego periodyku zawiera przede wszystkim materiały z ubiegłorocznego kijowskiego seminarium sfragistycznego, ale też teksty złożone w redakcji niezależnie od tej konferencji. Zawartość tomu podzielono na bloki tematyczne dotyczące terminologii sfragistycznej, teorii i metodyki sfragistyki, klasyfikacji i opisu pieczęci, funkcjonowaniu pieczęci w świetle źródeł pisanych i wreszcie publikacji materiałów sfragistycznych. Druga z publikacji, opracowana przez W. Perkuna (Kijów) wydana została nakładem warszawskiego wydawnictwa DiG i jest dostępna na polskim rynku księgarskim.

Pierwszy blok wypowiedzi, których myślą przewodnią było funkcjonowanie pieczęci jako formy komunikacji w średniowieczu, rozpoczął referat Oleksandra Filipczuka (Czerniowce) poświęcony interpretacji zapisów o pieczęciach w układach rusko-bizantyjskich dziesiątego wieku. Wczesnośredniowiecznej sfragistyki kręgu bizantyjskiego dotyczyło także kolejne wystąpienie, autorstwa Mykoły Alekseienki (Sewastopol), który skoncentrował się na omówieniu rzadkich i nietypowych wyobrażeń świętych. Z referatem tym korespondował głos Michajła Butyrskiego (Moskwa) dotyczący wybranych przykładów niekonwencjonalnych wyobrażeń maryjnych w sfragistyce bizantyjskiej.

Po przerwie kawowej powrócono do rozważań nad komunikacyjnymi pieczęciami w średniowieczu. Na prośbę organizatorów wprowadzono jednak korektę do programu konferencji. Przewidziane do wygłoszenia w tej części obraz wystąpienia Witalija Gołubowicza (Grodno) i Piotra Pokory (Poznań) zostały przeniesione na następny dzień obrad. Zatem tę część konferencji otworzyło wystąpienie Olexandra Ałfiorowa (Kijów) dotyczące insygniów władzy książąt ruskich na pieczęciach z XI–XII w. na przykładzie zabytków znajdujących się w kolekcji Muzeum Szeremetiewych. Autor starał się wskazać, które z pojawiających się w ikonografii tych zabytków, insygniów i atrybutów książęcych mają ruski rodowód, które zaś stanowią zapożyczenie z kultury Bizancjum. Do genetycznie ruskich insygniów zaliczył on hełm, włócznię, krzyż (z charakterystyczną podstawką) oraz książęce kołpaki. Natomiast występujące na pieczęciach korony, berła, jabłka panowania, gest przypominający błogosławieństwo oraz aureole uznał on za zaczerpnięte z ikonografii bulli cesarskich. Jako następny głos zabrał Oleksij Artiuchin (Kijów) przybliżając zgromadzonemu zmiany stylizacji bulli książąt ruskich, będące świadectwem odchodzenia od bizantyjskich schematów. Podstawę dla tych rozważań stały się pieczęcie Włodzimierza Monomacha i jego synów. Podobnych zagadnień dotyczył referat Ewgiena Ejdela (Kijów). Jego autor skupił się na prezentacji pieczęci z X–XI w. jako źródła ukazującego kształtowanie się Rusi Kijowskiej.

Zupełnie odmienny charakter miało kolejne wystąpienie wygłoszone przez Tomasza Kałuskiego (Katowice), który pokusił się o prezentację głównych modeli polskich badań nad ikonografią pieczęci na tle zachodnioeuropejskim. Tak, jak poprzednie referaty prezentowały wyniki badań nad konkretnymi pieczęciami, bądź też grupami pieczęci, tak w tym przypadku Autor podjął próbę prezentacji podstaw teoretycznych dla badań nad wyobrażeniami napieczętnymi. Z kolei późniejszego średniowiecza dotyczyło wystąpienie A. Szałandy (Mińsk), który zaproponował nową interpretację programu heraldycznego majestatowej pieczęci wielkiego księcia litewskiego Witolda. Podstawą do tego stała się, dokonana w oparciu o *Armorial Lyncenich*, odmienna identyfikacja występującego na tym zabytku herbu z wyobrażeniem krzyża, dotąd łączonego z Wołyniem. Według A. Szałandy znak ten należy jednak traktować jako herb nowogródzyczny, co z kolei powoduje konieczność innego odczytywania całego zespołu herbów umieszczonych na pieczęci, a w konsekwencji reinterpretację jej całego programu ikonograficznego. Zdaniem Autora trzeba widzieć w nim wyraz królewskich aspiracji Witolda. Wystąpienie to wywołało burzliwą dyskusję, w której zwracano uwagę na niebezpieczeństwa związane z oparciem

interpretacji na jednym tylko przekazie, niepotwierdzonym ani przez niezależne źródła ani lokalną tradycję. Ten referat zakończył pierwszy dzień obrad.

Przed południem kolejnego dnia uczestnicy konferencji mieli możliwość zapoznania się ze zbiorami Muzeum Szeremietiewych. Instytucja ta posiada imponujące zbiory materiałów sfragistycznych, związanych nie tylko z historią Ukrainy, ale też innych terytoriów wchodzących w skład dawnej Rzeczypospolitej. Najstarsze przechowywane w Muzeum zabytki związane są jeszcze z czasami Rusi Kijowskiej. Mimo, że na razie zbiory te nie są eksponowane, to udostępnia się je badaczom, a właściciel kolekcji Ołeksij Szeremietiew planuje w najbliższym czasie uruchomienie w Kijowie Muzeum Pieczęci.

Po powrocie do Muzeum Hruszewskiego rozpoczęła się dalsza część konferencji. Otworzyły ją przeniesione z poprzedniego dnia referaty W. Gołubowicza i P. Pokory. Witalij Gołubowicz (Grodno) przedstawił przemiany w ikonografii pieczęci biskupów połockich jakie nastąpiły pomiędzy XI a pierwszą połową XVI w., ukazując ich drogę od wyobrażeń maryjnych do heraldyzacji wizerunku z jednej strony, z drugiej zaś od wyobrażeń w stylizacji rusko-bizantyjskiej do okcydentalizacji przedstawień. Piotr Pokora (Poznań) z kolei zajął się ewolucją relacji łączących wyobrażenia i inskrypcje na pieczęciach kapituły katedralnej gnieźnieńskiej w okresie od XIII do XIX w. Pierwszym z referatów przewidzianych na 19 listopada w programie konferencji było wystąpienie Petra Kułakowskiego (Ostróg). Tematem tego referatu była rola pieczęci w praktyce kancelarii ruskiej. Ponieważ jednak Kancelaria Ruska była de facto, wyodrębnioną ze względów funkcjonalnych, komórką kancelarii koronnej², niedysponującą ponadto własną pieczęcią, rozważania Autora dotyczyły funkcjonowania pieczęci w kancelariach koronnych (większej, mniejszej i pokojowej). Oparte one zostały w znacznej mierze o ustalenia literatury, uzupełnione o interesujące przykłady wyszukane w księgach *Metryki Ruskiej*.

Kolejny referent, Oleg Odnożenko (Charków-Kijów) w swoim wystąpieniu skupił się na symbolice politycznej na ruskich pieczęciach książęcych od XIV do XVI w. Jako następny głos zabrał Zenon Piech (Kraków). Jego referat dotyczył struktury komunikatów (warstw informacyjnych) średniowiecznych polskich pieczęci. Z wystąpieniem tym korespondował głos Marcina Hlebionka (Toruń), który na przykładzie polskich pieczęci królewskich analizował

² *Chorażyczewski W.* Czy istniała kancelaria ruska? (na marginesie edycji regestów *Metryki Ruskiej* i monografii Petra Kułakowskiego) // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. — T. I. — 2004. — S. 385.

strukturę systemów informacyjnych pieczęci nowożytnych. Z kolei wystąpienie Natalii Biłous skierowało uwagę zgromadzonych na funkcjonowanie pieczęci w środowisku miejskim Wołynia, ale też Kijowa w XVI–XVII w.

Owe dwa ostatnie referaty stały się wprowadzeniem do kolejnego bloku tematycznego, poświęconego komunikacyjnej funkcji pieczęci w czasach nowożytnych. Rozpoczęło go wystąpienie Władysława Bezpałko (Kijów), który, na podstawie opisu z końca XVI w., przeprowadził rekonstrukcję procesu zamykania skrzyni pieczęciami. Pokaz ten uzmysłowił, że mimo dysponowania wcale częstymi wzmiankami o zamykaniu odciskami pieczęci różnych obiektów, niewiele możemy powiedzieć o technicznej stronie takiego wykorzystania typariuszy. Następnie głos zabrał Andrij Januszkiewicz (Mińsk), który zaprezentował przez pryzmat pieczęci postaci bohaterów wojny inflanckiej 1558–1570. Niezmiernie interesujące było wystąpienie Wołodymira Poliszczuka (Kijów) dotyczące prawnego znaczenia pieczęci prywatnych i funkcjonowania ich w różnych prawnych sytuacjach w świetle źródeł pisanych z połowy XVI w. Po głosie W. Poliszczuka, ze względu na późną porę organizatorzy podjęli decyzję o przeniesieniu reszty referatów na dzień następny.

Przedpołudnie następnego dnia poświęcone zostało na zwiedzanie kijowskiego Soboru Mądrości Bożej (Soboru Sofijskiego). Dzięki uprzejmości dyrekcji mieszczącego się w budynku świątyni Muzeum uczestnicy konferencji mogli obejrzeć obiekty niedostępne na co dzień dla zwiedzających. Ponadto w czasie zwiedzania najstarszej istniejącej świątyni Kijowa można było zobaczyć słynne graffiti, umieszczane przez stulecia na zdobiących jej mury polichromiach.

W czasie następnej części obrad kontynuowano rozważania na temat funkcjonowania pieczęci w epoce nowożytnej. Otworzył ją Anatol Citov (Mińsk) wystąpieniem poświęconym prawnym uwarunkowaniom funkcjonowania pieczęci w Wielkim Księstwie Litewskim od XVI do XVIII w. Autor poddał analizie kolejne statuty litewskie pod kątem regulacji funkcjonowania pieczęci. Do zasygnalizowanego wcześniej, w referacie N. Biłous, problemu pieczęci mieszczańskich powrócił Zmicer Jackiewicz (Mińsk). W swym wystąpieniu szukał odpowiedzi na pytanie, czy naśladowane herby pieczętki mieszczan Mohylewa, miasta, które otrzymało nobilitację, stanowią odzwierciedlenie quasiszlacheckiego statusu mieszkańców, czy też są jedynie bezrefleksyjnym powielaniem mody na herby. W następnym referacie Tatiana Klimenko (Czerkasy) na przykładzie materiału późnonowożytnego (XIX–XX w.) pokazała funkcjonowanie pieczęci jako jednego z elementów systemu uwierzytelniania dokumentów. Na tym tle podjęła również próbę klasyfikacji tego materiału.

Rozważania swe wsparła bogatym materiałem ilustracyjnym pochodzącym z zasobu czerkaskiego archiwum. Szczególne zainteresowanie zgromadzonych wywołała prezentacja fotografii dokumentacji pozostałej po fabryce pieczęci i stempli działającej w końcu XIX i początkach XX wieku. Ostatni referat w tej części obrad zaprezentował Witalij Hawrylenko (Lwów), który próbował wyjaśnić znaczenie kozackich pieczęci z napisem «копія». Jego zdaniem był to odrębny, przejściowy, typ pieczęci, funkcjonujący w okresie kozackich powstań przeciw Rzeczpospolitej.

Ze względu na ograniczenia czasowe kolejny referent Andrij Hreczyło (Lwów) przedstawił jedynie tezy swojego wystąpienia, dotyczącego pieczęci gmin galicyjskich od końca XVIII do początku XX w. Omówił on prawne uwarunkowania funkcjonowania pieczęci gminnych, a następnie zaproponował klasyfikację opartą na ich ikonografii oraz scharakteryzował pokrótce wszystkie wyodrębnione wcześniej klasy. Siłą rzeczy skróceniu musiały ulec również dwa ostatnie wystąpienia. Stąd też Witalij Perkun (Kijów) zaprezentował tylko główne wnioski z wynikające z badań nad hagiograficznymi odniesieniami wyobrażeń na pieczęciach rzymskokatolickich parafii z diecezji łucko-żytomierskiej i kamienieckiej, uzupełnione pokazem slajdów z odciskami omawianych pieczęci. Jako ostatni wystąpił Janusz Łosowski (Lublin), który przedstawił problemy badań nad pieczęciami polskiej zbrojnej konspiracji z lat 1945–1951, na przykładzie przechowywanego w Archiwum Państwowym w Lublinie zbioru odcisków oddziału Ruchu Wolność i Niezawisłość dowodzonego przez Edwarda Taraszkiewicza «Żelaznego». Referat ten zakończył zasadniczą część obrad.

Po krótkiej przerwie organizatorzy spotkania zaprosili zgromadzonych do wzięcia udziału w kolejnym sfragistycznym okrągłym stole. Dyskusję rozpoczął O. Odnorożenko, podsumowując konferencję. Inaczej jednak niż w poprzednim roku, tegoroczna dyskusja zdominowana została przez rozmowy na temat kształtu kijowskich spotkań. Wskazywano na rosnącą z ilością zgłaszanych referatów, co powoduje przedłużanie się obrad (nawet do godziny 22). W czasie rozmów wykrystalizowały się dwa stanowiska. Osoby reprezentujące pierwsze z nich sugerowały podzielenie spotkania na panele, obradujące równolegle. Przeciwnicy argumentowali za pozostaniem przy obecnej formule, wskazując przy tym na możliwości zawężenia tematycznego spotkań.

Mimo iż na konferencję nie dotarli wszyscy autorzy referatów i zaproszeni goście ponownie imponowała ona rozmachem. Zaslugą organizatorów jest otwartość wobec nowych ośrodków, czy może lepiej: kręgów badawczych. W bieżącym roku w programie spotkania pojawiły się referaty kolegów z Litwy i

Rosji — krajów, których przedstawiciele nie brali udziału w poprzednim spotkaniu. Niewątpliwym pozytywem było też włączenie się do udziału w konferencji badaczy pieczęci kręgu bizantyjsko-ruskiego, których zabrakło na I Kijowskim Seminarium Sfragistycznym. Oprócz możliwości wysłuchania interesujących, i stojących na wysokim poziomie merytorycznym wystąpień, przygotowanych przez osoby reprezentujące różne podejścia do zagadnień sfragistycznych, dodatkową wartością kijowskich spotkań są zawsze rozmowy kulturalowe. Pozwalają one na wymianę doświadczeń i informacji tak o prowadzonych badaniach, jak i nowych, często zaskakujących, odkryciach.

СКОРОЧЕННЯ

АМК — Архів міста Києва

Архив ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе

ВИД — Вспомогательные исторические дисциплины

Записки НТШ — Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові

КСИА — Краткие сообщения Института археологии

ЛНБ ВР — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника Національної академії наук України. Відділ рукописів

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР

НБУВ ІР — Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського Національної академії наук України. Інститут рукопису

НМІУ — Національний музей історії України

РГАДА — Российский Государственный архив древних актов в Москве

РГИА — Российский государственный исторический архив

СФДМ — Сектор фотодокументальних матеріалів

УІЖ — Український історичний журнал

ЦДІАУК — Центральний державний історичний архів України у місті Києві

ЦДІАУЛ — Центральний державний історичний архів України у місті Львові

AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

AZ — Archiwum Zamoyskich

АРК — Archiwum Państwowe w Krakowie

ASang. — Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie

MNK — Muzeum Narodowe w Krakowie

MNW — Muzeum Narodowe w Warszawie

NPO — Numizmatyka polska i obca

Perg. — Zbiór dokumentów pergaminowych

PSB — Polski słownik biograficzny

ZNiO — Zakład Narodowy im. Ossolińskich

ZR — Zbiór Rusieckich

АНОТАЦІЇ

Алфьоров О.

Молівдовули кийвських князів

другої половини XI – кінця XII століття

(за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва)

Стаття присвячена печаткам кийвських князів другої половини XI – кінця XII ст. Привисна печатка розглядається, як ціле поруч із заготовкою та буллатірієм. На основі аналізу сфрагістичних пам'яток Русі була запропонована авторська концепція по змінам сфрагістичних типів, протогеральдиці Рюриковичів та окремо про титул кийвського володаря.

Ключові слова: кийвський князь, молівдовул, протогеральдика, сфрагістичні типи, княжий знак

Алферов А.

Моливдовули киевских князей

второй половины XI – конца XII веков

(по материалам сфрагистической коллекции А. Шереметьева)

Статья посвящена печатям киевских князей второй половины XI – конца XII вв. Привесная печать рассматривается как одно целое вместе с заготовкой и буллатирием. На основе анализа сфрагистических памятников Руси была предложена авторская концепция по изменениям сфрагистических типов, протогеральдике Рюриковичей и отдельно о титуле киевского князя.

Ключевые слова: киевский князь, моливдовул, протогеральдика, сфрагистические типы, княжеский знак.

Alfiorov O.

Molivdovuls of Kyivan Princes

in the Second Half of the XIth – the end of XIIth century

(On the Base of Oleksii Sheremetiev's sphragistics Collection)

The princely seals of the second half of the XIth – the end of the XIIth century are investigated in the article. The pendent seals as well as bulls and billets are treating here as phenomena. The author proposes his own conception concerning the changes of sphragistics types, the proto-heraldry of Rurikids, and the title of Kyivan rulers.

Key words: the Kyivan prince, molivdovul, protoheraldry, sphragistic types, the princely symbol

Алфьоров О.**Молівдовули київського митрополита Михайла (1130–1145 рр.)
за матеріалами сфрагістичної колекції Олексія Шереметьєва**

Стаття присвячена п'яти новознайденим молівдовулам київського митрополита Михайла (1130–1145 рр.), що зберігаються в сфрагістичній колекції Олексія Шереметьєва. До цього було відомо лише про три екземпляри його печатки, з яких лише один походив з України. Оpubліковані печатки описано і проаналізовано. Як виявилось, три з них належать до одного часу побутування, що було доведено на основі аналізу заготовок. Разом із тим ця група митрополичих булл засвідчила, що відбулась якась подія, що породила масову появу цих сфрагісів. Усі знахідки печаток географічно належать до білгородської єпископії.

Ключові слова: молівдовули, митрополит Михайл, заготовки, білгородська єпархія

Алферов А.**Моливдовулы киевского митрополита Михаила (1130–1145 гг.)
по материалам сфрагистической коллекции Алексея Шереметьева**

Статья посвящена пяти новонайденным моливдовулам киевского митрополита Михаила (1130–1145 гг.), которые хранятся в сфрагистической коллекции Алексея Шереметьева. До этого времени было известно только о трех экземплярах его печати, из которых только один происходил из Украины. Опубликованные печати описаны и проанализированы. Как оказалось, три из них датируются одним временем, что было доказано на основе анализа заготовок. Вместе с этим та группа митрополичьих булл засвидетельствовала, что произошло какое-то событие, которое породило массовое появление этих сфрагисов. Все эти находки печатей имеют географическую привязку к белгородской епископии.

Ключевые слова: моливдовулы, митрополит Михаил, заготовки, белгородская епархия.

Alfiorov O.**Molivdovuls of the Metropolitan Michael (1130–1145)
from the Sphragistics Collection of Oleksii Sheremetiev**

The five newly-found molivdovuls of Kyivan metropolitan Michael (1130–1145) are studying in the article. These molivdovuls are preserving in the sphragistics collection of Oleksii Sheremetiev. Before the discovery of these artifacts, there were known only three examples of his seal; only one of these seals origins from Ukraine.

Those newly-opened seals are published, described, and analyzed. As it turned out, the three of these seals are dating back to the same time of dissemination. Such statement was approved on the base of the analysis of the billets. By the way, this group of metropolitan bulls testifies that a certain event, which had to inspired the mass production of these seals. All seals belong to the same Bilhorod Metropolitanate.

Key words: molivdovuls, metropolitan Michael, billets, Bilhorod Episcopal see.

Білоус Н., Однороженко О.

**Геральдика київських міщан
середини XVI – першої половини XVII століть**

У статті доповнено вже існуючі дослідження з даної проблематики, а також систематизовано за родовими знаками печатки представників міської еліти Києва у литовсько-польську добу. Вони демонструють усе розмаїття вживаних родових знаків, в основі яких були різноманітні буквоподібні конструкції, хрести, стріли, кола, півкола тощо.

Ключові слова: Київ, герб, печатки, київські міщани.

Белоус Н., Однороженко О.

**Геральдика киевских мещан
середины XVI – первой половины XVII веков**

В статье дополнено уже существующие исследования по данной проблематике, а также систематизировано по родовым признакам печати представителей городской элиты Киева в литовско-польский период. Они демонстрируют все разнообразие используемых родовых знаков, в основе которых были различные буквоподобные конструкции, кресты, стрелы, круги, полукруги и т. п.

Ключевые слова: Киев, герб, печати, киевские мещане.

Bilous N., Odnorozhenko O.

**The Heraldry of Kyivan Bourgeois
of the Mid-XVIth – the First Half of the XVIIth century**

The article contains some new remarks concerning the previous investigation in the field of local heraldry as well as the systematization of the seals and urban elite of Kyiv according to the family signs during the Polish-Lithuanian era. These seals show the diversity of family signs which were built on different letter-like constructions, crosses, arrows, circles, semi-circles etc.

Key words: Kyiv, emblem, seal, Kyivan bourgeois.

Білоус Н., Однороженко О.

**Печатки та герби міста Києва кінця XV–XVIII ст.
у світлі нових джерел**

За допомогою впроваджених до наукового обігу печаток з колекції Музею Шереметьєвих, а також за відбитками міської печатки на виписах з київських ратушних книг у статті простежено еволюцію міської печатки Києва, її видозміни. В основі давньої символіки Києва переважала військова тематика, про що свідчать зображення у гербовнику Конрада Грюненберга та на міських печатках кінця XV–XVI ст. Враховуючи специфіку пограничного життя міщан, видається цілком закономірним, що саме лук та самостріл потрапили на київський герб та печатку. Залежно від обставин зовнішньо- та внутрішньополітичного характеру змінювався доколловий напис. Незмінним залишався лише давній символ — герб міста, що становить справжню реліквію київського міського самоврядування.

Ключові слова: Київ, герб, печатка, магдебурзьке право.

Белоус Н., Однороженко О.

**Печати и гербы города Киева конца XV–XVIII вв.
в свете новых источников**

При помощи введенных в научный оборот печатей с коллекции Музея Шереметьевых, а также по оттискам городской печати на выписях с киевских ратушных книг в статье прослежено эволюцию городской печати Киева, ее видоизменения. В основе давней символики Киева преобладала военная тематика, о чем свидетельствуют изображения в гербовнике Конрада Грюненберга и на городских печатях конца XV–XVI ст. Учитывая специфику пограничного способа жизни мещан, кажется вполне закономерным, что именно лук и самострел попали на киевский герб и печать. Зависимо от обстоятельств внешне- и внутривнутриполитического характера изменялась круговая надпись. Неизменным оставался только давний символ — герб города, который является настоящей реликвией киевского городского самоуправления.

Ключевые слова: Киев, герб, печать, магдебургское право.

Bilous N., Odnorozhenko O.

**The Seals and Emblems of Kyiv in the XVth – XVIIIth Centuries
on the Base of New Sources**

In the article is researched the evolution of the urban seal of Kyiv and its modification on the ground of introduced into this field seals stored in the collection of the Sheremetievs Museum as well as on the ground of imprints containing in the extracts from Kyivan city-hall books. Military topics were crucial for old Kyivan emblems. In-

stead, these features were rejected in the armorial of Konrad Grunenberg and oppidan seals of the end of the XVth — XVIth centuries. Considering the living conditions of bourgeois of the borderline region, it seems quite naturally that crossbow and bow were used for Kyivan emblem and seals. The circle motto has been changed according to conditions of foreign or internal political life. The constant became only one symbol, namely the emblem of Kyiv, which is the real relic of urban self-government.

Key words: Kyiv, emblem, seals, Magdeburg law.

Глебьонек М.

Герб Київської землі на печатках володарів Речі Посполитої

У статті подано варіанти зображень герба Київської землі з печаток польських королів, зокрема ведмедя. Проаналізовано еволюцію зображень за різних правителів Речі Посполитої.

Ключові слова: герб Київської землі, королівські печатки, Річ Посполита.

Глебенек М.

Герб Киевской земли на печатях правителей Речи Посполитой

В статье подаются варианты изображений герба Киевской земли с печатей польских королей, в частности медведя. Проанализировано эволюцию изображений за время правления разных правителей Речи Посполитой.

Ключевые слова: герб Киевской земли, королевские печати, Реч Посполитая.

Hlebionek M.

The Emblem of Kyivan Land on the Seals of Polish-Lithuanian Commonwealth's Rulers

The variants of the images of emblems of Kyivan Land on the seals of the Polish kings are studying in the article. The emblem with “bear” was one of such images. The evolution of images under different rulers of Rzecz Pospolita is studying as well.

Key words: the emblem of Kyivan Land, Rzecz Pospolita.

Гречило А.

До питання про давній герб міста Києва, час його появи, зміст і функцію

Стаття присвячена проблемі генези та розвитку міського герба Києва, появу якого пов'язують із самоврядуванням на магдебурзькому праві. Відомі з початку XV ст. міські печатки мали зображення герба: у заокругленому щиті лук зі стрілою, який натягують дві руки, що виходять із хмари. Подібний знак як герб “короля Русі” є й у німецькому рукописному гербовнику Грюненберга, який датується приблизно 1490 р., що вже опускає нижню хронологічну межу

функціонування знаку. Лук залишався й на трьох інших типах київських міських печаток до першої чверті XVII ст. Надалі у гербі вже немає хмари, а лук видозмінюється в арбалет.

Після ліквідації автономії Гетьманщини для нового герба Києва замість давнього міського символу 1782 р. взято земельний знак з архангелом Михаїлом, який раніше відігравав роль територіального герба Київського воеводства та Київського полку, а на кінець XVIII ст. використовувався Київською губернською канцелярією.

Оскільки питання про сучасний міський герб Києва досі зберігає свою актуальність, тому розглядаються різні варіанти вирішення цього питання з урахуванням історичної традиції.

Ключові слова: Київ, герб, печатка, магдебурзьке право.

Гречило А.

К вопросу о давнем гербе города Киева, времени его появления, содержании и функции

Статья посвящена проблеме генезиса и развития городского герба Киева, появление которого связывают с самоуправлением по магдебургскому праву. Известные с начала XV в. городские печати имели изображение герба: в заокругленном щите лук со стрелой, который натягивают две руки, выходящие из облака. Подобный знак как герб “короля Руси” содержится в немецком рукописном гербовнике Грюненберга, который датируется приблизительно 1490 г., что уже опускает нижнюю хронологическую границу функционирования знака. Лук оставался и на трех других типах киевских городских печатей до первой четверти XVII в. Далее в гербе уже не было облака, а лук видоизменился в арбалет.

После ликвидации автономии Гетманщины для нового герба Киева вместо давнего городского символа 1782 г. был взят земельный знак с архангелом Михаилом, который ранее играл роль территориального герба Киевского воеводства и Киевского полка, а на конец XVIII в. использовался Киевской губернской канцелярией.

Поскольку вопрос о современном городском гербе Киева до сих пор сохраняет свою актуальность, поэтому рассматриваются различные варианты решения этого вопроса с учетом исторических традиций.

Ключові слова: Київ, герб, печатка, магдебурзьке право.

Hrechylo A.

Towards the Question of Early Emblem of Kyiv, the Time of Its Origins, Meaning, and Function

The problem of genesis and the development of urban emblem is researched in the article. The origin of Kyivan city emblem is strictly connected with the

development of self-government on the base of Magdeburg Law. The urban seals dating back to the 15th century had the image of the city emblem: on the rounded shield pictured the bow with arrow, pilling by hands appearing from clouds. The similar sign with motto “King of Rus” is represented in the armorial codex composed by Grunenberg which is dating back to nearly 1490 lowering the chronological line of the sign functioning. The bow has been used for three different types of Kyivan urban seals until the first quarter of the 17th century. The later version of the emblem does not contain the image of clouds anymore, and the bow turns into arbalest. With the ruin of the Hetmanshchyna autonomies, the new emblem of Kyiv was introduced instead of old urban in 1782. It adopted the land’s symbol with Archangel Michael. Firstly this emblem appeared arms of Kyivan District and Kyivan regiment; at the end of the 17th century it was used by Kyivan governor office. Besides, the question of contemporary Kyivan emblem is still relevant. There are several resolutions of this problem which have to consider the historical tradition.

Key words: Kyiv, emblem, Magdeburg law.

Однороженко О.

Шляхетська геральдика Київської землі

XV – першої половини XVII ст.

**(за архівними джерелами та матеріалами
сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих)**

Публікація присвячена геральдиці шляхти Київської землі, відомості про яку порівняно з сусіднім регіоном — Волиню — є доволі обмеженими. Свої висновки автор базує на аналізі архівних джерел та нових сфрагістичних даних. У статті проаналізовано не лише відтиски, але й матриці, що зберігаються в музеї Шереметьєвих.

Ключові слова: печатка, герб, шляхта, Київська земля.

Однороженко О.

Шляхетская геральдика Киевской земли

XV – первой половины XVII вв.

**(по архивным источникам и материалам
сфрагистической коллекции Музея Шереметьевых)**

Публикация посвящена геральдике шляхты Киевской земли, данные про которую по сравнению с соседним регионом — Волинью — значительно ограничены. Свои выводы автор основывает на анализе архивных источников и новых сфрагистических данных. В статье проанализированы не только оттиски, но и матрицы, которые хранятся в музее Шереметьевых.

Ключевые слова: печать, герб, шляхта, Киевская земля.

Odnorozhenko O.

**The Noble Heraldry of the Kyivan Land
in the XVth – the First Half of the XVIIth Century
(from Archive Sources and Materials
of the Sphragistics Collection of the Sheremetievs Museum)**

The study of the noble heraldry of the Kyivan Land is conducting in the article. The information about this land in comparison with neighboring Volhynia is limited. His conclusion the authors grounded on the analysis of archive sources and new sphragistics data. The author is paying attention also to the imprints and matrices stored in the Sheremetievs Museum.

Key words: seals, coats of arms, noblemen, Kyivan Land.

Перкун В. Білоус Н.

**“Печатію своєю Назнаменовал...”. Печатка київського митрополита
Йова (Йова) Борецького (1620–1631)**

У повідомленні описана новознайдена печаткова матриця митрополита Йова Борецького з музею родини Шереметьєвих. Зроблено спробу узагальнити інформацію про печатки Борецького, проведено палеографічний аналіз.

Ключові слова: печатка, легенда, зображення, Матір Божя Одигітрія.

Перкун В., Белоус Н.

**“Печатію своєю Назнаменовал...”. Печатка киевского митрополита
Иова (Йова) Борецкого (1620-1631)**

В сообщении описана новонайденная матрица печати митрополита Иова Борецкого с музея семьи Шереметьевых. Сделана попытка обобщить информацию о печатях Борецкого, проведен палеографический анализ.

Ключевые слова: печать, легенда, изображения, Матерь Божья Одигитрия.

Perkun V., Bilous N.

**“By own seal marked...”. The Seal of Kyivan Metropolitan
Iov Borets'kyi (1620–1631)**

The newly-found seal matrix of metropolitan Iov Borets'kyi from the Sheremetievs' Museum is researched in the article. The author is trying to generalize the information concerning the seal of Borets'kyi and to research the paleographical features of the seal.

Key words: seal, legend, image, Mather of God Hodegetria.

Полехов С.

Нові документи про Київську землю XV століття

У статті подано три раніше невідомих документи, що стосуються історії Київської землі литовського періоду. До одного з документів привішено три

печатки бояр Боденковських, а саме Волчка і його синів Євлашки та Романа. Нова інформація, отримана з матеріалів, дозволяє розширити наші знання про особову сфрагістику та геральдику боярських родів Київщини.

Ключові слова: Київська земля XV ст., привісні печатки, бояри Боденковські.

Полюхов С.

Новые документы о Киевской земле XV века

В статье подаются три ранее неизвестных документа, которые касаются истории Киевской земли литовского периода. К одному из документов приложено три печати бояр Боденковских, а именно Волчка и его сыновей Евлашки и Романа. Новая информация, полученная с источников, позволяет расширить наши знания о личной сфрагистике и геральдике боярских родов Киевщины.

Ключевые слова: Киевская земля XV в., привесные печати, бояре Боденковские.

Polekhov S.

The Newly-founded Sources Concerning the Kyivan Land of the XVth Century

The three newly-opened documents concerning history of Kyivan Land during the Lithuanian era are investigated in the article. One of these documents contains three pendent seals of boyar the Bodenkovski family, namely Volchko and his sons Yevlashko and Roman. New information based on these artifacts allows us to widen knowledge concerning the personal sphragistics and heraldry of the boyar families of Kyivan Land.

Key words: Kyivan Land of the XVth century, pendent seals, the Bodenkovki boyar family

Пуздоровська М.

Сфрагістичні пам'ятки Київської губернії XIX – початку XX ст. з колекції Олексія Шереметьєва

Стаття присвячена огляду сфрагістичних пам'яток, що зберігаються в сфрагістичній колекції Олексія Шереметьєва і мають стосунок до Київської губернії. Дана публікація продовжує тематику видання печаток з колекції за адміністративним принципом. Наведені печатки представляють адміністративну, військову, приватну та церковну сфрагістику Київської губернії.

Ключові слова: печатки, Київська губернія.

Пуздровская М.

**Сфрагистические памятники Киевской губернии
XIX – начала XX в.
с коллекции Алексея Шереметьева**

Статья посвящена обозрению сфрагистических памятников, которые хранятся в сфрагистической коллекции Алексея Шереметьева и имеют отношение к Киевской губернии. Данная публикация продолжает тематику издания печатей с коллекции по административному принципу. Приведенные печати представляют административную, военную, частную и церковную сфрагистику Киевской губернии.

Ключевые слова: печати, Киевская губерния.

Puzdrows'ka M.

**The Sphragistic Artifacts of the Kyivan Province
in the XIXth – the Beginning of the XXth century
in the Collection of Oleksii Sheremetiev**

The research of sphragistic artifacts related to the Kyivan District is conducted in the article. This article is the continuation of the seals publishing on the basis of administrative origin. Mentioned in the article seals from the collection of Oleksii Sheremetiev are representing administrative, military, private, and ecclesiastical sphragistics of the Kyivan District.

Key words: seals, Kyivan District.

Тигунцев Ю.

**Княжі печатки XII ст. з іменами “КЮРІЛЬ” та “КУРИЛО”
з Південно-Західних районів Брянської області**

Знахідки останніх років печаток з іменами КЮРІЛ та КИРИЛО спонукали автора до атрибуції загадкових сфрагісів з Південно-Західних районів Брянської області. Дослідження показало, що всі печатки належали князеві Всеволоду-Кирилу Ольговичу-Михайловичу. Окрім того, до наукового обігу була запроваджена печатка Всеволода з кириличним написом, що контрмаркувала братовий молівдовул Ігора-Георгія з княжим знаком.

Ключові слова: печатка, князь Всеволод Ольгович, князь Ігор Ольгович.

Тигунцев Ю.

**Княжеские печати XII в. с именами “КЮРІЛЬ” и “КУРИЛО”
из Юго-Западных районов Брянской области**

Находки последних лет печатей с именами КЮРІЛ и КИРИЛО побудили автора к атрибуции загадочных сфрагисов из Юго-Западных районов Брян-

ской области. Исследование показало, что все печати принадлежали князю Всеволоду-Кириллу Ольговичу-Михайловичу. Кроме того, в научный оборот была введена печать Всеволода с кириллической надписью, которая контрмаркировала братний моливдовул Игоря-Георгия с княжеским знаком.

Ключевые слова: печать, князь Всеволод Ольгович, князь Игор Ольгович.

Tiguntsev Yu.

The Princely Seals of the XIIth Century with Names “Kyril” and “Kyrilo” Found in the South-West Regions of Briansk District

The author was inspired by last year’s findings of the seals with names “Kyril” and “Kyrilo” in the South-West regions of Briansk District. The attribution of these seals testifies that all of them belonged to the prince Vsevolod-Kyrylo Olhovych-Mykhaïlovych. Besides, the seal of Vsevolod with Cyrillic inscription marked the brother’s molivdovul of Ihor-Heorhii with the prince sign. This seal was newly-opened for wide research.

Key words: seal, prince Vsevolod Olhovych, prince Ihor Olhovych.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алфьоров Олександр, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Білоус Наталія, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Гречило Андрій, провідний науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, голова Українського геральдичного товариства, доктор історичних наук

Однороженко Олег, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Перкун Віталій, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ

Пуздровська Марія, науковий співробітник Інституту спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих

Тигунцев Юрій Германович, сфрагіст, нумізмат.

Филитчук Олександр, кандидат історичних наук, факультет історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Шаланда Олексій, кандидат історичних наук, завідувач сектору геральдики і нумізматики відділу спеціальних історичних дисциплін та інформаційно-аналітичної роботи Інституту історії НАН Білорусії

ЗМІСТ

Вступне слово	3
----------------------------	---

КНЯЗІВСЬКА СФРАГІСТИКА І ГЕРАЛЬДИКА

Алфьоров О.

Печатки київських князів другої половини XI — кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва)	5
--	---

Тигунцев Ю.

Княжеские печати XII в. с именами “КЮРИЛЬ” и “КУРИЛО” из Юго-Западных районов Брянской области.	75
---	----

ЗЕМЕЛЬНА СФРАГІСТИКА І ГЕРАЛЬДИКА

Нлевіонек М.

Herb Ziemi Kijowskiej na pieczęciach władców Rzeczpospolitej	81
--	----

Пуздrowsька М.

Сфрагістичні пам'ятки Київської губернії XIX — початку XX ст. з колекції Олексія Шереметьєва.	98
---	----

МІСЬКА СФРАГІСТИКА І ГЕРАЛЬДИКА

Білоус Н., Однороженко О.

Печатки та герби міста Києва кінця XV–XVIII ст. у світлі нових джерел	107
--	-----

Гречило А.

До питання про давній герб міста Києва, час його появи, зміст і функцію	142
--	-----

ЦЕРКОВНА СФРАГІСТИКА І ГЕРАЛЬДИКА

Алфьоров О.

Молівдовули митрополита Михаїла (1130–1145 рр)

за матеріалами сфрагістичної колекції Олексія Шереметьєва 150

Перкун В., Білоус Н.

“Печатію своєю Назнаменовал...”.

Печатка київського митрополита

Іова (Йова) Борецького (1620–1631) 158

ОСОБОВА СФРАГІСТИКА І ГЕРАЛЬДИКА

Однороженко О.

Шляхетська геральдика Київської землі

XV — першої половини XVII ст.

за архівними джерелами та матеріалами

сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих 169

Полехов С.

Новые документы о Киевской земле XV века 256

Білоус Н., Однороженко О.

Геральдика київських міщан другої половини XVI —

першої половини XVII століть 283

ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

Білоус Н.

Привілей на шляхетство киянам

Ходикам-Кобизевичам 1589 р. 297

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Филипчук О.

Візантійський світ та сигілографія:

*The Byzantine World and the Sigillography,**Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. —**Sofia, 22–27 August 2011. — Sofia, 2011. — Vol. II. — P. 101–112 303***Филипчук О.**

Новий каталог візантійських печаток:

*The Collection of Medieval Seals from the National Archeological Museum**Sofia, ed. Ivan Jordanov. — Sofia, 2011. — 114 p. 306***Шаланда А.**

Беларуская гістарыяграфія другой паловы XX — пачатку XXI ст.

па сфрагістыцы Вялікага Княства Літоўскага. 309

ХРОНІКА

Hebionek M.

Pieczęć jako forma komunikacji w średniowieczu i czasach nowożytnych.

II Międzynarodowa konferencja sfragistyczna,

Kijów 18–20 listopada 2011 r. 317

Скорочення 324**Анотації** 325**Відомості про авторів** 336

CONTENT

Introduction	3
---------------------------	----------

PRINCELY SPHRAGISTICS AND HERALDRY

Alfiorov O.

Molivdovuls of Kyivan Princes in the Second Half of the XI th — the end of XII th century (<i>On the Base of Oleksii Sheremetiev's sphragistics Collection</i>)	5
---	---

Tiguntsev Yu.

The Princely Seals of the XIIth Century with Names “Kyril” and “Kyrilo” Found in the South-West Regions of Briansk District.	75
--	----

THE TERRITORIAL SPHRAGISTICS AND HERALDRY

Hlebionek M.

The Emblem of Kyivan Land on the Seals of Polish-Lithuanian Commonwealth's Rulers	81
--	----

Puzdrovs'ka M.

The Sphragistic Artifacts of the Kyivan Province in the XIX th — the Beginning of the XX th century in the Collection of Oleksii Sheremetiev	98
--	----

THE URBAN SPHRAGISTICS AND HERALDRY

Bilous N., Odnorozhenko O.

The Seals and Emblems of Kyiv in the XV th — XVIII th Centuries on the Base of New Sources.	107
---	-----

Hrechylo A.

Towards the Question of Early Emblem of Kyiv, the Time of Its Origins, Meaning, and Function.	142
---	-----

ECCLESIASTICAL SPHRAGISTICS AND HERALDRY

Alfiorov O.

Molivdovuls of the Metropolitan Michael (1130–1145)
from the Sphragistics Collection of Oleksii Sheremetiev 150

Perkun V.

“By own seal marked...” Some Words Concerning the Seal Matrix
of Kyivan Metropolitan Iov Borets’kyi (1620–1631) 158

THE PERSONAL SPHRAGISTICS AND HERALDRY

Odnorozhenko O.

The Noble Heraldry of the Kyivan Land
in the XVth — the First Half of the XVIIth Century
from Archive Sources and Materials
of the Sphragistics Collection of the Sheremetievs Museum 169

Polekhov S.

The Newly-founded Sources Concerning
the Kyivan Land of the XVth Century 256

Bilous N., Odnorozhenko O.

The Heraldry of Kyivan Bourgeois
of the Mid-XVIth — the First Half of the 283

THE EDITION OF SOURCES

Bilous N.

The Noble Privileges to Kyivan
Khodyka-Kobzevych Family in 1589 297

REVIEWS

Filipchuk O.

The Byzantine World and Sigillography:

The Byzantine World and the Sigillography,

Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. —

Sophia, 22–27 August, 2011. — Sophia, 2011. — Vol. II. — P. 101–112. 303

Filipchuk O.

The New Catalogue of the Byzantine Seals:

The Collection of Medieval Seals

from the National Archeological Museum of Sophia,

Ed. Ivan Jordanov. — Sophia, 2011. — 114 p. 306

Shalanda A.

The Byelarussian Historiography of the Second Half of the 20th —

the beginning of the 21st Century Concerning the Sphragistics

of the Grand Duchy of Lithuania 309

EVENTS

Hlebionek M.

Seals as a Form of Communication in the Middle Ages and Early Modern.

The Second International Session of Sphragistics,

Kyiv November 18–20, 2011. 317

Abbreviations 324

Annotations 325

Information about Authors 336

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СФРАГІСТИЧНИЙ ЩОРІЧНИК

Випуск II

Відповідальний редактор
Олег Однороженко

Дизайн обкладинки
Марія Пуздровська

Комп'ютерне макетування та верстка
Михайло Воронков

Підписано до друку 30.10.2012.
Формат 70x100/16. Папір друкарський № 1.
Наклад 500 прим. Зам.

Надруковано у видавництві «Софія-А»
м. Київ, вул. Обсерваторна 12 б, тел/факс: 272-28-52
Свідоцтво про державну реєстрацію серія АОО № 019912
Свідоцтво про внесення суб'єкту видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 527

С91 **Сфрагістичний** щорічник. — Випуск II. — К.: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих, 2012. — 456 с. : іл.

ISBN 978-966-2068-32-0

Другий випуск Сфрагістичного щорічника — тематичний, присвячений сфрагістиці і геральдиці Києва та Київської землі. Основу цього випуску склали публікації з описом печаток, що належали представникам різних станів суспільства та установам даного регіону. Більшість описуваних сфрагістичних пам'яток зберігаються у Музеї історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих. Розраховано на сфрагістів, істориків та всіх зацікавлених.

УДК 930-2 Сфрагістичний щорічник
ББК Т 2